

MEDICINA, GUERRA I EXILI

«PUBLICACIONS DE LA RESIDÈNCIA D'INVESTIGADORS»

MEDICINA, GUERRA I EXILI

UNA GENERACIÓ DESTRUÏDA
PER LA GUERRA

Alfons Zarzoso i Àlvar Martínez Vidal (editors)

Conferències celebrades el gener de 2008 en el marc de l'exposició «Metges Catalans a l'Exili», produïda pel Museu d'Història de la Medicina de Catalunya amb el suport del Col·legi de Metges de Barcelona

RESIDÈNCIA D'INVESTIGADORS
CSIC-GENERALITAT DE CATALUNYA

Barcelona, 2011

**Consorci de la Residència d'Investigadors
CSIC-Generalitat de Catalunya**

President del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC):

RAFAEL RODRIGO MONTERO

Conseller d'Economia i Coneixement de la Generalitat de Catalunya:

ANDREU MAS-COLELL

Consell de Govern

Presidenta del Consorci: M. PILAR TIGERAS SÁNCHEZ
(Vicepresidenta Adjunta d'Organització i Cultura Científica del CSIC)

Director: FRANCESC FARRÉ I RIUS

Director científicocultural: LLUÍS CALVO I CALVO

Vocals:

JOSEP M. MARTORELL RODON (Director General de Recerca.
Departament d'Economia i Coneixement. Generalitat de Catalunya)

IOLANDA FONT DE RUBINAT (Subdirectoria General de Recerca.
Departament d'Economia i Coneixement. Generalitat de Catalunya)

LLUÍS CALVO I CALVO (Coordinador Institucional
del CSIC a Catalunya)

© DELS AUTORS

Primera edició: febrer de 2011

Impressió: Alta Fulla · Taller

ISBN: 978-84-931588-4-2

D. L. B 10343-2011

Sumari

Presentació

ALFONS ZARZOSO 7

Final de trajecte: medicina i sanitat sota la Generalitat republicana

CARLES HERVÀS..... 13

La depuració de la Universitat catalana

JAUME CLARET 49

La depuración de la Facultad de Medicina de la Universidad Central por el franquismo

LUIS ENRIQUE OTERO CARVAJAL..... 67

L'exili mèdic de 1939, la desfeta de la investigació i la salut pública

J. L. BARONA 123

Tot refent la professió: l'exili mèdic català

ALFONS ZARZOSO 149

L'exili mèdic català al sud de França: el dilema de Tolosa de Llenguadoc (1939)

ÀLVAR MARTÍNEZ VIDAL..... 179

Los médicos catalanes exiliados en la Unión Soviética

MIGUEL MARCO IGUAL 207

Julián Fuster Ribó. Un médico catalán en el Gulag

LUIZA IORDACHE CÂRSTEA..... 229

Memòries d'exili

RAMON TRIAS RUBIÉS. 257

Continuïtat i renovació en l'exili mèdic català: línies
de recerca

ALFONS ZARZOSO 271

PRESENTACIÓ

ALFONS ZARZOSO

AQUEST LLIBRE té com a origen el cicle de conferències «Medicina, Guerra i Exili» que tingué lloc durant el mes de gener de 2008 a la Residència d'Investigadors CSIC - Generalitat de Catalunya en el marc de l'exposició «Metges Catalans a l'Exili», exhibida a l'esmentat espai, produïda pel Museu d'Història de la Medicina de Catalunya amb el suport del Col·legi de Metges de Barcelona. Els conferenciantes Carles Hervàs, Jaume Claret, Luis Enrique Otero, Josep Lluís Barona i Àlvar Martínez Vidal, com també Lluís Calvo, Director Científicocultural de la Residència d'Investigadors, i José Pardo Tomás, investigador del Departament d'Història de la Ciència del CSIC, feren possible amb la seva participació i col·laboració l'execució d'aquella iniciativa. Les seves intervencions quedaren reforçades amb la participació d'un públic heterogeni, format per protagonistes del tema que tractem, per estudiosos i per interessats en un àmbit de la història escapçat per la guerra dels revoltats.

La valoració de conjunt del cicle fou positiva i per això considerarem necessari continuar treballant per tal de publicar un llibre de recull d'aquelles conferències i d'altres treballs que hem decidit afegir-hi a partir de la interacció produïda entre els diferents participants. En conjunt, les aportacions d'aquest llibre són importants perquè fan llum en un territori on han predominat les ombres. A les dificultats de l'estudi sobre l'exili s'han afegit les procedents del tipus d'aquest exili intel·lectual, el dels científics, encara més difícils de superar. Fins i tot en un temps de recuperació d'aquella memòria. És per això que resulta de gran utilitat l'esforç individual que han fet els autors mit-

jançant els seus escrits. El marc de treball que ens han proporcionat mostra que ens trobem encara davant d'un gran projecte d'investigació pendent.

El llibre que presentem, malgrat les limitacions expressades, mostra una evident coherència temàtica i cronològica quant als aspectes tractats. Els tres primers capítols ens permeten veure el món de la medicina dins la societat catalana dels anys 1930. Carles Hervàs ens ha proporcionat en aquest sentit un marc de treball i de comprensió absolutament necessari per entendre altres claus socials, culturals i polítiques de la història de Catalunya del primer terç del segle xx. L'esforç de síntesi amaga a vegades el treball ingent que hi ha darrera de la seva presentació. La voluntat de portar a terme una medicina d'Estat, fonamentada en un projecte professional basat en el catalanisme mèdic, caracteritzà aquest període i mostrà en cada conjuntura múltiples contradiccions. Les conjuntures d'autogovern polític palesaren amb claredat aquests aspectes, que han estat definits com el possibilisme impossible dels metges republicans o dels metges anarquistes compromesos amb la voluntat de canviar i de millorar els afers sanitaris. En aquesta línia de canvis iniciats amb la proclamació de la República, les contribucions de Jaume Claret i de Luis Enrique Otero, també la de Josep Lluís Barona, mostren que la ciència espanyola estava immersa en un procés de transformació que arrencava des de finals del segle xix; que s'havia comprès que sense una aposta per la ciència i sense una idea clara dels fins perseguits per la política científica d'un país aquest no avança cap a una societat moderna. La Junta para Ampliación de Estudios [JAE], l'Instituto Libre de Enseñanza [ILE], l'Institut d'Estudis Catalans [IEC], la «cajalización» de la ciència espanyola o la «turroneització» de la ciència catalana han estat factors que apareixen en aquestes contribucions com a elements de transformació, amb un caràcter clarament polític. L'aposta decidida per part de les autoritats republicanes per la cultura, l'educació i la ciència partia d'aquelles arrels i es fonamentava en la idea que només a partir d'això

es podia transformar el país i treballar per una societat més justa i més culta, democràtica. Claret i Otero ens han mostrat que amb el triomf dels insurrectes, la ideologia passà per damunt de tot i que la universitat, la de Madrid i la de Barcelona, la de tot el país, esdevingué un objectiu de depuració i neteja sistemàtica. La repressió fou implacable amb els professors universitaris compromesos amb els canvis educatius, polítics i socials que patrocina la República. I ho fou de manera especial a Barcelona, i en concret a la Facultat de Medicina, on havia entrat un bon grapat de joves professors a formar part del nou projecte d'educació mèdica engegat amb la concessió de l'autonomia universitària. Arbitrarietat, discrecionalitat, venjança: la repressió universitària produí «el atroz desmoche», una increïble pèrdua de capital humà per a aquella Espanya de 1939, on els vencedors de la guerra es disputaren les càtedres universitàries, «el escalafón», com un botí de guerra. Els enemics de la pàtria franquista es veieren forçats a l'exili, al silenci interior i a la mort.

La segona part del llibre centra el focus d'atenció en l'exili mèdic. Josep Lluís Barona mostra la dimensió de l'exili científic espanyol, però sobretot la complexitat d'aquest exili, i també les dificultats de portar llum on els arguments públics per al reconeixement són més escassos, en comparació per exemple amb l'exili literari. Un altre element discutit a bastament per Barona fou el de la pluralitat i la dispersió de destins de l'exili científic. A tall d'exemple, insisteix en el cas de la salut pública i mostra com en la dècada dels anys 1920 Espanya disposava d'un grup creixent d'experts salubristes formats i preparats per aplicar els programes de la medicina social. Els protagonistes, dirigents i tècnics del projecte d'aplicació d'un model sanitari d'arrel estatista en els anys 1930 patiren l'exili i la repressió. Barona assenyala com aquells exiliats referen les seves vides professionals a partir de la seva formació, tot treballant per a les administracions sanitàries llatino-americanes i per a organitzacions sanitàries supranacionals, com ara l'OMS o l'Oficina Panamericana-

na de Salut. D'altra banda, Alfons Zarzoso planteja un breu estat de la historiografia dedicada a l'estudi de l'exili mèdic català, tot assenyalant preguntes, mancances i dubtes al voltant d'aquest tema. Zarzoso planteja la diversitat de factors que delimitaren les formes de refer la vida professional dels metges catalans exiliats. D'entre aquells factors, l'experiència de guerra permeté a alguns metges rehabilitar-se a altres països. Els metges que integraven l'escola biològica catalana fonamentaren en els procediments i metodologies apresos a l'escola les bases per tal de refer les seves carreres. La correspondència com a eina d'estudi de l'exili, com també la documentació recuperada mitjançant el projecte de recerca «Metges catalans a l'exili», ha permès desenvolupar aquesta contribució. Àlvar Martínez Vidal fa una primera aportació per tal de descobrir una altra realitat sorprenentment ignorada, la de l'exili mèdic català al sud de França. Fonamentant-se en un pancatalanisme cultural, la seu tolosana esdevingué a partir de 1939 i fins a la fi de la Segona Guerra Mundial el testimoni d'una voluntat de mantenir cohesions a l'espera de la tornada. És necessari saber més sobre l'organització assistencial i sobre el treball científic portat a terme per l'exili mèdic català en aquelles contrades, tot lligant-lo amb la realitat política francesa i espanyola. Els textos escrits per Miguel Marco i Luiza Iordache constitueixen una aportació significativa per tal d'entendre l'exili mèdic català al món soviètic i al dels seus països satèl·lit. Més enllà del pes numèric, aquest exili mostra com la Segona Guerra Mundial i la guerra freda tingueren unes conseqüències negatives en la rehabilitació professional d'aquells metges. Iordache mostra també la repressió dins de l'exili, a partir de l'experiència al Gulag del metge Fuster Ribó. Es tracta d'una aportació fonamentada en la recuperació del fons històric personal d'aquest metge. Aquesta part del llibre conclou amb un treball de recuperació de la memòria històrica mitjançant els records de l'exili patit i viscut per Ramon Trias Rubiès, membre d'una família dispersa en l'exili, fill del degà de la Facultat de Medicina de la Universitat

de Barcelona Joaquim Trias Pujol. El nen Ramon Trias és recordat entre l'any 1938, quan hagueren de sortir de Barcelona cap a França, i l'esclat de la Guerra Mundial, quan la família aconseguí reunir-se a Andorra.

El llibre conclou amb un concís exercici que fa palesa la necessitat de plantejar l'exili científic català, i el mèdic en particular, com a àmbit de recerca per a una millor comprensió de la història d'aquella societat. En aquest darrer escrit, Zarzoso traça alguns dels camins —temes, personatges, períodes, institucions, fonts arxivístiques— que requereixen fixar l'atenció dels historiadors. Un treball imprescindible al qual aquest llibre fa una nova aportació.

Per tal d'acabar, cal dir que si bé el títol del nostre llibre fa referència evident als tres elements al voltant dels quals giren tots els escrits, el subtítol del llibre evoca la dimensió humana més tràgica i consubstancial al fet mateix de l'exili. El subtítol està manllevat del títol donat per Joan Alavedra a la seva traducció de l'edició alemanya del llibre d'Erich Maria Remarque *Im Wester nichts Neues*. En aquella edició de 1935, i a diferència de traduccions més literals del *Res de nou a l'oest*, Joan Alavedra considerà que *Una generació destruïda per la guerra* era el títol que millor definia la vida de les persones que participaren en la Primera Guerra Mundial. Per a un bon conjunt de metges catalans que a partir de la Guerra Civil patiren l'exili, la persecució i la repressió, la definició com a *Una generació destruïda per la guerra* sembla malauradament adient.

FINAL DE TRAJECTE: MEDICINA I SANITAT SOTA LA GENERALITAT REPUBLICANA

CARLES HERVÀS

AMB LA PROCLAMACIÓ de la República l'any 1931, sorgeix a Catalunya la possibilitat de dur a terme una política sanitària des d'un govern autònom. Tot i que durant el període provisional pre-estatutari la sanitat, la beneficència i l'assistència social depenen d'una conselleria específica, no és fins després de l'aprovació de l'Estatut i el traspàs de competències que es pot reprendre una tasca eficaç. Per resseguir la trajectòria de la conselleria encarregada dels assumptes sanitaris i les seves realitzacions, dividirem l'etapa anterior a la Guerra Civil en els períodes següents: el període de govern provisional (abril de 1931 - desembre de 1932), el primer període estatutari (desembre de 1932 - octubre de 1934), el període de suspensió de l'Estatut (octubre de 1934 - febrer de 1936) i el segon període estatutari (febrer de 1936 - juliol de 1936).

1. Període de govern provisional

Correspon al període que va des de la proclamació de la República el 14 d'abril de 1931 fins a l'aprovació de l'Estatut i la formació d'un nou govern al desembre de 1932. Hi va haver quatre governs, tots presidits per Francesc Macià i Llussà, en tres dels quals hi va haver una conselleria de sanitat, amb noms diferents i pràcticament sense competències pròpies.

Ja en el segon govern apareix una conselleria de Sanitat i

Beneficència a càrrec de Manuel Carrasco i Formiguera, representant del partit Acció Catalana i de la qual va ser titular des del 28 d'abril de 1931 al 29 de desembre de 1931. A Carrasco el succeí Josep Jové i Sarroca, de la Unió Socialista de Catalunya, que va ser conseller de Sanitat entre el 29 de desembre de 1931 i el 3 d'octubre de 1932. En el següent canvi, la conselleria passa a ser de Sanitat i Assistència Social i va ser ocupada per Antoni Xirau i Palau, d'Esquerra Republicana de Catalunya, des del 3 d'octubre de 1932 fins al 19 de desembre del mateix any, en què es constitueix el primer govern de la Generalitat un cop aprovat l'Estatut de Catalunya.

Durant aquesta etapa provisional, sense competències, els successius governs es limiten a preparar el terreny per al futur desplegament dels projectes organitzatius. Segons el projecte d'Estatut, a la Generalitat li correspondrà la beneficència i la sanitat interior i al poder de la República la sanitat exterior amb legislació i execució exclusives. És, per tant, en el camp de l'atenció sanitària de la població del país i de la beneficència (que aviat canviarà el nom pel d'«assistència social»), que s'orienten les primeres mesures de govern.

En aquesta etapa inicial, l'instrument bàsic és el Consell Tècnic de Sanitat, creat pel Decret de 16 de novembre de 1931, firmat pel conseller Carrasco i Formiguera. Sota la presidència del conseller, el formaven un total de tretze membres, entre els quals hi havia: el director del departament d'anàlisi de substàncies alimentàries del Laboratori Municipal de Barcelona, Miquel A. Baltà; el cap dels Serveis d'Epidemiologia de l'esmentat Laboratori i professor auxiliar d'higiene de la Facultat de Medicina, Pere Domingo i Sanjuan; el director del Laboratori Municipal de Barcelona, Pere González i Juan; el cap de l'Institut d'Orientació Professional, Emili Mira i López; el president del Dispensari Antiveneri i professor auxiliar de sifilografia, Antoni Peyrí i Rocamora; i el director dels Serveis de Tuberculosi de la Generalitat i professor de la Facultat, Lluís Sayé i Samper. Tot i que l'activitat d'aquest organisme va ser notable

almenys durant el seu primer any de funcionament,¹ això no es va traduir en cap realització concreta, més enllà de la redacció d'unes normes de treball per servir de reglament intern.²

Un contingut més polític té una disposició del departament de Governació per mitjà de la qual es va crear una Comissió Parlamentària de Sanitat i Assistència Social a la Diputació Provisional de la Generalitat. La va presidir el conseller Josep Jové i Sarroca i en formaven part els diputats Josep A. Trabal i Sans (Esquerra Republicana de Catalunya), Nicolau Battestini i Galup (Esquerra Republicana de Catalunya), Felip Barjau i Riera (Unió Socialista de Catalunya), Amadeu Biosca i Busqué (Esquerra Republicana de Catalunya), Manuel Galés i Martínez (Esquerra Republicana de Catalunya), Jaume Aiguadé i Miró (Esquerra Republicana de Catalunya), Albert Bastardes i Sampere (Acció Catalana Republicana), Alfons Ros i Simó (Acció Catalana Republicana) i Josep Dencàs i Puigdollers (Esquerra Republicana de Catalunya).³ Alguns d'ells, com Battestini, Aiguadé i Dencàs tingueren més endavant un paper destacat en la política sanitària de la Generalitat.

A poc a poc es produeix alguna iniciativa que tindrà continuïtat, com l'Institut de Cardiologia de la Generalitat de Catalunya, un dispensari dedicat a la cura i assistència dels malalts de cor que es posà sota la direcció del prestigiós cardiòleg Cristiana Cortès i Lladó.⁴

De més transcendència encara fou l'aprovació del projecte de creació de l'Escola d'Infermeres de la Generalitat, agregada

1. Segons Felip Bertran i Güell, conseller de Sanitat a principis de 1936, entre el 3 de desembre de 1931 i el 23 de desembre de 1932 (un cop aprovat l'Estatut) el Consell Tècnic de Sanitat es va reunir catorze vegades. Vegeu Bertran Güell, F., *Els Serveis de Sanitat i Assistència Social de Catalunya*. Barcelona: Llibreria Verdager, 1936, p. 91-99.

2. *Butlletí de la Generalitat de Catalunya* [BGC]. 15 Maig 1932; 239.

3. BGC. 29 Febrer 1932; 94.

4. BGC. 15 Juliol 1932.

a l'Hospital Clínic.⁵ Neix com a reflex de la importància que des del govern es dóna a la formació de personal apte per a millorar els serveis hospitalaris i tota la xarxa d'organismes d'alt contingut en assistència social. Estava regida per una Comissió Permanent constituïda per Antoni Trias i Pujol, president, com a delegat del Consell de Cultura, Pere Nubiola i Espinós com a delegat pel Claustre de la Facultat de Medicina, Lluís Sayé i Sampere com a delegat del Departament de Sanitat i Assistència Social i Baltasar Pijoan i Soterias com a secretari i director de l'Escola. L'ensenyament, eminentment pràctic i en règim d'internat, donava accés a un títol oficial que assolí gran prestigi i reconeixement.⁶

La preparació dels continguts de tema sanitari i d'assistència social que han de formar part del futur Estatut és una tasca en la qual es veuen implicats diferents estaments, tots, però, amb un caire molt més professional que polític. Com a punt de partida, la Generalitat encarregà al Sindicat de Metges de Catalunya la redacció d'unes ponències que havien de servir de base de discussió al Parlament per planificar l'organització sanitària. L'objectiu era estudiar la importància de cada àrea i la tasca realitzada fins aleshores, l'articulat per dur a terme el projecte concret, el pressupost de despeses, el seu finançament i les organitzacions actuals aprofitables.⁷ La llista de ponències presentades a la Generalitat, en la redacció de les quals intervingueren uns quatre-cents metges de diverses especialitats, és la següent:

- Relacions sanitàries entre Catalunya i l'Estat de la República.

5. BGC. 15 Novembre 1932; 587.

6. Casassas, O., *La medicina catalana del segle xx*. Barcelona: Edicions 62, 1970, p. 109-110.

7. Peyrí, A., *La lluita antivenèria a Catalunya l'any 1934*. Barcelona: Tipografia Santiago Vives, p. 11.

- Estadística sanitària.
- Higiene rural.
- Higiene inter-rural.
- Higiene de les poblacions fins a 100.000 habitants.
- Higiene municipal de Barcelona.
- Epidemiologia humana.
- Laboratoris.
- Bromatologia.
- Hospitals de malalties infeccioses.
- Parasitologia.
- Sanitat veterinària.
- Ensenyament i propaganda sanitària.
- Puericultura i maternologia eugenèsica.
- Lluita contra la mortalitat infantil.
- Higiene preescolar.
- Higiene escolar.
- Higiene mental.
- Lluita antituberculosa.
- Lluita antivenèria.
- Lluita antipalúdica.
- Lluita contra el càncer.
- Lluita contra les malalties d'origen desconegut.
- Reglamentació de tòxics.
- Medicina del treball i higiene industrial.
- Assistència mèdica i assegurança de malalties en el medi rural.
- Previsió i assegurances socials.
- Assegurança contra les malalties del bestiar.
- Balnearis i banys i aigües minerals.
- Organització professional.
- Cultura física.⁸

8. Gol i Gurina, J., et al., *La sanitat als Països Catalans*. Barcelona: Edicions 62, 1978, p. 120-121.

La manca d'una política hospitalària capaç de regular de manera global el funcionament de tots els centres distribuïts per tot el país continuava essent un dels grans problemes sanitaris del moment. Una mostra d'aquesta preocupació ens la dóna el contingut d'una ponència redactada pels metges Enric Fernández i Pellicer, Cristià Cortès i Lladó i Fornells⁹ que després de fer-la arribar a la Generalitat va ser presentada pel primer dels autors a l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Barcelona el 16 de març de 1932.¹⁰ Es tracta d'una treballada proposta de planificació sanitària que intenta substituir el vell esquema que englobava hospitals, beneficència i atenció als malalts pobres per un altre en el qual, sense negligir aquestes funcions encara ineludibles, es va ja cap a una integració de tots els recursos i una millor redistribució de les funcions de cada un dels elements. Fins aleshores, els intents d'organitzar l'atenció hospitalària no havien reeixit: la Mancomunitat no aconseguí equilibrar les quatre capitals de província pel que fa a la dotació d'hospitals, i el pla de creació d'una xarxa d'hospitals comarcals restava aturat després de la posada en marxa dels hospitals de Vilafranca del Penedès (1928), Igualada (1929) i Vic (1931).

Durant l'any 1930, la quarta part dels malalts ingressats i assistits en els dos grans hospitals de Barcelona (Hospital Clínic i Hospital de la Santa Creu i Sant Pau) eren de fora de la capital. El pes d'aquest argument porta els autors a fonamentar la seva proposta en dues orientacions bàsiques: la descentralit-

9. Probablement es tractava de Tomàs Fornells i Suñer, vocal del consell administratiu de la Mutual Mèdica del Sindicat de Metges de Catalunya. Els altres coreactors de la ponència ocupaven també càrrecs relacionats amb el Sindicat: Fernández i Pellicer era secretari del consell administratiu de la Cooperativa de Consum i Cortès era redactor de Medicina Social del *Butlletí*. Vegeu *Guia mèdica de Catalunya*. Barcelona: Sindicat de Metges de Catalunya, 1931.

10. Fernández i Pellicer, E., «Ordenació hospitalària a Catalunya. Solucions pràctiques». *Annals de Medicina*, 1932, 26, p. 387-408.

zació, és a dir, l'elaboració d'un pla d'organització per a la resta de Catalunya i la redistribució dels malalts crònics o incurables, drenant-los des dels centres barcelonins. Per aconseguir aquests objectius, consideraven imprescindible canviar el marc legislatiu mitjançant la promulgació d'una nova llei de Beneficència que fes una delimitació estricta de les obligacions dels municipis i de les obligacions de la Generalitat. En aquell moment, la Generalitat no havia complert amb les obligacions de l'antiga llei provincial (no comptava amb hospitals provincials ni a Tarragona ni a Barcelona) i els ajuntaments assumien funcions i serveis que no els corresponien en fer-se càrrec de determinats hospitals, els quals legalment no estaven obligats a atendre.

La ponència defensava el criteri que l'assistència hospitalària dels malalts aguts havia de dependre del municipi (coneixia millor les seves necessitats i podria controlar el bon ús dels mitjans benèfics), mentre que la Generalitat s'havia de fer càrrec dels malalts crònics, incurables o mentals. Com a instrument regulador, els hospitals sostinguts pels municipis o els d'iniciativa privada havien de ser objecte d'una reglamentació i ajustar-se a un pla d'ordenació conjunta, garantia de la seva eficàcia, de tal manera que aquells municipis que no poguessin per si sols sostenir un hospital propi tinguessin la possibilitat d'ajuntar-se en forma de mancomunitat i disposar així d'un hospital comarcal.

Una qüestió fonamental era la forma de finançament. Arribats en aquest punt els autors es plantegen si els hospitals comarcals han de ser propietat de la Generalitat o dels municipis, o si han de ser de propietat privada però subvencionats i sostinguts per a desenvolupar millor la seva funció benèfico-social per les corporacions oficials. Com a resposta, Fernández i Peller es declarà contrari tant a la socialització (que hauria de passar per un procediment previ d'incautació) com al manteniment de centres de propietat privada sense cap mena de control públic. I defensà el model que anomenà *liberal autonomista*

d'acord amb el qual cada hospital es podia desenvolupar segons els seus mitjans i iniciatives però sempre vigilat, controlat i reglamentat per la representació dels poders públics. En aquest model els hospitals serien institucions autònomes amb una economia basada en el suport dels municipis, les subvencions de la Generalitat i les aportacions o donatius de particulars, mentre que els elements tècnics hi aportarien la tasca científica.

Per altra banda, un hospital no havia d'ésser una institució aïllada; en definitiva, un hospital no era més que una cèl·lula del teixit de la beneficència a Catalunya que havia de tenir correlacions funcionals amb la resta de les institucions de caràcter benèfic i social. Els hospitals havien de complementar-se els uns amb els altres. Un cop aprovada l'esmentada llei de Beneficència i seguint els criteris de descentralització i drenatge definits prèviament, els autors formulaven la seva proposta per un sistema d'organització hospitalària d'acord amb les conclusions de la Conferència d'Higiene Rural patrocinada per la Societat de Nacions que va tenir lloc a Ginebra el mes de juliol de 1931. En aquestes bases, que anaven dirigides a regular l'assistència mèdica rural, els centres van ser dividits en tres categories: primaris, secundaris i terciaris.

Els centres primaris representaven el primer nivell de l'assistència sanitària i en realitat estaven representats pels metges titulars. A ells els corresponia l'assistència mèdica domiciliària.

El centre secundari s'identificava amb l'hospital comarcal. Ben comunicat, havia de rebre els malalts enviats pels metges titulars per manca de mitjans diagnòstics o terapèutics. Un cop resolt el problema, tornarien a la població rural d'origen.

Els centres terciaris o intercomarcals serien hospitals comarcals ampliat amb mitjans i capacitat per atendre aquells malalts i patologies que no es poguessin solucionar en el seu centre secundari. Podria actuar com a secundari per a la seva comarca i com a complementari per a les veïnes deficitàries.

El paper de la Generalitat començaria allà on acabava el dels

ajuntaments. Aquests s'encarregarien dels malalts aguts, mentre que la Generalitat s'hauria de fer càrrec de tots els crònics i de portar-los als llocs adients: manicomis per a malalts mentals, centres de reeducació professional per als amputats i mutilats, asils per a orfes, sanatoris per a tuberculosos, etc. En relació amb els hospitals comarcals, la Generalitat els podria ajudar amb subvencions i facilitant el drenatge dels crònics. A canvi, els centres collaborarien en l'obra preventiva de lluita contra determinades malalties.

Els únics usuaris dels hospitals que tenien dret a l'assistència gratuïta eren els malalts inscrits en el padró de pobres de solemnitat dels ajuntaments de la comarca i els malalts transeünts que no disposessin de mitjans econòmics. En totes les altres circumstàncies, el mateix pacient o les companyies d'assegurances haurien de pagar a l'hospital i al personal mèdic les despeses generades per l'assistència. En definitiva, les fonts de finançament dels hospitals serien: aportacions dels municipis per cobrir les despeses dels seus malalts pobres, subvencions de la Generalitat per a l'assistència dels transeünts, quotes pagades per les assegurances socials per cobrir l'import de l'assistència mèdica i despeses hospitalàries originades per l'associat, rendes del seu patrimoni i aportacions de la caritat privada.

Un altre equip que va donar difusió a la seva ponència va ser l'encarregat de la de maternitat, puericultura i eugenèsia, format pels metges Pere Nubiola, Muñoz, Trias Maxencs i Segalà. Va ser presentada al Setè Congrés de Metges de Llengua Catalana celebrat a Palma de Mallorca els mesos de juny i juliol de 1932. Segons la seva anàlisi, en aquell moment hi havia a Barcelona un total de 17 serveis relacionats amb la maternitat o la puericultura dependents de l'Estat, la Generalitat, el municipi o la beneficència privada, en general mal distribuïts i mal organitzats. Els ponents proposaven la creació de 17 dispensaris repartits per districtes d'acord amb la densitat obrera i la natalitat, amb consultes per a l'embarassada i de puericultura. Tota

l'estructura estaria sota el control de la Generalitat, si bé s'admetria la col·laboració de la beneficència privada, que rebria subsidi de la Generalitat i, per tant, també estaria controlada. Recomanaven mantenir tres grans maternitats a Barcelona: el Servei de Maternitat i Expòsits, el servei de la Clínica d'Obstetrícia de la Facultat de Medicina (Hospital Clínic) i el servei de parts annex a la sala de ginecologia de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, totes degudament ampliades. Una idea nova era el Casal de l'Infant: seria la institució que garantiria l'assistència al lactant malalt i el bon alletament matern o artificial dels necessitats. Pel que fa a l'assistència en el medi rural, es proposava la creació de dispensaris comarcals d'acord amb l'estadística de natalitat i la densitat obrera, atesos per un metge tocòleg. Els parts complicats es traslladarien a les grans maternitats establertes a les capitals provincials.¹¹

En relació amb els canvis que es preveien, una de les grans preocupacions que afectaven l'estament mèdic des del punt de vista professional, era la repercussió que podria tenir la implantació d'una assegurança social de malaltia. Felip Proubasta, director del *Butlletí del Sindicat de Metges*, alertava sobre la possibilitat que aquest tipus d'assegurança tingués uns resultats semblants als obtinguts per l'Assegurança de Maternitat, en la qual amb uns ingressos de 2.300.000 pessetes i unes despeses totals d'1.004.000 pessetes, la quantitat per despeses de farmàcia, metges i llevadores no passava de les 143.000 pessetes, clara mostra d'una gestió desequilibrada i perjudicial per als professionals. Davant d'aquesta possibilitat, defensava la lliure elecció de metge per part del malalt i la retribució del metge per serveis, mai per sou.¹²

11. Nubiola, P., et al., «Maternitat, puericultura i eugenèsia». In: «Setè Congrés de Metges de Llengua Catalana». Palma de Mallorca, juny-juliol 1932. *Actes i comunicacions*. Barcelona: Tipografia Occitània, 1932, p. 375-380.

12. Proubasta, F., «Ens hi va la vida!». *Butlletí del Sindicat de Metges de Catalunya*. Abril 1933, 152 : 2.

Fins aquell moment, l'acord d'assistència al malalt per part del metge podia fer-se d'alguna d'aquestes tres maneres: per lliure conveni entre el malalt i el metge en cada malaltia (servei mèdic per honoraris), per contracte directe entre client i metge a un tant alçat anyal (conducta o iguala) o treballant el metge al servei d'una entitat d'assegurança de malaltia. En el període anterior a l'actuació de les entitats d'assegurança de malaltia, les dues primeres formes d'assistència mèdica estaven perfectament limitades: el cobrament per honoraris era la forma corrent a ciutat; en el medi rural la conducta era la forma única. En els nuclis de població intermedis entre la gran ciutat i les rurals s'hi trobaven barrejades les dues formes, amb tendència a minvar-hi la conducta, que cedia el pas a l'assistència per honoraris. Les entitats d'assegurança de malaltia es recolzaren principalment en la clientela assistida per honoraris directes.

La instauració d'una assegurança social de malaltia representaria un canvi transcendent en la relació entre els metges i els malalts en funció del nombre d'habitants a qui afectés la nova mesura. A efectes de l'assegurança, la població es podia dividir en quatre sectors:

- El sector benestant, constituït per propietaris, rendistes, comerciants, industrials, alts empleats i funcionaris, els quals quedarien al marge de l'assegurança.

- El sector treballador, entenent per tal el constituït pels treballadors que treballen per compte propi, els quals podrien ésser inclosos en l'assegurança amb caràcter facultatiu o voluntari; és a dir, si l'Estat ho determinava així o cada treballador s'hi apuntava.

- El sector assalariat, constituït pels treballadors que treballen per compte aliè, percebent pel seu treball un sou o jornal. Aquest seria el sector obligat a l'assegurança social de malaltia.

- El sector indigent seguiria atès pels organismes de l'Estat, de la regió autònoma, de la província o del municipi, bé de manera directa bé per mitjà de l'assegurança social.

Pel que fa a l'Estat espanyol, la proporció de cada un d'aquests sectors dins del total poblacional era la següent:

- Població benestant: 17 per cent.
- Població treballadora amb ingressos anuals superiors a sis mil pessetes: 13 per cent.
- Població assalariada amb ingressos anuals inferiors a sis mil pessetes: 65 per cent.
- Població indigent: 5 per cent.

Les previsions apuntaven que a més del sector assalariat serien inclosos en l'assegurança social de malaltia els sectors treballador i indigent, de manera que aquesta arribaria a cobrir al voltant del 80 per cent de la població.¹³ La nova mesura era valorada de forma diferent per cada sector polític: per als uns representava un progrés, un perfeccionament social i una obra de justícia; per als altres seria una càrrega per a l'Estat i un pes mort per a la producció. L'estament mèdic, però, tenia clar que si aquesta assegurança arribava a implantar-se modificaria radicalment les relacions professionals entre metge i malalt i el sistema de prestació dels serveis mèdics. La postura oficial del Sindicat de Metges fou recollida per Higini Sicart i Soler i Francesc d'A. Bergós i Ribalta, membres de la Ponència d'assegurances socials, i redactada en forma de decàleg amb el nom de «Doctrina mèdica catalana de l'Assegurança Social de Malaltia».¹⁴ En resum, a més de destacar el paper fonamental del metge en tot aquest procés, es volia conservar a la medicina de l'assegurança obligatòria els caràcters de l'ordinària, orientar-la vers la medicina preventiva i reduir al mínim els interme-

13. Martorell, P., «L'assegurança social de malaltia». *Butlletí del Sindicat de Metges de Catalunya*. Març 1933, 151 : 5-8.

14. Sicart i Soler, H., Bergós i Ribalta, F. d'A., «El criteri mèdico-social en l'assegurança social de malaltia». *Butlletí del Sindicat de Metges de Catalunya*. Abril 1933, 152 : 9-15.

diaris amb l'objectiu d'evitar l'encariment i l'obstaculització de l'assistència.

Malgrat tot aquest ambient d'iniciatives, renovació i treballs solidaris, el camí fins a l'obtenció de l'Estatut no va ser fàcil. La discussió del projecte d'Estatut a les Corts Constituents espanyoles aixecà veus contràries, en particular a la concessió de competències sanitàries a Catalunya, oposició expressada per metges representants d'alguns col·legis de la resta de l'Estat. Això va provocar un moviment unànimе a favor de l'Estatut sanitari que aplegà tots els estaments mèdics del país. Per iniciativa del Col·legi Oficial de Metges de Barcelona es va enviar un missatge al president del Consell de Ministres expressant el desig majoritari d'aconseguir per a la Generalitat de Catalunya les competències en sanitat interior, segons el projecte enviat a Madrid, acompanyat d'una extensa relació de les actuacions dutes a terme fins aleshores en el terreny de la higiene social i pública, atenció mèdico-escolar, lluita contra les malalties infecto-contagioses, protecció a la infància i d'altres, que demostren la capacitat de l'organització sanitària de Catalunya per fer-se càrrec de les noves responsabilitats. La carta, signada per representants de totes les institucions i organismes mèdics del país, porta la data del 12 de maig de 1932.¹⁵

2. Primer període estatutari

Finalment, la Comissió Mixta de Traspàs de Serveis acordà el traspàs dels serveis de sanitat a la Generalitat de Catalunya, el qual fou fet efectiu per Decret de 24 de maig de 1933. Segons el text del Decret,

15. «La Campanya del Col·legi pro Estatut Sanitari». *Butlletí del Col·legi Oficial de Metges de Barcelona*. Juny 1932, 57 : 3-15.

se traspasan a la Generalidad de Cataluña las funciones de servicios que con respecto a la sanidad interior, están hoy encomendados a la Dirección General de Sanidad del Ministerio de la Gobernación, y demás departamentos y oficinas ministeriales y autoridades y funcionarios delegados de la Administración Central que actúen en el territorio de Cataluña.

Per Decret de 29 de juliol de 1933 van ser traspassats també a la Generalitat de Catalunya els serveis d'assistència social i, per tant, les funcions que fins aleshores havia exercit l'Estat sobre la beneficència a través de les juntes provincials de beneficència i de protecció de menors de Barcelona, Girona, Lleida i Tarragona. En concret, i segons el Decret,

la Generalidad asumirá, en sustitución de las Diputaciones provinciales catalanas, las obligaciones recíprocas establecidas entre las Diputaciones provinciales y la prestación de auxilios que incumben a los Gobernadores civiles en materia de protección y reclusión de dementes, y respecto a los servicios de hospitalización de enfermos agudos, a Maternidad y expósitos, así como las demás obligaciones del mismo carácter benéfico y de asistencia social derivadas de una reciprocidad interprovincial establecida.

Aquesta etapa s'estén des de l'aprovació de l'Estatut el mes de desembre de 1932 fins a la seva suspensió després dels fets d'octubre de 1934. Durant aquest primer període en què fou vigent l'Estatut, hi van haver quatre governs, els tres primers presidits per Francesc Macià i Llusa i el darrer per Lluís Companys i Jover.

En el primer govern, constituït un cop aprovat l'Estatut, la conselleria anomenada de Governació i Sanitat va ser ocupada per Josep Tarradellas i Joan. El futur president de la Generalitat s'encarregà d'aquesta cartera poc més d'un mes fins a la formació d'un nou govern el 26 de gener de 1933. El següent titular va tenir un paper molt més rellevant al front de la política sanitària i d'assistència social. Josep Dencàs i Puigdollers, metge de

professió, va arribar a la Conselleria de Sanitat i Assistència Social el gener de 1933 i l'ocupà al llarg de tres governs, fins al 18 de setembre de 1934.¹⁶ El 28 de juny de 1934 mor el titular de Governació, Joan Selvas i Carner, i Dencàs es fa càrrec provisionalment d'aquella conselleria, mantenint la de Sanitat.¹⁷ Un cop assumida plenament la conselleria de Governació, renuncia a la de Sanitat, que és ocupada per Pere Mestres i Albert des del 18 de setembre de 1934 fins a la dissolució del govern català el 7 d'octubre de 1934. Dencàs nomenà dos col·laboradors que, amb funcions de director general, s'encarregaren de tasques més executives: Josep Mestre i Puig, cap dels Serveis de Sanitat,¹⁸ i Josep Irla i Bosch, cap dels Serveis d'Assistència Social.¹⁹ El fet de poder mantenir amb el mateix equip una certa continuïtat i coincidir amb els moments de traspàs de competències va donar lloc a una etapa en la qual destaca la realització d'una discreta tasca legislativa amb la promulgació d'un conjunt de lleis destinades a desenvolupar l'aplicació de l'estatut sanitari, com també altres decrets de rang inferior.

Al llarg d'aquesta primera etapa de govern estatutari, el Parlament de Catalunya promulgà un total de sis lleis relatives a la sanitat: la llei referent a la salinitat de les aigües (9 d'agost de 1933), la llei d'aigües minero-medicinals i d'aigües pures de règim (16 de febrer de 1934), la llei de bases per a l'organització dels serveis de sanitat i assistència social a Catalunya (22 de març de 1934), la llei de coordinació i control sanitaris públics (13 de juny de 1934), la llei de divisió sanitària de Catalunya (10 de juliol de 1934) i la llei de carta sanitària de Barcelona (19 de juliol de 1934). La Llei de Bases es pot considerar el text fonamental amb el complement de les lleis de coordinació i control

16. Sobre la trajectòria vital i política d'en Josep Dencàs, vegeu Rabassa Massons, J., Josep Dencàs i Puigdollers, *El nacionalisme radical a la Generalitat*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2006.

17. Rabassa Massons, n. 16.

18. BGC. 20 Juny 1933; 791.

19. BGC. 17 Octubre 1933; 633.

i la de divisió sanitària; la resta fan referència a aspectes competencials més concrets.

*Llei de bases per a l'organització dels serveis de sanitat
i assistència social a Catalunya*

En el preàmbul de la llei ja s'assenyala la voluntat que ha regit la redacció del projecte, és a dir, crear una organització adaptada a les característiques especials i a la personalitat diferenciada de Catalunya:

L'organització de la Sanitat a Catalunya, en virtut de les atribucions que li confereix l'Estatut, s'ha de recolzar en les condicions especials de la nostra terra, palesades per les necessitats, els costums i els mitjans econòmics, les condicions del personal i les de l'utilatge. Per això, més que copiar o adaptar les solucions que altres països han donat als problemes de la Sanitat i als coadjuvants de l'Assistència Social, cal cercar un coordinat acoblament de tots els serveis dels municipis, de la Generalitat i de l'Estat, que fins ara contribueixen a la funció incompleta i minvada per duplicats i fins antagonismes. S'imposa una unitat de direcció amb facultats discrecionals de control del funcionament de tots els serveis a fi d'evitar perniciosos localismes i derivacions afeblidors de l'eficiència de l'organització. La direcció ha d'imposar-se per l'autoritat del Govern de la Generalitat, enrobustida pel prestigi tècnic i per la creació o incrementació d'organismes a càrrec de la Generalitat, compatibles amb el màxim desplegament de les iniciatives locals i de caràcter privat, a les quals serà ofert un ajut eficient a canvi d'una intervenció tutelar en tot el que pertanyi a la funció netament sanitària.

La Llei de Bases per a l'Organització Sanitària de Catalunya precisa l'abast de les funcions sanitàries mínimes dels municipis, defineix els Centres Sanitaris Comarcals, els Nuclis sanitaris i fixa les condicions de la Inspecció Sanitària. També en l'ordre de l'Assistència Social fixa les funcions mínimes de l'Assistència Social encomanada als municipis, precisa les condicions dels hospitals comarcals i subcomarcals i, per coordinar els serveis municipals amb els de la supercomarca o els de la Generalitat,

estableix les normes de la Carta Sanitària Municipal. I com a lligam de totes les funcions diverses, enumera l'utillatge necessari i els recursos que han de finançar els organismes i les funcions indispensables de la sanitat de la nostra terra.²⁰

El projecte recull en molts aspectes les recomanacions de la Ponència sobre ordenació hospitalària elaborada pel Sindicat de Metges i defensada per Enric Fernández i Pellicer. A tots els municipis, on hi haurà una junta local de sanitat i assistència social, se'ls encomanen uns serveis sanitaris mínims molt relacionats amb la higiene o salut pública: vigilància de l'aigua potable, evacuació de residus, sanejament de terrenys, etc. Un organisme sanitari clau serà el centre sanitari comarcal, que s'instituirà a cada una de les zones o departaments sanitaris de Catalunya, amb les funcions de recopilació de dades higiènic-sanitàries locals, estadístiques demogràfiques i sanitàries, profilaxi sanitària i pública, laboratori, formació de personal, trasllat de malalts, etc. Aprofitant els establiments de caràcter particular o municipal existents a les capitals de comarca es crearà de forma immediata una xarxa d'hospitals comarcals en tot el territori de Catalunya. Les seves funcions seran donar assistència mèdico-quirúrgica als indigents de la comarca i als accidentats, l'aïllament d'infectats, iniciar les lluites i l'acció protectora de la salut de l'infant, la clínica de maternologia i organitzar la formació del personal sanitari. La Generalitat aportarà l'utillatge necessari, i pel que fa al finançament d'aquests establiments, la Llei preveia els llegats i deixes, les aportacions fixes dels ajuntaments de la zona sanitària, les subvencions de la Generalitat i ingressos extraordinaris (serveis prestats a persones benestants, aportacions voluntàries, etc.). La base cinquena contempla els recursos amb els quals la Generalitat pensava fer front al desenvolupament dels seus serveis sanitaris, els quals tindrien les procedències següents:

20. *Diari de Sessions del Parlament de Catalunya [DSPC]*. 17 Octubre 1933; 106. Annex.

- a) Imposició municipal sanitària.
- b) Imposició sanitària directa.
- c) Ingressos per prestació de serveis sol·licitats per particulars o entitats.
- d) Multes i altres sancions.
- e) Deixes, donatius i subvencions.²¹

En la discussió del projecte prèvia a la seva aprovació pel Parlament, la llei va ser criticada per ser massa detallista (en contraposició al que s'esperava d'una llei més general) i, en particular, per fer una divisió comarcal sanitària abans de fer-se la geogràfica. El conseller Dencàs va intervenir per contestar aquesta objecció i va definir el nou concepte de *comarca sanitària*:

aquests nuclis sanitaris no tenen res a veure amb les antigues comarques i amb les noves comarques que puguin estructurar-se, ni amb els antics partits judicials, sinó que obeeixen a un concepte propi, obeeixen a un concepte no fet en una forma arbitrària, sinó per l'estudi i segons les necessitats de cada comarca.

Nosaltres hem tingut en compte les següents circumstàncies. Primer, que no passés gaire més enllà de setanta o vuitanta mil habitants per comarca sanitària, i després, que aquella ciutat que actuï de centre sanitari on hi haurà instal·lat el nucli sanitari comarcal, estigui equidistant de tots els seus pobles aproximadament de 50 a 60 quilòmetres. Això ho fem perquè si es vol tenir un bon control sanitari d'aquestes comarques, cal que no tinguin una població gaire densa i cal que el lloc més apartat del centre sanitari no sigui gaire més enllà d'una hora o d'una hora i mitja en transport normal.²²

Aquesta llei va donar lloc a una important sèrie de normatives i reglamentacions per desenvolupar aspectes concrets del

21. BGC. 6 Abril 1934; 105.

22. DSPC. 9 Març 1934; 3541.

seu contingut, com el Decret de 10 d'abril de 1934, que conté les normes bàsiques per al funcionament dels hospitals de districte de la circumscripció de Barcelona, i que recull les normes d'ingrés, pagament d'estades i derivació dels inguaribles als asils.²³

Llei de coordinació i control sanitaris públics

Aquesta llei fou una conseqüència gairebé obligada de l'anterior Llei de Bases. En presentar-ne el projecte al Parlament, el diputat Nicolau Battestini i Galup explicà que el seu propòsit era coordinar els serveis i les funcions sanitàries municipals que amb caràcter mínim corresponia implantar als municipis i tenir cura de la seva eficàcia. Amb aquest objectiu es creaven uns organismes assessors i informatius que anaven des de la Junta Local de Sanitat, passant per les Junes Comarcals, fins a la Junta Superior. A més d'aquestes juntes, es crearia també una oficina tècnico-sanitària amb les seves diverses especialitzacions per ajudar a la resolució de problemes sanitaris greus o urgents, tant de caràcter general com local. La Llei detallava la composició de cada Junta i les normes de coordinació d'aquests organismes perquè el seu funcionament fos harmònic a benefici de la finalitat comuna. Battestini destacà que la Junta Superior de Sanitat (situada a Barcelona) estaria formada per un conjunt de membres «designats automàticament, la qual cosa vol dir posar la Sanitat de Catalunya fora de personalismes, de partidismes, sostreure-la del mecanisme de la política, per a deixar-la en mans de persones de reconeguda solvència, que actuaran en la Junta Superior com a Vocals nats en representació d'entitats i de corporacions de reconegut prestigi sanitari i científic».²⁴ Com a membres de la Junta Superior figuraven, entre d'altres, representants de la Facultat de Medicina, de la de

23. BGC. 12 Abril 1934; 243.

24. DSPC. 31 Maig 1934; (173) : 3688.

Farmàcia, de l'Escola de Veterinària, de l'Acadèmia d'Higiene de Catalunya, de l'Institut d'Higiene Municipal de Barcelona i els Caps de les diverses Lluites.²⁵

Llei de divisió sanitària de Catalunya

Complementària de la Llei de Bases, creava les Comarques Sanitàries recollint tots els municipis catalans classificats segons el nombre d'habitants i distribuint-los en els següents Centres Sanitaris: Sabadell, Berga, Figueres, Girona, Granollers, Igualada, Lleida, Manresa, Mataró, Olot, Reus, la Seu d'Urgell, Solsona, Tarragona, Tortosa, Tremp, Vic i Vilafranca del Penedès.²⁶

Llei referent a la salinitat de les aigües

Fou presentada al Parlament pel conseller Dencàs en la sessió del 18 de juliol de 1933. El conseller de Sanitat i Assistència Social explicà la finalitat de la Llei, consistent a prohibir de llençar als corrents públics d'aigües, substàncies perjudicials per a la salut pública o per a la vegetació o aquelles substàncies que poguessin augmentar la salinitat de les aigües. Contra aquest perill la Llei recomanava mesures apropiades de control i vigilància mitjançant desguassos d'aigües residuals en tal forma que evitessin la contaminació en perjudici de la comunitat.

El motiu principal, però, que portà el govern a legislar amb urgència sobre aquesta matèria fou el conflicte sorgit amb l'aportació extraordinària de residus rics en sals potàssiques provinents de les mines de les conques del Cardener i del Llobregat i que anaven a parar a l'aigua d'aquests dos rius. Tenint en compte, però, el valor econòmic de les explotacions potàssi-

25. BGC. 4 Juliol 1934.

26. DSPC. 10 Juliol 1934.

ques en l'economia del país, Dencàs va creure possible i convenient harmonitzar la rigidesa de la normativa sanitària amb la possibilitat de la realització de les explotacions industrials. Per altra banda, la manca de legislació en la matèria feia d'aquesta llei una iniciativa precursora contra un mal públic persistent.²⁷

Llei d'aigües minero-medicinals i d'aigües pures de règim

Segons explicà a la cambra del Parlament el diputat Francesc Ribes i Soberano, aquesta Llei abastava dos aspectes importants: un aspecte mèdic (la utilització terapèutica de les aigües minerals) i un aspecte econòmic (la seva comercialització). La novetat del que es proposava radicava a dividir les aigües de règim o de taula i les aigües minero-medicinals pròpiament dites. En cada un d'aquests aspectes la llei dictava els tràmits que s'havien de seguir per assolir la declaració d'utilitat pública —les minero-medicinals— i l'autorització d'embotellament i expedició —les aigües pures de règim. Un altre aspecte feia referència a la propietat: es fixaven zones d'expropiació i d'explotació molt més vastes que les fixades pel reglament espanyol en la matèria. S'hi instituïa el metge hidròleg, nexa entre la Generalitat i el balneari. I féu constar que la majoria de la Comissió proposà que les etiquetes fossin redactades en català o en català i castellà, qüestió que en el Parlament aixecà una considerable polèmica entre els partidaris de les diferents possibilitats.²⁸

Llei de carta sanitària de Barcelona

La seva finalitat era coordinar els serveis sanitaris entre la Generalitat i l'Ajuntament de Barcelona per a una major eficàcia i evitar duplicitats. Es creava una Junta Mixta de Sanitat i es

27. DSPC. 18 Juliol 1933; (86) : 1982-1983.

28. DSPC. 6 Febrer 1934; (145) : 3219-3228.

dictaven normes de funcionament. El Laboratori Municipal seria utilitzat com a Laboratori General de Catalunya, i l'Hospital d'Infecciosos de l'Ajuntament de Barcelona acolliria els de tot el territori autònom (Barcelona, la seva comarca i la resta de Catalunya) fins on ho permetés la seva capacitat.²⁹

Al marge d'aquesta tasca normativa, des de la Conselleria s'impulsen altres iniciatives per combatre problemes sanitaris concrets com les diverses «lluïtes»:

Campanya contra la pesta

Com a conseqüència del brot de pesta bubònica ocorregut a la zona del pla de Barcelona l'estiu i tardor de 1931 es varen crear quatre equips desratitzadors dependents de l'Institut Municipal d'Higiene de Barcelona. A l'Hospitalet de Llobregat, inici del focus epidèmic, l'Ajuntament local va crear un altre equip, però solament va poder-lo sostenir durant tres mesos. La Generalitat se'n va fer càrrec i hi va destinar diverses subvencions, que al març de 1933 pujaven ja 34.000 pessetes.³⁰

Lluita contra la ràbia

Es dicten normes per combatre la ràbia i per controlar els gossos de cacera.³¹ Al març del 1934 es considerava que la Lluita havia fet disminuir el nombre de casos però encara no es podia parlar d'extinció completa. Per aquesta raó, es dictaren mesures enèrgiques a nivell municipal i per temps indefinit, entre les quals s'establia que Catalunya seria considerada zona infectada fins a quatre mesos després del darrer cas aparegut i

29. BGC. 15 Agost 1934; 961.

30. BGC. 4 Abril 1933; 211. Vegeu Claramunt i Furest, L., *La pesta en el pla de Barcelona*. Barcelona: La Ibèrica, 1933. Claramunt i Furest, L., *Profilàxia de la pesta*. Barcelona: La Ibèrica, 1933.

31. BGC. 1 Juliol 1933; 5. BOGC. 24 Agost 1933; 292.

s'exigia vacuna obligatòria en els municipis en què hi hagués hagut un cas de ràbia.³²

Lluita antivenèria

La lluita contra les malalties venèries, amb una organització sanitària i mèdica, comença a Espanya l'any 1918, amb la creació de dispensaris amb funció profilàctica i terapèutica a les capitals de província i poblacions importants, sota la responsabilitat dels inspectors provincials de sanitat. A Catalunya, però, sense control ni assessorament competent, amb personal mal preparat i sense recursos econòmics, la campanya es va desenvolupar en condicions molt precàries. L'única acció aprofitable fou la creació a Barcelona de l'Hospital de la Magdalena com a hospital oficial de la Lluita.

Tot aquest panorama va canviar un cop Catalunya assolí l'Estatut d'Autonomia. Durant la preparació del traspàs de competències, el Sindicat de Metges encarregà als doctors Antoni Peyrí i Rocamora, Josep Cabré i Claramunt, Antoni Carreras i Verdaguer, Jaume Peyrí i Rocamora i Joan Puig de la Bellacasa l'elaboració d'una ponència sobre el tema de la lluita antivenèria. El text d'aquesta ponència va servir per a la redacció definitiva del Decret d'Organització de la Lluita Antivenèria a Catalunya del 22 de desembre de 1933.³³ Sota la direcció d'Antoni Peyrí, comença la nova etapa amb el clar propòsit de tractar el problema des d'una perspectiva d'Estat, tal com expressa el preàmbul del text legal:

La Lluita antivenèria ha d'ésser una funció estatal de la Generalitat que ha de controlar-ne tota l'organització i ha de dirigir la campanya intensa d'educació sexual i venèria, fent-ne arribar els beneficis des de la ciutat fins als medis rurals [...] La lluita antive-

32. BGC. 30 Març 1934; 1914.

33. BGC. 6 Gener 1934; 65.

nèria ha de preocupar-se exclusivament de l'aspecte sanitari del problema i orientarà els seus esforços a fer sentir l'acció tutelar de l'Estat, guarint el portador de gèrmens i cercant i corregint les fonts de contagi.

Es feia, doncs, de la Lluita, una funció estatal i es definia únicament i exclusiva com un problema sanitari, al mateix temps que es fixaven les normes de profilaxi i tractament dels portadors de gèrmens.

Segell Pro-Infància

Creat l'any 1904 pel carter danès Einer Holbøll per a profit dels infants tuberculosos, fou instaurat a Catalunya al març de 1933³⁴ amb la finalitat de recaptar diners per atendre la Higiene Social de l'infant, un camp que fins aleshores havia rebut una atenció pràcticament nulla per part dels organismes oficials. Els ciutadans el podien comprar i serviria per a la creació de sanatoris, preventoris, etc. Aquest segell es venia durant sis setmanes cada any (del primer de desembre al 6 de gener) i amb les quantitats recaptades es va crear el primer any la Guarderia de Sant Andreu; el segon, la Guarderia de Terrassa, i el tercer el Preventori d'Arenys de Mar per a nens pretuberculosos. A cada campanya actuaven a Catalunya uns 850 comitès locals.³⁵

3. Període de suspensió de l'Estatut

Els fets del 6 d'octubre del 1934 porten com a conseqüència la suspensió de l'Estatut i la paralització de l'obra del govern autònom. El Parlament no es reuneix i els encarregats de l'es-

34. BGC. 15 Març 1933; 90.

35. Una valoració recent: Perdiguero Gil, E., Castejón Bolea, R., «El Segell Pro-Infància i la propaganda sanitària». In: *Actes de la VIII Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*. Barcelona: SCHCT, 2006, p. 229-236.

tractura administrativa s'han de limitar a dictar decrets i ordres de rang inferior o aplicar disposicions i normatives establertes pel govern de la República. També s'estableixen reglamentacions en relació amb el desenvolupament de lleis i decrets de l'etapa anterior, sovint amb tendències restrictives o introduint-hi canvis més propers al nou govern de dretes, en oposició al de l'etapa anterior, on Esquerra Republicana de Catalunya ha estat la força hegemònica.

L'activitat de les conselleries es restableix lentament i fins al mes de maig del 1935 no entra de nou en funcions un departament de Sanitat i Assistència Social. Inicialment s'encarrega d'ambdues matèries el metge Pere Huguet i Puigderrajols,³⁶ però pocs dies després, les dues conselleries se separen: Huguet manté la de Sanitat i Raül Roviralta i Astoul³⁷ ocupa la d'Assistència Social.

Durant l'etapa del conseller Pere Huguet es posa en marxa, amb caràcter interí, la Junta Superior de Sanitat,³⁸ la qual encara no s'havia constituït des de la seva creació en virtut de la Llei de coordinació i control sanitaris públics de 26 de juny de 1934. També per iniciativa del conseller Huguet es creà la Lluita An-

36. BGC. 3 Maig 1935; 907. Pere Huguet i Puigderrajols, militant del lerrouxista Partit Republicà Radical, era el metge particular del Governador General i President de la Generalitat Joan Pich i Pon. L'any 1931 dirigia una clínica privada a la Ronda de la Universitat, núm. 17. Vegeu: Solé i Sabaté, J. M., dir., *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus Presidents 1714-2003*, vol. III. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2003, p. 150.

37. El metge Raül Roviralta i Astoul (nascut a París l'any 1891) era germà del cirurgià Emili Roviralta, iniciador de la cirurgia pediàtrica a Catalunya. Es dedicà a la pediatria. Participà a la Guerra Civil com a metge agregat a la columna del coronel García Escámez, formada majoritàriament per voluntaris falangistes i requetés. L'any 1937 escriu un assaig sobre el futur de l'assistència social al nostre país, en el qual posa com a model el programa social del règim feixista mussolinia. Vegeu Roviralta, R., *Los problemas de asistencia social en la nueva España*. [s.l.] Colombino, 1937.

38. BGC. 3 Setembre 1935; 1616.

ticancerosa de Catalunya.³⁹ Aleshores, l'únic organisme encarregat de cercar ajudes per a la prevenció i tractament del càncer era l'anomenada Secció Catalana de la Lliga Espanyola contra el Càncer. Aquesta entitat havia subvencionat l'Hospital Clínic i l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla de Tarragona, havia dotat d'una important quantitat de ràdium diversos centres i havia fundat el Pavelló del Càncer de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau de Barcelona. Però la seva funció no anava més enllà de ser un compte corrent per rebre subscripcions. La Conselleria hi va destinar 37.000 pessetes anuals i nomenà un equip mèdic responsable sota la direcció de Lluís G. Guilera i Molas.

La separació de les dues conselleries deixa en mans de la d'Assistència Social la protecció i hospitalització dels malalts mentals. En aquesta línia el conseller Roviralta impulsà una sèrie de disposicions legislatives amb l'objectiu de dur a terme una profunda reorganització en el terreny de l'assistència psiquiàtrica.

La primera mesura fou la creació de la Comissió Assessora Psiquiàtrica, formada per quatre vocals nats i cinc d'electes. Els membres nats foren: Bellarmí Rodríguez Arias, president; Joaquim Castany Bernat, director del Sanatori Martí Julià de Salt, vice-president; Emili Mira López, professor de Psiquiatria de la Universitat de Barcelona, vocal; i José Ortega Duran, director de la Clínica Mental de Santa Coloma de Gramenet, com a secretari. Els cinc vocals electes eren designats per la Societat Catalana de Psiquiatria i Neurologia.⁴⁰

En aplicació de diverses disposicions dictades pel govern central, la conselleria pot crear el títol de practicant o d'infermer i infermera psiquiàtrics⁴¹ i convocar exàmens per obtenir-lo.⁴² Igualment, decideix procedir a l'aprovació o revisió del

39. BGC. 26 Setembre 1935; 2209.

40. BGC. 12 Juliol 1935; 300.

41. BGC. 8 Agost 1935; 987.

42. BGC. 23 Novembre 1935; 1687.

Reglament de tots els establiments psiquiàtrics i iniciar la inspecció de tots aquests centres, oficials i de titularitat privada,⁴³ tasca que el conseller delega en la Comissió Assessora Psiquiàtrica.⁴⁴

Com a complement de la reforma psiquiàtrica, i amb l'objectiu de millorar l'atenció i el tractament dels malalts específicament neurològics, el conseller Roviralta va decretar la creació de la Comissió Assessora Neurològica, amb dos vocals nats: el doctor Bellarmí Rodríguez Arias, professor de Neurologia de la Universitat de Barcelona, com a president, i el metge neuròleg Antoni Subirana i Oller, com a secretari, i tres membres electes: un per la Comissió Assessora Psiquiàtrica i dos membres de la Societat Catalana de Psiquiatria i Neurologia.⁴⁵

El 27 de novembre de 1935 Ramon Barbat i Miracle, del Partit Republicà Radical, és designat nou conseller de Sanitat i Assistència Social. El mes de desembre hi ha un altre canvi en el govern i desapareix la conselleria; el nou president de la Generalitat, Joan Maluquer i Viladot, de la Lliga Catalana, assumeix, entre d'altres carteres, els serveis de Sanitat.

El 4 de gener de 1936, amb Fèlix Escalas i Chamení, com a Governador General de Catalunya i President de la Generalitat, és nomenat conseller de Sanitat i Assistència Social l'industrial de la Lliga Felip Bertran i Güell, expresident de la Junta de Govern de la Casa de Maternitat i Expòsits de Barcelona. Tot i el poc temps que va poder exercir el càrrec, desenvolupà una notable activitat, recollida en un llibre publicat després del seu pas per la conselleria.⁴⁶

Al llarg dels 43 dies que va durar la seva gestió, va visitar els principals centres sanitaris i de beneficència de Catalunya, fent

43. BGC. 29 Setembre 1935; 2351.

44. BGC. 17 Octubre 1935; 509.

45. BGC. 13 Novembre 1935; 1364.

46. Bertrán Güell, F., *Els serveis de sanitat i assistència social de Catalunya*. Barcelona: Llibreria Verdaguer, 1936.

propostes de nous equipaments (un nou edifici per a l'Hospital de la Santa Creu de Vic, millores a la Casa de Misericòrdia de Lleida i nous pavellons per a la leproseria de Sant Llàtzer) i supervisant els projectes en marxa (el Sanatori Marítim Preventiu Antituberculós de La Savinosa a Tarragona, la Clínica Mental de Santa Coloma de Gramenet, i nous pavellons a l'Hospital Intercomarcal de Lleida i al Manicomi Martí i Julià de Salt).

Bertran i Güell posa de nou en funcionament el Consell Tècnic de Sanitat, organisme pràcticament paralitzat des de finals de 1934, i nomena una sèrie de comissions assessores (sanitat general, lluita antituberculosa, lluita antivenèria, higiene mental, higiene del treball, higiene de l'infant, higiene veterinària i de l'alimentació, aigües, balnearis i banys i organitzacions professionals) encarregades de l'elaboració de diferents estudis i plans organitzatius. Des d'ací surt també la proposta de crear un comitè mixt entre el Departament de Sanitat i el Departament de Treball per estudiar la possible implantació d'un pla d'assegurances socials.

El conseller convoca també de nou la Comissió Superior de Sanitat, la qual des de la seva creació dins la Llei de Bases del juliol de 1934, pràcticament encara no s'havia constituït. S'encarregà d'enllestir un paquet d'assumptes pendents de resolució, alguns dels quals portaven ja un any d'espera.

Les Lluites foren motiu d'especial interès per part del conseller Bertran i Güell. Durant la seva etapa es redactà un projecte de reglament d'una Junta Oficial contra el Càncer, de la Generalitat de Catalunya, s'estableix un Comitè de Lluita Antileprosa annex a la Conselleria de Sanitat, i tenia en estudi la creació d'una Junta Superior per unificar i estudiar orgànicament tots els projectes de la Lluita Antituberculosa a Catalunya.

En el terreny de l'assistència social, va crear la Junta Superior de Guarderies d'Infants de Catalunya i tenia en projecte la creació de deu guarderies a Barcelona, en diferents zones, segons plans traçats d'acord amb el cens d'obreres i el cens de

guarderies i d'acord amb un estudi fet districte per districte, barri per barri i illa per illa. Aquestes guarderies s'havien de construir amb la col·laboració conjunta de la Generalitat, l'Ajuntament, els industrials i la beneficència particular.

L'altra gran preocupació continuava essent el problema dels malalts mentals. Segons Bertran i Güell, aquest servei, mal atès, costava a la Generalitat la quantitat anual de quatre milions de pessetes, amb un nombre de malalts hospitalitzats per compte de l'Assistència Social de 4.150, i deixant a part els que no podien ingressar per manca de lloc. Amb només dos centres propietat de la Generalitat (el manicomi Martí i Julià de Salt i la Clínica Mental de Santa Coloma de Gramenet) i quatre de concertats (Institut Pere Mata de Reus, Institut Psiquiàtric de Sant Boi de Llobregat, Manicomi de Sant Andreu i Institut Torre-Mar de Vilassar de Dalt per a infants anormals), el conseller projectava diverses solucions, que anaven des de l'aprofitament de tots els centres i instal·lacions oferts per diverses entitats i particulars fins a l'externalització dels malalts,⁴⁷ és a dir, la seva col·locació amb famílies d'acollida mitjançant el pagament d'una pensió, i passant per una bona selecció prèvia al seu ingrés en un manicomi, per descartar els malalts somàtics dels pròpiament psíquics. Per atendre les necessitats del malalt mental, abans i després del seu internament, es va crear el Patronat d'Assistència Social Psiquiàtrica⁴⁸ sota la presidència de Pere Domingo i Sanjuan.

Felip Bertran i Güell, conscient de la seva provisionalitat, en un discurs afirmà que s'havia proposat no prometre res que no pogués fer, que no pogués complir abans del dia 16 (de febrer de 1936), data en què el poble de Catalunya havia de decidir qui eren els qui havien de governar-lo.

47. Un Decret del 10 de febrer de 1936 autoritzava els psiquiàtrics de Santa Coloma de Gramenet i de Martí Julià de Salt a implantar l'assistència externa homofamiliar i heterofamiliar. *BGC*. 14 Febrer 1936; 1368.

48. *BGC*. 13 Febrer 1936; 1322.

El resultat de la consulta del 16 de febrer convertí en profètiques les paraules del conseller.⁴⁹

4. Segon període estatutari

Les eleccions de febrer del 1936 significaren el triomf de l'esquerra i el restabliment de la normalitat estatutària a Catalunya. Lluís Companys i els membres del seu govern que foren empresonats arran dels Fets d'Octubre de 1934 sortiren al carrer. Companys fou confirmat de nou com a president del Parlament de Catalunya, i ell confirmà pràcticament el mateix Consell que havia estat suspès per l'autoritat militar. Només Josep Dencàs,⁵⁰ que va tenir una actuació molt discutida el 6 d'octubre del 1934 i que havia marxat a l'estranger, hi era absent. Pere Mestres Albert torna com a conseller d'Obres Públiques i Assistència Social i Sanitària i es mantenen els dos directors generals: Josep Irla i Bosch d'Assistència Social, i Josep Mestre i Puig de Sanitat.

Amb tots aquests canvis polítics, la majoria dels objectius en el terreny de la salut restaven encara en fase de projecte. La preocupació existent per veure com s'intentarien resoldre els problemes sanitaris i assistencials dels ciutadans de Catalunya en la nova etapa que tot just començava, explica la satisfacció amb què fou acollit el nomenament de Manuel Corachan i Garcia (Xiva de Bunyol 1881 - Barcelona 1942) com a conseller de Sanitat, després que en el canvi produït en el govern de la Ge-

49. Els primers dies després de l'esclat de la Guerra Civil, Felip Bertran i Güell es traslladà a Pamplona, on la Junta de Defensa Nacional li encarregà la missió d'organitzar el proveïment i distribució de material sanitari als hospitals. Després s'integrà als serveis d'espionatge dependents de les «Oficinas de Información del Nordeste de España». Vegeu Bertran Güell, F., *Preparación y desarrollo del Alzamiento Nacional*. Valladolid: Librería Santarén, 1939.

50. Dencàs i Puigdollers, Josep, *El 6 d'Octubre des del Palau de Governació*. Introducció Albert Balcells. 2^a ed. Barcelona: Curial, 1979.

neralitat el 26 de maig de 1936, l'antiga conselleria d'Obres Públiques i Assistència Social i Sanitària fos desdoblada, de manera que Pere Mestres restà com a conseller d'Obres Públiques i que Corachan s'encarregà de la nova conselleria de Sanitat i Assistència Social. Corachan, que s'integra en el govern com a independent, però que políticament es pot considerar proper a les posicions d'Esquerra Republicana, era ja una figura de prestigi, una de les grans personalitats de la medicina catalana del seu temps: cap d'un servei de cirurgia de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, fundador d'una important clínica quirúrgica i professor de la Universitat Autònoma des de 1933, on creà escola i formà nombrosos deixebles. L'any 1935 va ser guardonat amb l'Orde de la República i des de la presidència del Sindicat de Metges de Catalunya va dur a terme una tasca eficaç i professional.

L'arribada de Corachan a la conselleria obrí, doncs, unes certes expectatives de redreçament definitiu de la política sanitària catalana. El moment semblava oportú. Efectivament, gairebé tres anys després de la publicació del decret sobre el traspàs dels serveis de sanitat interior a la Generalitat de Catalunya s'havia aprovat la proposta sobre el cost d'aquests serveis traspassats, que pujava un total de 2.336.472 pessetes.⁵¹ I la Llei de Pressupostos de la Generalitat per al segon semestre de l'any 1936 s'aprovava a principis del mes de juliol, amb

51. Segons la proposta de la Comissió Mixta encarregada de la valoració, aquesta xifra era el resultat de sumar el cost dels serveis que havien produït pagaments a Catalunya (429.294 pessetes) més la part proporcional en les altres despeses a raó de 0'118 de la realització provincial a Catalunya (1.907.178 pessetes). (Vegeu: BGC. 10 Juny 1936; 1934-1935). Aquesta fórmula aplica un criteri poblacional, ja que el 11,8% correspon a la proporció entre el nombre d'habitants de Catalunya (2.700.000) i la població total de l'Estat espanyol (24.000.000). I no és gaire diferent de la que proposava Felip Bertran i Güell, consistent a rebre, del total del pressupost sanitari per a tot l'Estat espanyol, la part proporcional al nombre d'habitants de Catalunya. (Dencàs i Puigdollers, *op. cit.*, n. 50).

notables increments a les partides de sanitat i assistència social respecte als mateixos conceptes en els pressupostos de l'any 1934: un 43% en sanitat (2.352.103 vs 1.634.610 pessetes) i un 17% en assistència social (10.446.739 vs 8.890.370 pessetes).⁵²

Les primeres mesures del nou conseller semblen apuntar en aquesta direcció. En primer lloc, es crea el projecte de bases per a l'organització i funcionament de l'Institut d'Assistència Social de Barcelona, constituït per la Casa de Maternitat i Expòsits de Barcelona, la Junta de Protecció a la Infància, la Casa de Caritat de Barcelona i la Clínica Mental de Santa Coloma de Gramenet. El Director General d'Assistència Social, Josep Irla i Bosch, presidirà la Junta de Govern de cada establiment, amb la col·laboració de quatre vicepresidents: Francesc Ribes i Soberrano a la Casa de Maternitat, Miquel dels S. Cunillera i Rius a la Junta de Protecció a la Infància, Agustí Marí i Guinart a la Casa de Caritat i Salvador Armendares i Torrent a la Clínica Mental de Santa Coloma de Gramenet.⁵³

El Departament és objecte d'una nova reglamentació per establir les atribucions i deures de cada servei i evitar duplicitats i interferències. En definir les diferents àrees, es consideren serveis o lluites especialitzades, que compten amb un cap, els de Sanitat Veterinària i les Lluites Antituberculosa, Antivenèria i Antipalúdica. I com a lluites o serveis de base general es consideren els Centres Sanitaris Intercomarcals, el Laboratori Central, els Serveis de propaganda i ensenyament sanitari, els Serveis d'Higiene Infantil, d'Higiene de Treball, els de Banys i Aigües Mineromedicinals i els de Lluita contra les malalties evitables amb exclusió dels considerats serveis especialitzats. A l'organigrama del Departament hi figuren un director general de Sanitat, un director general d'Assistència Social, un cap dels

52. BGC. 4 Juliol de 1936; 131.

53. BGC. 20 - 21 Juny 1936.

Serveis Tècnics Sanitaris i un cap dels Serveis Administratius.⁵⁴

L'endèmia tuberculosa continuava essent un flagell de gravetat considerable a Catalunya. L'any 1935 s'havien registrat 2.959 morts per aquesta causa, xifra que permetia fer un càlcul aproximat de l'existència d'uns 30.000 malalts tuberculosos al territori català, malgrat les intenses campanyes de vacunació i profilaxi.⁵⁵ En aquells moments, amb una partida de 482.150 pessetes al pressupost de 1936,⁵⁶ la Lluita Antituberculosa disposava del Dispensari Central Antituberculós de Barcelona,⁵⁷ quatre centres a comarques (Reus, Tarragona, Lleida i Girona), i diversos establiments i organismes subvencionats, com l'Obra Antituberculosa de l'Hospital de Terrassa, l'Obra Antituberculosa de la Universitat i Escola Elemental del Treball, el Dispensari de Figueres i l'Obra Antituberculosa de Sabadell.

La realitat demostrava, però, una greu manca de mitjans i d'instal·lacions. El nombre de tuberculosos ingressats en institucions públiques especialitzades no arribava a 800. Si per reduir ràpidament el nombre de tuberculosos es calculava que s'havia de disposar al menys d'un llit per cada malalt que moria, la conselleria estimava un dèficit d'uns 2.000 llits en institucions especialitzades, els quals s'haurien de distribuir per les comarques catalanes en diferents modalitats de sanatoris i hos-

54. BGC. 19 Juliol 1936; 612.

55. L'any 1933 a Catalunya es vacunava aproximadament el 35 per cent dels nens nascuts vius. L'any 1935 la xifra havia pujat al 64 per cent (32.000 vacunats dels 50.000 nascuts aquell any). Vegeu Sayé, L., *Les noves orientacions de la lluita antituberculosa i la seva aplicació a Catalunya*. Barcelona, Llibreria Catalònia, 1933 («Monografies Mèdiques», núm. 68-69); «Carta del Doctor Lluís Sayé, Director del Servei d'Assistència Social dels Tuberculosos de la Generalitat de Catalunya, al Doctor Jaume Peyrí, amb data de 13 d'agost de 1935». Arxiu de l'autor.

56. Molt lluny dels nou milions i mig de pessetes que reclamava Sayé al treball citat a la nota anterior.

57. En realitat no es va inaugurar fins el dia 28 d'abril de 1937.

pitals. Tampoc la tasca profilàctica assolí els objectius previstos.

El Departament es plantejà una reorganització de la Lluita Antituberculosa per tal de dotar-la eficientment i de crear nous serveis per estendre progressivament l'obra antituberculosa per tot Catalunya. Entre els objectius hi havia aconseguir una més gran implicació dels hospitals comarcals en aquesta activitat sanitària, investigar el paper de la industrialització en les comarques com a factor de tuberculosi i estudiar les modalitats peculiars del problema en la pagesia. El primer pas fou la convocatòria d'un concurs públic per nomenar un cap de la Lluita.⁵⁸

En les poques setmanes durant les quals exercí el càrrec, Corachan no va tenir temps de dur a terme cap iniciativa rellevant. Al Parlament, intervingué per contestar una provocativa interpellació del diputat socialista Joan Fronjosa i Salomó, que demanava canviar el nom a la Casa de Caritat i fer-ne fora les monges.⁵⁹ També cal recordar un altre acord remarcable: la concessió d'una pensió vitalícia al doctor Cèsar Comas i Llabeira, introductor dels raigs X al nostre país,⁶⁰ que patí l'amputació d'un braç víctima d'una radiodermitis.⁶¹ I la proximitat de l'estiu obligà la conselleria a dictar normes encaminades a prevenir la difusió de les malalties més freqüents per l'època, amb recomanacions de control estricte de les aigües potables i residuals, aliments i escombraries i obligació per part dels metges de declarar els casos detectats. La Generalitat començaria una campanya de repartiment gratuït de vacunes tifo-paratífiques.⁶²

Al llarg de la primera quinzena del mes de juliol, Corachan

58. BGC. 16 Juliol 1936; 518.

59. *La Vanguardia*. 3 Juliol 1936.

60. Cid, F., *La obra de César Comas en el contexto de la Radiología Ibérica (1896-1950)*. Barcelona: Espaxs, 1998.

61. BGC. 23 Juny de 1936; 2260.

62. BGC. 15 Juliol de 1936; 484.

visità diverses instal·lacions hospitalàries de Barcelona i comarques dependents del seu departament, acompanyat del seu secretari, Jaume Valero i Ribas. Inspeccionà centres de Vilafranca, Terrassa (Institut de Puericultura, Hospital i local de la Creu Roja),⁶³ Tarragona (Dispensari Antituberculós, un altre en construcció que havia de dur el nom de Casa Blanca, la Casa Maternal, l'Hospital Civil i el Sanatori Marítim de la Rabassada) i Reus (Dispensari Antituberculós, Estació depuradora d'aigües i l'Institut Pere Mata).⁶⁴ A Barcelona féu una visita a la Casa de Caritat i a la Fundació Albà; aquesta darrera institució acollia en aquells moments 80 malalts incapacitats sota la protecció d'Assistència Social.⁶⁵

El divendres 17 de juliol de 1936 tingué lloc el darrer acte públic de Corachan com a conseller: la inauguració del Dispensari Central de la Lluita Antivenèria, situat a la mateixa seu de la Conselleria (Passeig de Sant Joan, llavors Saló Fermín Galán, davant del Palau de Justícia).⁶⁶ El President de la Generalitat, Lluís Companys, presidí l'acte (era la seva primera visita a aquell edifici), juntament amb Corachan i el cap de la Lluita Antivenèria, Antoni Peyrí i Rocamora.⁶⁷ Aquest organisme mostrava així la seva vitalitat, ja que, a més del local inaugurat i de l'Hospital de la Lluita, comptava amb tres dispensaris més a Barcelona (al carrer Rauric, al propi Hospital i al Port de Barcelona) i a nou poblacions de comarques: Manresa, Mataró, Sabadell, Terrassa, Girona, Lleida, Reus, Tarragona i Tortosa;

63. *La Vanguardia*. 11 Juliol 1936.

64. *La Vanguardia*. 14 Juliol 1936.

65. *La Vanguardia*. 16 Juliol 1936.

66. En un diari del dia 19 trobem encara referència d'una altra visita feta aquests dies: es tracta d'una visita de Corachan al manicomí de Sant Boi de Llobregat, on fou rebut pel director del departament d'homes, doctor Belharmí Rodríguez Arias, i pel doctor Emili Mira, director del departament de dones. Els esdeveniments d'aquells dies fan difícil de precisar-ne la data. Vegeu *Las Noticias*. 19 Juliol 1936; 2.

67. *La Vanguardia*. 17 - 18 Juliol 1936.

en els pressupostos de l'any 1936 figuraven dues partides per crear també els centres de Figueres i Vilafranca del Penedès, i la dotació necessària per nomenar metges agregats de la Lluita a 14 poblacions més.⁶⁸

L'aixecament militar del 18 de juliol obrí un nou capítol durant el qual tots els elements de la vida del país i la seva gent es van veure trasbalsats pels efectes de la guerra. El mateix Corrachan es veié obligat a atendre, com a cap del Servei de Cirurgia, els ferits que arribaven a l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, i aviat demanà ser deslliurat de les seves obligacions de conseller. Finalment, l'octubre de 1936 agafà el camí de l'exili, aprofitant un viatge a París per assistir a la reunió anual de la Societat Internacional de Cirurgia.

68. Peyrí, A., *La lluita antivenèria a Catalunya el bieni 1935-1936*. Barcelona: Publicació del Departament de Sanitat, [1937].

LA DEPURACIÓ DE LA UNIVERSITAT CATALANA¹

JAUME CLARET

*Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives
Universitat Pompeu Fabra*

La Universitat de Barcelona autònoma

La proclamació de la Segona República va significar la prioritització de l'ensenyament dins de l'agenda política espanyola. Tot i que la reforma es va centrar sobretot a l'escola Primària, també va incloure projectes per a la resta de nivells educatius. I és que tant el republicanisme moderat com les esquerres espanyoles havien coincidit històricament en la necessitat de disposar d'una autèntica i extensa escola estatal, primer pas per convertir en ciutadans una població formada fins aleshores per súbdits.²

Respecte dels estudis universitaris, i després de dos intents fracassats per part de la Monarquia, la Segona República semblava que havia de respondre a les esperances creades i concedir un règim autònom universitari. Règim demanat des de feia

1. Aquesta contribució sorgeix a partir de dos treballs anteriors: Jaume Claret, *El atroz desmoche. La destrucción de la Universidad española por el primer franquismo, 1936-1945*, Barcelona, Crítica, 2006; i *La repressió franquista a la Universitat catalana. La Universitat de Barcelona autònoma, de la Segona República al primer franquisme*, Vic, Eumo, 2003.

2. Àngel Duarte, *Història del republicanisme a Catalunya*, Vic i Lleida, Eumo i Pagès, 2004, p. 270-273, mostra la continuïtat d'aquesta creença republicana. Un exemple de la tasca republicana pot veure's a *Biblioteca en guerra*, Madrid, Biblioteca Nacional, 2005.

anys per mitjà, per exemple, dels dos Congressos Universitaris Catalans organitzats a principi de segle i que, el 1919, van culminar en la publicació d'un primer projecte d'autonomia universitària.³

En paraules del ministre Marcellí Domingo:

La universidad exige una transformación profunda. De raíz. Que vaya desde el número de Universidades y de Facultades en cada Universidad al plan de estudios; desde el modo de mantener la disciplina en ella hasta la forma de selección del Profesorado; desde su organización interna y su relación con el Estado a la misión social y científica que le incumbe.⁴

L'anhelada autonomia es va concretar de manera experimental per a les Facultats de Filosofia i Lletres de Madrid i Barcelona, el 15 de setembre de 1931.⁵ Posteriorment, aquesta autonomia es va generalitzar per a tota la Universitat de Barcelona el dia 1 de juny de 1933 (*Gaceta*, 2 de juny).⁶

La rellevància de la reforma va transcendir l'àmbit local. Per un cantó, es presentava com el model que els republicans aspiraven a estendre a la resta de centres, però, per l'altre, per-

3. *Projecte d'Estatut de la Universitat Catalana*, Barcelona, 1919.

4. Marcellí Domingo, *La experiencia del poder*, Madrid, Quemades, 1934, p. 166-167.

5. Anuari de la Universitat de Madrid, 1932-33, Biblioteca Universitària, «Facultad de Filosofía y Letras», p. 99-100. Arxiu de la Universitat Complutense de Madrid, caixa 354, esborranys de les Actes de la Junta de Govern. Al seu interior hi ha el fullet següent: *Bases para una Ley de Instrucción Pública. Anteproyecto redactado por la Comisión nombrada en el Claustro de Profesores y Alumnos de la Universidad de Madrid*, Madrid, Impremta Herrera, 1931.

6. Entre d'altres, el debat pot seguir-se a través de Mariano Pérez Galán, *La enseñanza en la Segunda República*, Madrid, Mondadori, 1988, p. 157-165. Els discursos apareixen reproduïts a Fernando Díaz-Plaja, *Dictadura... República (1923-1936)*. *El siglo xx*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, 1964, p. 314-340 i 449-471.

sonificava també els pitjors malsons de la dreta política, de bona part de la intel·lectualitat espanyola i, fins i tot, d'un bon nombre dels antics catedràtics barcelonins que no volien perdre el control sobre el centre. A les Corts, José María Gil Robles recollia aquest temor en declarar que l'autonomia universitària no seria

más que un instrumento de catalanización, mejor podríamos decir desespañolización, que acabaría con todo germen de cultura española dentro del ámbito a que alcanzara la actividad de la Universidad catalana.⁷

L'autonomia docent va donar llibertat a cada Facultat per organitzar l'ensenyament —de manera que van desaparèixer els programes uniformes procedents de la Llei Moyano del 1857—, i per triar-ne el professorat —de manera que s'hi van incorporar intel·lectuals i científics fins aleshores al marge de la Universitat. Gent com Pompeu Fabra, Ferran Soldevila, Jordi Rubió i Balaguer, Nicolau d'Olwer, Carles Riba, però també especialistes provinents de l'Hospital de Sant Pau com Ignasi Barraquer, Manuel Corachan, o Josep Trueta, per citar-ne una petita mostra dels més il·lustres.

L'autonomia administrativa permetia que la Universitat fos regida per un Patronat triat per l'Administració amb caràcter vitalici i que decidia sense cap mena de subordinació sobre qüestions docents i administratives. Els noms dels seus membres són un bon exemple de la qualitat de la nova Universitat: Pompeu Fabra (president), Domènec Barnés, August Pi i Suñer, Joaquim Balcells (secretari) i Josep Xirau, per la Generalitat; Gregorio Marañón, Américo Castro, Antonio García Bannús, Cándido Bolívar i Antoni Trias i Pujol, pel Govern de la República. A més, pel seu càrrec de rector, n'era vocal Pere Bosch Gimpera.

7. José María Gil Robles, *Discursos parlamentarios*, Madrid, Taurus, 1971, p. 150.

Les Facultats barcelonines es marcaren quatre objectius bàsics que, en aquell moment, capgiraven el tradicional món universitari: formació cultural, general i especialitzada; preparació professional; investigació; i difusió extrauniversitària. Es crearen diferents seminaris i laboratoris, va augmentar la col·laboració amb diferents organismes, la promoció de publicacions universitàries, i la projecció exterior de la Universitat mitjançant la cooperació amb associacions culturals, professionals i governamentals.

L'especial cura dels governs de Manuel Azaña i del Front Popular cap a l'ensenyament i la cultura, com també la participació de gran nombre de docents en l'administració, el Parlament i els governs republicans, van fomentar la identificació del professorat —de qualsevol nivell educatiu— amb la Segona República i amb les anomenades ideologies estrangeritzants. A l'escalf d'aquest convenciment es va desenvolupar tota una línia de pensament extremament radical que estigmatitzava els docents.

Amb el fracàs del cop d'estat de 18 de juliol de 1936 i l'inici de la Guerra Civil, la violència verbal va donar pas a la violència física. L'activitat acadèmica va sobreviure amb dificultats al bàndol republicà i, a la vegada, es va consolidar el vincle i el compromís entre la intel·lectualitat i la República. A la UB, durant els primers mesos, tots els esforços es van dirigir cap a objectius militars. Per exemple, es realitzaren cursets d'habilitació perquè els estudiants de Medicina poguessin col·laborar amb la Sanitat Militar.⁸

Tanmateix, l'anormalitat s'imposava i, mentre s'intentava reprendre les classes, també s'iniciaven processos contra els docents implicats en l'aixecament. El març de 1938, una incur-

8. Josep Quero Molares, *La Universitat de Catalunya. Report del comisari-rector accidental*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1936. Informe de la seva activitat com a rector accidental entre el 29 d'octubre i el 28 de desembre de 1936.

sió aèria enfonsava el sostre del Paranimf i diverses parets. El catedràtic corunyes de Dret Penal agregat a Barcelona, Emilio González López, relatava com «a la clase, que daba por la mañana, sólo asistían dos estudiantes. Lo malo es que con los bombardeos los estudiantes ya no volvieron a aparecer por la Facultad».⁹

El 13 de gener de 1939 es convocava el darrer Claustre, amb la proposta de concedir el doctorat Honoris Causa al mestre Pau Casals i al fisiòleg americà Walter B. Cannon.¹⁰ Tretze dies més tard, el 26 de gener de 1939, «un oficial, al mando de una compañía, se hizo cargo de nuestro primer centro docente que desde aquel momento quedó incorporado a la España Nacional y redimido para siempre de todo sectarismo».¹¹ Dos dies més tard, s'ordenava la supressió de l'autonomia universitària.

La violència nacional-catòlica

Al llarg dels primers mesos de guerra, es va forjar al bàndol insurgent un discurs barreja de conservadorisme corporativista, catolicisme ultraortodox, nacionalisme excloent i feixisme. És a dir, allò que coneixerem com a nacional-catolicisme i que es complementarà amb un odi profund cap a la Segona Repú-

9. Carlos Fernández Santander, «Testimonio de Emilio González López, diputado y director general de Administración Local durante la República», *Alzamiento y guerra civil en Galicia (1936-1939)*, A Coruña, Edició de Castro, 200, tom II, p. 639 i 1093-1094.

10. Francesc Martorell Trabal, *Epistolari de Francesc Martorell i Trabal i de Pere Bosch i Gimpera amb Ramon d'Abadal i de Vinyals i amb Ferran Valls i Taberner: 1908-1931*, Barcelona, Publicacions Universitàries, 1991, p. 287-288.

11. Archivo General de la Administración, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/1057, comptes de la Universitat de Barcelona, introducció a la «Cuenta del año 1939. Memoria», datada a Barcelona el 20 de gener de 1940 per l'administrador Isidro Sánchez-Albornoz, p. 1.

blica, els partits d'esquerra, els nacionalismes perifèrics i la democràcia en general. La violència va passar a ser considerada com una mesura sanitària i els discursos es farciren de referències higienistes:

La depuración ha hecho desaparecer de nuestra Universidad el dolor de sus miembros podridos, de los desertores en quienes no les interesaba de ella más que la nómina, o de los traidores que la utilizaban para encubrir con la noble prestancia de sus títulos los designios tenebrosos que mordían sus almas renegadas.¹²

Des de fa ja uns quants anys, l'estudi quantitatiu de la repressió ha cedit protagonisme a la recerca qualitativa i interpretativa.¹³ En aquests estudis s'afegeix un nou element interpretatiu essencial per entendre el paper bàsic jugat per la violència. Fins aleshores, la repressió només havia estat considerada en la seva doble accepció d'element de càstig per als desafectes i de submissió per als indecisos. Ara s'hi afegeix una tercera significació, tant o més important que les anteriors: la cohesió per als vencedors. Cada vacant d'un vençut —per assassinat, per presó, per exili, per incautació— generava una oportunitat per a un vencedor.¹⁴ Segons relatava Pedro Laín Entralgo, «se decía: “¿Quién es masón? El que va por delante en el escalafón”».¹⁵

La repressió va adoptar diferents formes i, entre elles, va

12. Antonio Gómez Jiménez de Cisneros, *La Verdad*, 1 de gener de 1941, citat per Carmen González Martínez, «La Universidad de Murcia: II República y Guerra Civil», *La Universidad en el siglo xx (España e Iberoamérica). X Coloquio de Historia de la Educación*, Múrcia, Sociedad Española de Ciencias de la Educación, 1998, p. 173.

13. Santos Juliá (coord.), *Víctimas de la guerra civil*, Madrid, Temas de Hoy, 1999.

14. Conxita Mir, «El estudio de la represión franquista: una cuestión sin agotar», *Ayer*, 43, Madrid, Marcial Pons, 2001.

15. Pedro Laín Entralgo, *Descargo de conciencia (1930-1960)*, Barcelona, Barral, 1976, p. 283, nota 12.

destacar la depuració professional. Aquest procediment, de llenguatge administratiu però voluntat política, es va aplicar a tot el funcionariat amb l'objectiu de garantir l'adhesió dels cosos de l'administració. La depuració, positiva lògicament, es va convertir en el requisit previ imprescindible per recuperar el lloc de feina o per accedir a la funció pública, i fins i tot per a altres àmbits professionals.¹⁶

En el cas de l'ensenyament, i en tant que funcionaris, la depuració va afectar els diferents nivells educatius, amb una atenció fins i tot més pronunciada, a causa de la seva funció formativa i al seu ús com a eina d'ideologització.¹⁷ En els documents d'aleshores, es fa palesa la voluntat d'extirpar, en paraules del màxim responsable de la política educativa franquista durant els primers mesos de guerra, «esos intelectuales, en primera línea, productores de la catástrofe. Por ser más inteligentes y cultos, son los más responsables».¹⁸

Només respecte de catedràtics universitaris, tenim evidència documental de més de 160 sancions, i a la Universitat de Barcelona la xifra global s'acosta a les 140 sancions entre els diferents graus. Sancions que anaven de la jubilació forçosa a l'expulsió, de la inhabilitació per exercir càrrecs al trasllat. A banda, s'afegia la incertesa davant dels llargs processos de tramitació i revisió, les sancions dictades per altres instàncies repressores, la indefensió, la presó, l'exili i l'assassinat.

16. María Encarna Nicolás, «Los expedientes de depuración: una fuente para historiar la violencia política del franquismo», *Áreas*, 9, Murcia, Editora Regional de Murcia, 1998.

17. Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, Valladolid, Ámbito, 1997. Per no estendre'm amb els diferents estudis publicats, pot consultar-se un estat de la qüestió a Francisco Morente Valero, «La depuración franquista del Magisterio público. Un estado de la cuestión», *Hispania*, LXI/2, 208, Madrid, Instituto de Historia, CSIC, maig-agost 2001.

18. Enrique Suñer Ordóñez, *Los intelectuales y la tragedia española*, Burgos, Editorial Española, 1937, p. 41-42.

La repressió franquista no va ser fruit d'incontrolats o limitada al període bèl·lic, sinó que es va convertir en un tret definitori i va ser exercida amb plena consciència. Allò que no s'havia pogut aturar a les urnes, s'aturaria amb les armes. La purga franquista va tenir un primer moment de violència extrema que va deixar certes àrees de les universitats espanyoles pràcticament buides. Per exemple, aquest fou el cas de fisiologia, ja que les dues grans escoles de fisiòlegs estaven encapçalades per dos metges molts significats políticament: Juan Negrín a Madrid i August Pi Sunyer a Barcelona, ambdós expulsats i exiliats.

August Pi Sunyer dirigia l'Institut de Fisiologia des de 1920, pertanyia al Patronat de la Universitat de Barcelona autònoma i n'havia, fins i tot, exercit de rector accidental en absència de Bosch Gimpera, a més de participar en els Estudis Universitaris Obrers. En ser ocupada la ciutat de Barcelona, va exiliar-se a França primer, i a Veneçuela i Mèxic després. A Caracas va ser catedràtic i rector de la Universitat Central, a més de director i fundador del Instituto de Medicina Experimental, entre molts altres càrrecs.

Tot i la seva marxa, les autoritats franquistes no van defallir en el seu intent per jutjar-lo i, després de considerar-lo «incurso», el 1941 establien que: «de ideología izquierdista, desaparición de esta ciudad antes de ser liberada, creyéndose que huyó al extranjero». En no poder agafar-lo a ell, va ser la seva escola qui en va pagar les conseqüències, i tots els seus deixebles van ser foragitats de la universitat.

De fet, la repressió va afectar més els professionals incorporats durant l'autonomia universitària —alguns d'ells fins i tot militants franquistes— que no els catedràtics numeraris. Dels 16 catedràtics de la Facultat de Medicina, només sis foren sancionats (Jesús Maria Bellido, August Pi Sunyer, Antoni Salvat, els germans Antoni i Joaquim Trias Pujol, i Gregori Vidal Jordana), nou rehabilitats (Josep Maria Bartrina, Francesc Ferrer Solervicens, Salvador Gil Vernet, Pere Nubiola Espinós, Agustí

Pedro Pons, Jaume Peyrí, Manuel Saforcada Ademà, Mariano Soria Escudero i Manuel Taure Gómez) i un va morir durant la guerra (Ángel A. Ferrer Cagigal).

Per tant, els 71 professors de la Facultat de Medicina catalana sancionats pel primer franquisme havien estat contractats pel Patronat de la Universitat de Barcelona autònoma per la seva rellevància professional. La llista de sancionats, en diversos graus i per diversos motius, va ser en bona part recollida a l'exposició organitzada l'any 2006 pel Col·legi Oficial de Metges i pel Museu de la Medicina de Catalunya (www.museudelamedicina.cat).

La nòmina la formen: Josep Alsina i Bofill, Agustí Amell, Antoni Armengol, Ignasi Barraquer, Jesús Maria Bellido, Bonaventura Benages, Francesc Bergós, Joan Bofill, Pere Calafell, Carles Cardenal, Rossend Carrasco i Formiguera, Pau Cartanyà, Lluís Carulla, Modest Casanovas, Lluís Celis, Leandre Cervera, Manuel Corachan, Cristian Cortès i Lladó, Màrius Cortès i Lladó, Joan Cuatrecasas, Francesc Domènech, Pere Domingo, Francesc Esquerdo, Enric Fernández, Albert Folch i Pi, Joaquim Fuster, Martí Garriga, Josep Gómez i Márquez, Antoni Griñó, Lluís Gubern, Josep Isern, Francesc Jimeno i Vidal, Pere Martínez, Ferran Martorell, Emili Mira, Jacint Muñoz, Antoni Oriol, Benet Perpinyà, Antoni Peyrí i Rocamora, Jaume Pi i Figueras, August Pi i Sunyer, Cèsar Pi-Sunyer i Bayo, Jaume Pi-Sunyer i Bayo, Eduard Pons i Tortella, Eduard Pou, Joan Prim i Rosell, Josep Rabassa, Jaume Raventós, Enric Ribas i Isern, Alfred Rocha, Berllamí Rodríguez, Josep Maria Sala i Ginabreda, Joan Sala, Antoni Salvat i Navarro, Lluís Sayé, Tomàs Seix, Francesc Serrallach, Carles Soler, Lluís Suñé, Jaume Sunyer i Pi, Ramon Surinyach, Joan Surós, Pere Tarrés, Francesc Terrades, Alfons Trias, Antoni Trias i Pujol, Joaquim Trias Pujol, Josep Trueta, Josep Usua, Antoni Valls, i Gregori Vidal i Jordana.¹⁹

19. Per a un estudi en detall del cas barceloní: Jaume Claret, *La repressió*

Aquest odi a la intel·ligència no té equivalent en els règims dictatorials contemporanis al franquista, ni tampoc troba justificació en la formalista depuració republicana. A diferència d'Itàlia, Portugal o Alemanya, aquí s'assassinava.²⁰ Dos rectors, deu catedràtics i, almenys, set auxiliars són morts poc rellevants a nivell quantitatiu, però no a nivell qualitatiu.

La Universitat de Barcelona

Potser pugui sorprendre la no presència de cap docent de la Universitat de Barcelona en el llistat de professors assassinats. En aquest sentit, no hem d'oblidar la proximitat de la frontera i la consciència de la sort que els esperava a aquells que restessin al país. El rector Bosch Gimpera tenia clar que «si la sublevació hagués triomfat a Barcelona, jo hauria estat un dels “liquidats”».²¹

El fracàs de l'*Alzamiento* a Catalunya fa que puguem dividir la depuració a la Universitat de Barcelona en dos grans períodes. El primer va des del 18 de juliol de 1936 fins a l'ocupació de la seu de la plaça Universitat el 26 de gener de 1939, i va afectar només els qui es trobaven a territori insurgent o aconseguiren passar-hi. La segona etapa, molt més important, s'inicia amb el nomenament com a jutge instructor del futur rector Francisco Gómez del Campillo el 12 d'abril de 1939, després d'un curt període d'interinitat.

Tanmateix, durant aquest curt termini es fan públiques dues decisions que provoquen la major pèrdua quantitativa i

---

franquista a la Universitat catalana. La Universitat de Barcelona autònoma, de la Segona República al primer franquisme, Vic, Eumo, 2003.

20. Francisco Morente Valero, «La Universidad en los regímenes fascistas: la depuración del profesorado en Alemania, España e Italia», inèdit.

21. Pere Bosch Gimpera, *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, 1980, p. 224.

qualitativa de docents barcelonins. La primera ve donada com a conseqüència de l'ordre del 28 de gener de 1939 que dissolia l'autonomia universitària. En el decret les noves autoritats declaraven no reconèixer cap de les decisions preses pel Patronat, incloent-hi els nomenaments. Aquesta expulsió generalitzada va afectar els intel·lectuals i científics de relleu que s'havien acostat a la docència durant el període autònom, però també docents addictes com l'auxiliar de Medicina Francesc Esquerdó Rodoreda.

La segona decisió va significar la separació del servei decretada directament pel general Franco contra els docents amb especial rellevància pública. El 22 de febrer s'expulsava així vuit catedràtics, entre els quals es trobaven Joaquim Xirau Palau, Pere Bosch Gimpera i Pompeu Fabra Poch, «sobre los que no pueda haber discrepancia, calificándoles como enemigos de España». Segons es feia constar, davant «la evidencia de sus conductas perniciosas para el país hace totalmente inútiles las garantías procesales».²²

Des de bon començament s'estableix, amb rapidesa i claredat relatives, la diferència entre afectes i desafectes, rehabilitats i sancionats. El primer grup estava format per aquells qui s'havien incorporat a l'*España nacional* durant la guerra, ocupant-hi càrrecs de responsabilitat o combatent-hi a favor; els sancionats per la República; els qui, tot i haver restat a territori català, havien participat en la cinquena columna o havien ajudat persones de dretes o religiosos a fugir o amagar-se; els qui havien militat en partits d'ordre o collaborat amb la dictadura de Primo de Rivera; i aquells qui comptaven amb avaladors importants. Els desafectes, els vençuts, eren tots els altres.

En el cas de la Universitat de Barcelona, la depuració no es

22. Alicia Alted, *Política del nuevo estado sobre el patrimonio cultural y la educación durante la Guerra Civil española*, Madrid, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Centro Nacional de Información artística, arqueológica y etnológica, Ministerio de Cultura, 1984, p. 174-175.

limitava al Claustre, sinó que s'estenia a la institució com a tal. De fet, el seu pecat original no eren les realitzacions acadèmiques, científiques o pedagògiques, sinó el catalanisme —entès com a separatisme— que impregnava tot el que feia. La guerra havia sigut «el único modo de desalojar al separatismo de la Universidad».²³ No per casualitat a Barcelona s'introdueixen dues preguntes diferents respecte de la resta d'universitats: «Explique su actitud en el pleito suscitado entre el extinguido Patronato de esta Universidad y un número de Catedráticos numerarios de la misma» i «En que idioma explicó sus clases».

Malgrat que la retòrica franquista definia la depuració com una sanció administrativa que jutjava bàsicament l'actitud professional de l'encausat, el procediment posava especial èmfasi en l'aspecte polític, moral i personal. En una depuració que buscava fixar un model ideològic, no pot sorprendre que a més de la persecució político-ideològica, el règim entrés en la personalitat, creences i conducta dels docents, en la religió i la moral. Així, l'auxiliar temporal de Medicina Eduard Pons Tortella era incapacitat durant sis anys el 23 de juliol de 1940 per, entre altres càrrecs, ser considerat «persona contraria a la religión católica» segons Falange.²⁴

El diari *ABC* publicaria: «Del diccionario de España tienen que desaparecer las palabras 'perdón' y 'amnistía'».²⁵ El catedràtic d'Institut i professor de la Universitat de Barcelona, el mallorquí Gabriel Alomar Villalonga ho comprovava. Tot i morir a l'exili a Egipte el 1941, ni tan sols la mort calmava la voluntat de revenja del règim contra un home que s'havia des-

23. Julio Martínez, «La Universidad y el separatismo», *Libertad. Diario Nacional-Sindicalista*, Valladolid, 10 de novembre de 1938, citat a Josep Benet, *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 401.

24. Archivo General de la Administración, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/890, expedient personal d'Eduard Pons Tortella.

25. *ABC*, Sevilla, 1 de setembre de 1936, p. 1.

tacat com a activista cultural i polític.²⁶ Així, la sanció d'un milió i mig de pessetes que li havia imposat el Tribunal de Responsabilidades Políticas va ser heretada pels seus fills i fins a 1957, és a dir, setze anys després de la seva mort, no va ser inculpada.²⁷

Com constata l'historiador Francisco Morente, «mayor dureza incluso se aplicó en el caso de los cargos de tipo moral», relatiu al matrimoni, el sexe i la vida privada.²⁸ El catedràtic de Pediatria Gregori Vidal Jordana fou sancionat amb «la separación y baja definitiva» el 15 de novembre de 1940 (BOE, 10 de desembre) acusat de diferents escàndols a les Universitats de Valladolid i Barcelona. Del seu pas pel primer centre, es deia «que se amancebó con una de sus discípulas de quien tuvo descendencia con el consiguiente perjuicio para su familia». Ja a Catalunya, se li imputava dur «una vida inmoral con borracheras habituales y con relaciones inmorales con enfermeras [sic]» i haver fet servir un calze com a cendrer.²⁹

La depuració franquista va ser una baula més en un procés repressor que cercava la supressió de la Universitat de Barcelo-

26. Antoni-Lluc Ferrer, «Pròleg» a Gabriel Alomar, *El futurisme i altres assaigs*, Barcelona, «Antologia catalana» 59, Edicions 62, 1970, p. 7-8; Rosa Montoriol, *Ferran Soldevila, 1894-1971. Una aproximació bio-bibliogràfica*, Catarroja - Barcelona, Editorial Afers, 1994, p. 34; i Francesc Vilanova, «Entre les restes del naufragi: els darrers temps de Gabriel Alomar a Egipte», dins *Miscel·lània Joan Fuster*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, volum V, 1992.

27. Archivo General de la Administración, secció Justicia, caixa 75/68. Francesc Vilanova, *Repressió política i coacció econòmica: les responsabilitats polítiques de republicans i conservadors catalans a la postguerra (1939-1942)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 201-214, dedica un capítol sencer a «Els republicans, morts, també són responsables».

28. Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, Valladolid, Ámbito, 1997, p. 342.

29. Archivo General de la Administración, secció Educación, IDD 1.08, lligall 32/16823, expedient personal de Gregori Vidal Jordana.

na autònoma pel seu caràcter diferencial i qüestionador de la unitat ideològica i nacional defensada pels vencedors de la Guerra Civil. A més, l'expulsió, la depuració, l'autodepuració i l'exili tingueren l'efecte buscat per les autoritats franquistes, és a dir, eliminar els plantejaments més progressistes del món universitari català, tant en la gestió i la direcció com en els continguts, objectiu reforçat amb l'eliminació de les càtedres i seminaris específicament catalans.

La Universitat addicta

Aquella Universitat identificada amb Catalunya va donar pas, el gener de 1939, a una Universitat identificada amb el nacional-catolicisme. En aquesta nova Universitat, el mèrit militar, el mèrit polític, el mèrit ideològic... tots passaven per davant del mèrit acadèmic i científic. Conseqüència lògica d'una concepció que valorava la guerra com una autèntica reconquesta:

Vienen nuestros estudiantes cubiertos por el polvo glorioso de heroicos combates, y al cambiar la espada por la pluma y las balas por los libros, saben que también es milicia el estudio, y que toda la cátedra es una trinchera, en la que se lucha para conquistar la verdad y para defenderla contra el error.³⁰

La repressió, l'exili, la submissió de la ciència a la ideologia i la primacia del mèrit polític en l'accés a les càtedres agreujaren la precarietat universitària durant la postguerra. La delació era encoratjada des de l'administració com un acte patriòtic i aquí es barregen misèries humanes, actuacions sinceres, declaracions interessades i capteniments valents. Hi haurà delacions

30. Eloy Bullón, «La hora presente y la Facultad de Filosofía y Letras de Madrid», *Vértice. Revista Nacional de Falange Española Tradicionalista y de las JONS*, 27, novembre-desembre de 1939, p. 22.

entusiastes, com la de l'ajudant temporal de Medicina de Madrid Rafael Alemany Soler, que, entremig d'acusacions i llistats de companys, comenta la seva voluntat de citar «nombres que no por menos conocidos son menos fusilables».³¹ I l'historiador Francisco Morente dóna notícia d'un cas que va afectar directament la Universitat barcelonina. El «vocal de la comisión de Barcelona, Eduardo Pascual Fábregas, [fue] premiado en 1941 con una plaza de profesor "auxiliar temporal provisional" en la Facultad de Medicina —provisionalidad que no le impedía seguir en el puesto en 1944».³²

De la mà de les famoses 'opusiciones' —neologisme nascut a partir de la creixent influència de l'Opus Dei en els concursos de càtedra— i del mèrit polític-militar, es creava una universitat on el purisme ideològic era més important que el mèrit acadèmic i docent. La preeminència nacional-catòlica i les classes de Formación del Espíritu Nacional havien de garantir, segons el ministre José Ibáñez Martín, un nou tipus d'estudiant patriota «sin que lo deforme y corrompa la soberbia científica».³³ No es tractava de res excepcional, ja que el franquisme defensava obertament la separació entre ensenyament i recerca, sotmetia el coneixement a la ideologia, promovia l'acostament a les potències de l'Eix i premiava la recerca aplicada sobre la teòrica.

Les realitzacions de la Segona República en el camp de l'ensenyament contrasten i emfasitzen el desastre que va suposar el franquisme, però també representen en si mateixes un bagatge a reivindicar. El retrocés és evident, més encara si tenim en

31. Archivo General de la Administración, secció Educació, IDD 1.03, caixa 31/2212, expedient personal de Rafael Alemany Soler.

32. Francisco Morente Valero, *La depuración del Magisterio Nacional (1936-1943). La escuela y el Estado Nuevo*, Valladolid, Ámbito, 1997, p. 247, nota 5.

33. José Ibáñez Martín, *Realidades universitarias en 1944. Discurso de apertura del curso académico 1944-45*, València, Universitat de València, 1944, p. 14.

compte els pocs recursos disponibles i l'escàs marge temporal del qual disposaren les autoritats republicanes. Mentre la República s'esforçava en plena guerra per augmentar el pressupost en ensenyament, amb la felicitació de la Societat de Nacions, els militars insurgents decidien el tancament dels centres educatius.

La gravetat del que hem descrit s'agreuja si tenim en compte que parts de l'actual universitat espanyola són encara més filles de l'«atroz desmoche» franquista que no de l'oblidada universitat republicana.³⁴ Quan ens referim a l'erm franquista sempre tenim presents tots aquells docents que es perderen, però oblidem que l'erm real i persistent el crearen sobretot aquells professors que restaren a Espanya i ocuparen les vacants. No perquè tots ells fossin dolents, sinó perquè la ideologia passava per davant de la ciència i disposaren de quaranta anys per perpetuar-se i reescriure's.

Evidentment, en aquesta desgraciada herència hi ha excepcions. Casos especials deguts a professors concrets que es mantingueren actius amb sancions menors, que aconseguiren la revisió de les condemnes, que retornaren des de l'exili o que impartiren els seus coneixements des de fora de les aules oficials. Amb els anys, a més, la massificació va impedir mantenir el control estricte dels claustres i, a poc a poc, algunes càtedres s'airejaren, però en moltes altres l'herència encara hi és present.

M'agradaria finalitzar amb una anècdota que penso que il·lustra perfectament el sentit d'aquest escrit. Amb l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat de Barcelona, l'escut de la seva universitat va passar a estar presidit per una imatge de la Immaculada Concepció i la frase «Perfundet omnia luce» (és a dir, «ho omplirà tot de llum»). Atès que faltava el subjecte de la frase, molta gent l'atorgava a la mare de déu.

34. Pedro Laín Entralgo, *Descargo de conciencia (1930-1960)*, Barcelona, Barral, 1976, p. 283.

Tanmateix, el 1970 l'escut va ser secularitzat i, per tant, es va fer evident que en el lema hi mancava el subjecte, deixant espai per a la imaginació (el coneixement, la universitat, etc.). Fins a 1987 no se'n va recuperar el subjecte original, eliminat el 1939: *libertas*. «La llibertat ho omplirà tot de llum». Com bé comentava José María Valverde durant la cerimònia de restitució, aquesta simbòlica supressió practicada per les autoritats franquistes constituïa

un caso de la más hábil censura, la que no tacha del todo, sino que elimina lo más peligroso para que el resto se organice por sí solo en forma más inocua. Estamos aquí ante un ejemplo de cómo en los tiempos modernos las más eficaces luchas de pensamiento conservador no se hacen frente a frente, idea a idea, sino de modo indirecto, en sutiles lavados de cerebro, que no guillotinan las cabezas sino que cercenan lo pensable.³⁵

35. José María Valverde i Ramón Parés, *Meditacions sobre la llibertat amb motiu de la recuperació del lema «libertas» a l'escut de la Universitat de Barcelona. Acte inaugural del curs 1987-1988*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1987, p. 7-9.

LA DEPURACIÓN DE LA FACULTAD DE MEDICINA DE LA UNIVERSIDAD CENTRAL POR EL FRANQUISMO *

LUIS ENRIQUE OTERO CARVAJAL

Universidad Complutense de Madrid

AL INICIARSE el siglo XX la ciencia española, salvo en el campo de las ciencias biomédicas, se encontraba en un marcado estado de postración. La sempiterna escasez de recursos públicos, el escaso desarrollo económico del país y el anquilosamiento de las estructuras universitarias hacían prácticamente inviable la investigación científica. Las excepciones que existieron, y de las cuales Santiago Ramón y Cajal fue la figura más descolante, fueron posibles merced a una férrea voluntad, capaz de sobreimponerse a la penuria de medios. Sin instituciones científicas bien dotadas de laboratorios, aparatos y personal difícilmente se podía estar no ya en la vanguardia de la Ciencia sino tan siquiera al día de los nuevos derroteros que

* Este texto forma parte de las actividades de los proyectos de investigación «La destrucción de la ciencia en España. De la Edad de Plata a la dictadura franquista, 1907-1945». Ref.: HUM2007-64847/HIST. MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y CIENCIA. PLAN NACIONAL DE I + D + I. Investigador principal: Luis Enrique Otero Carvajal. «El régimen de Franco como sistema represivo: la conformación de una ideología de exclusión y de un aparato de control social». MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y CIENCIA. PLAN NACIONAL DE I + D + I. Ref.: HUM2006-01967. Investigador principal: Julio Aróstegui. IV Plan Regional de Investigación Científica e Innovación Tecnológica (IV PRICIT) de la COMUNIDAD DE MADRID, al Grupo de Investigación Complutense dirigido por Luis Enrique Otero Carvajal, nº ref.: 941149, convocatorias 2007 y 2008.

ésta tomaba. Blas Cabrera, en su discurso de ingreso en la Academia Española, el 26 de enero de 1936, definía la situación desoladora de la ciencia española al comienzo de la centuria:

Para ofrecer una imagen eficiente del pasado y del presente de la Física española yo traigo a la memoria de aquellos entre vosotros que lo conocieron el barracón levantado en el patio del viejo convento de la Trinidad, sede del Ministerio de Fomento, donde se alojaba el único laboratorio de Física de que disponía la Universidad central. Mi generación fue la última que disfrutó de aquel humilde cobertizo.¹

Las ciencias biomédicas en el último tercio del siglo XIX

En el laboratorio histológico del Museo Antropológico de Madrid trabajaron médicos como Luis Simarro, histólogo y neuropsiquiatra, Carlos María Cortezo, clínico e higienista, o Aureliano Maestre de San Juan, catedrático de Histología en Madrid y fundador de la Sociedad Histológica Española en 1874. Fueron los introductores de la teoría celular del organismo, desarrollada por Rudolf Virchow. Fue el inicio de la biología experimental en España,² en la que Rafael Ariza, primer catedrático español de Histología en la Universidad de Sevilla, fue un pionero. De esta forma, el positivismo español engarzó con las teorías biologists,³ que encontraron en los estudios

1. Cabrera, B., *Revolución de los conceptos físicos y lenguaje*. Madrid: 1936, citado en Sánchez Ron, J. M., *Las ciencias físico-matemáticas en la España del siglo XIX*. En López Piñero, J. M., ed., *La ciencia en la España del siglo XIX*. Madrid: Ayer, 1992, p. 70.

2. Baratas Díaz, L. A., *Introducción y desarrollo de la biología experimental en España entre 1868 y 1936: la evolución del pensamiento universitario español*, vol. 2. Madrid: 1991.

3. Sala Catalá, J., *Ideología y ciencia biológica en España entre 1860 y 1881*. Madrid: 1987.

comparativos del desarrollo cerebral, a nivel neuronal, una figura de alcance internacional, Santiago Ramón y Cajal.

Los trabajos de Augusto González de Linares, Enrique Serrano Fatigati, Salvador Calderón, Francisco Quiroga, Ignacio Bolívar y Eduardo Bosca, estudiantes de doctorado en Ciencias con Francisco Giner de los Ríos, entre 1867 y 1874, transitaron desde la concepción organicista de Giner a una visión adaptativa, acorde con los postulados de la teoría darwinista, para explicar el origen y evolución de los organismos vivos, que desembocó en la *segunda cuestión universitaria*, cuando González Linares fue expulsado de la cátedra por explicar las tesis de Darwin. Esto llevó en 1876 a la separación de las cátedras de Giner de los Ríos, Salmerón y Azcárate y desembocó en la fundación de la Institución Libre de Enseñanza.⁴ En Barcelona se desarrolló también, paralelamente a la estructura universitaria, la Academia y Laboratorio de Ciencias Médicas de Cataluña, constituida en 1878, bajo la dirección de Salvador Cardenal, Bartolomé Robert, Pedro Esquerdo, Miguel Fargas, Ramón Turró, José Antonio Barraquer y Ricardo Botey, que impulsaron en 1907 la creación del Institut d'Estudis Catalans, en el que destacó la Societat Catalana de Biologia.

La labor de González Linares continuó en sus discípulos José Rodríguez Carracido, introductor de la química biológica en España, y Odón de Buen. En esta labor de difusión del darwinismo participó activamente Ignacio Bolívar, que desde su posición, años más tarde, en la Junta para Ampliación de Estudios posibilitó el desarrollo de la genética en España a través de las figuras de José Fernández Nonidez y Antonio Zulueta.

4. Jiménez-Landi, A., *La Institución Libre de Enseñanza*, vol. 2. Madrid: Taurus, 1973-1987. Cacho Viu, V., *La Institución Libre de Enseñanza. I. Los orígenes y etapa universitaria (1860-1881)*. Madrid: Rialp, 1962. Molero Pintado, A., *La Institución Libre de Enseñanza un proyecto español de renovación pedagógica*. Madrid: Anaya/2, 1985. Millán Sánchez, F., *La revolución laica de la Institución Libre de Enseñanza a la escuela de la República*. Valencia: Fernando Torres, 1983.

ta. En el campo de la Medicina la solidaridad con González Linares encontró expresión en el apoyo de Luis Simarro, Federico Rubio, Ariza, Eugenio Gutiérrez y Ramón Varela de la Iglesia, entre otros.

La Junta para Ampliación de Estudios

La conjunción de diversos factores hizo posible que con el nacimiento del nuevo siglo la letárgica situación de la ciencia en España encontrara algunos senderos esperanzadores. Una primera respuesta concreta fue la creación en 1900 del Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes y, por lo que respecta a la Ciencia, la fundación en 1907 de la Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas (JAE), que marcó sin duda un antes y un después en la historia de la ciencia española. Su presidente fue hasta su fallecimiento en 1934 Santiago Ramón y Cajal. Desde un principio la JAE tuvo que lidiar con la animadversión del conservadurismo español, tanto desde el Gobierno como desde la Universidad, que veían en ella un instrumento para poner en práctica el ideario de la Institución Libre de Enseñanza. A pesar de las dificultades de orden político y de orden presupuestario con las que se enfrentó durante los primeros años de su vida, que volvieron a hacerse presentes durante la dictadura de Primo de Rivera, la JAE se constituyó en el motor esencial del despertar de la ciencia en la España del primer tercio del siglo xx.⁵

5. Laporta, F. J., Ruiz Miguel, A., Zapatero, V., Solana, J., *Los orígenes culturales de la Junta para Ampliación de Estudios*. Arbor, 1987; tomo CXXVI, 493 : 17-87. Laporta, F. J., Ruiz Miguel, A., Zapatero, V., Solana, J., Rodríguez de Lecea, T., *La Junta para Ampliación de Estudios* (2ª parte). Arbor, 1987, tomo CXXVII, 499-500 : 9-137. Sánchez Ron, J. M., coord., *1907-1987. La Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas 80 años después*, 2 vol. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1989. Puig-Samper Mulero, M. A., ed., *Tiempos de investigación*.

Dos fueron los ámbitos en los que la acción de la JAE resultó fundamental. Primero, el impulso y gestión de las estancias en el extranjero de los profesores y jóvenes científicos españoles, con el fin de completar su formación académica y científica, a través de una política de pensiones —el equivalente a las becas actuales— que permitieron la toma de contacto con las líneas de investigación puntera de la ciencia internacional y, a la vez, establecer contacto con las instituciones científicas extranjeras. Hasta tal punto fue importante la política de pensiones que la JAE llegó a ser conocida como Junta de Pensiones. A lo largo de su vida la JAE recibió más de 9.000 solicitudes de pensiones, de las que se concedieron alrededor de 2.000. El otro gran cometido de la Junta fue la creación de instituciones científicas que permitieran dar continuidad a la formación adquirida en el extranjero por los pensionados y rentabilizar la misma mediante la fundación de Institutos de Investigación que hicieran realidad el despegue de la Ciencia en España, uno de los principales fines para los que fue concebida. Dos fueron las grandes instituciones creadas por la JAE: el Centro de Estudios Históricos⁶ y el Instituto Nacional de Ciencias Físico-Naturales.

Al Instituto Nacional de Ciencias Físico-Naturales quedaron incorporadas algunas de las instituciones científicas más relevantes de la frágil estructura científica de la época, como el Museo Nacional de Ciencias Naturales, el Museo de Antropología, el Jardín Botánico de Madrid, la Estación Biológica de Santander y el Laboratorio de Investigaciones Biológicas dirigido por Ramón y Cajal, posteriormente convertido en Instituto Cajal. A lo largo de sus años de actividad la JAE creó, dependientes del Instituto Nacional de Ciencias, el Laboratorio de Investigaciones Físicas, la Estación Alpina de Biología de Gua-

---

JAE-CSIC *cien años de ciencia en España*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2007.

6. López Sánchez, J. M., *Heterodoxos españoles. El Centro de Estudios Históricos, 1910-1936*. Madrid: Marcial Pons, 2006.

darrama, la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas, el Laboratorio y Seminario Matemático, la Misión Biológica de Galicia y los laboratorios de Química, Fisiología, Anatomía Microscópica, Histología, Bacteriología y Serología de la Residencia de Estudiantes. Asimismo la JAE impulsó la Asociación de Laboratorios, en la que destacó la colaboración con el Laboratorio de Automática dirigido por Leonardo Torres Quevedo.

No menos importante fue la acción del Museo Nacional de Ciencias Naturales, dirigido desde 1901 por Ignacio Bolívar Urrutia, catedrático de Zoología de Articulados de la Universidad Central. Bolívar, que fue la gran figura de la biología española del primer tercio del siglo xx y vocal de la Junta desde su fundación, pasó a presidirla desde 1935, tras la muerte de Ramón y Cajal. Bajo su dirección el Museo de Ciencias Naturales abandonó su lánguida existencia decimonónica y, en estrecha colaboración con la JAE, relanzó los estudios biológicos en España. Entomólogo de prestigio internacional, participó junto con Augusto González Linares en la creación de la Estación de Biología Marítima de Santander, fundada el 14 de mayo de 1886, y en 1906 del Laboratorio de Biología de Palma de Mallorca, y de la Estación alpina de Biología de Guadarrama en 1910. Fue asimismo director del Jardín Botánico entre 1921 y 1930, impulsando su renovación y modernización y favoreció la creación en 1914 del Instituto Español de Oceanografía, al que fueron adscritos los Laboratorios de Biología Marina, bajo la dirección de Odón de Buen. Durante su gestión se relanzaron las investigaciones y trabajos de Zoología, Geología y Botánica, e impulsó la reanudación de las publicaciones científicas del Museo, interrumpidas desde la desaparición en 1804 de los *Anales de Historia Natural*, con la publicación desde 1912 de los *Trabajos del Museo Nacional de Ciencias Naturales*, compuestos de tres series dedicadas a Zoología, Botánica y Geología, además de las series de Zoología *Genera Mammalium* y *Fauna Ibérica* y la revista de entomología *Eos*.

En el campo de la Física y la Química la actividad de la JAE fue esencial para el desarrollo de ambas disciplinas en España, con la creación del Laboratorio de Investigaciones Físicas, dirigido por Blas Cabrera, transformado posteriormente en el Instituto Nacional de Física y Química. Fue otra de las grandes instituciones científicas de la ciencia española del primer tercio del siglo xx, junto con el Instituto Cajal, el Museo Nacional de Ciencias Naturales y el Centro de Estudios Históricos. Tras la Gran Guerra, los viajes de físicos y químicos españoles, como Enrique Moles, Miguel Ángel Catalán, Arturo Duperier y Julio Palacios permitieron estrechar los contactos con algunos de los centros más importantes de la Física mundial. Las estancias en el extranjero permitieron que una reducida nómina de físicos y químicos españoles, que constituían la flor y nata de dichas disciplinas en España, se pusieran en contacto con las nuevas corrientes y problemas de la Física internacional. El Laboratorio de Investigaciones Físicas de la JAE obtuvo un claro espaldarazo con la inauguración el 6 de febrero de 1932 del Instituto Nacional de Física y Química, bajo la dirección de Blas Cabrera, merced a la financiación de la Fundación Rockefeller.

El Laboratorio de Investigaciones Biológicas y la figura de Ramón y Cajal

En el campo de las ciencias biomédicas, la figura de Ramón y Cajal fue el aglutinante de toda una generación de científicos que alrededor del Laboratorio de Investigaciones Biológicas, por él dirigido, y los laboratorios creados por la JAE en la Residencia de Estudiantes, consolidaron la base científica precedente y abrieron el camino de toda una serie de programas de investigación entre los que descollaron la neurología, la histología y la fisiología, con especial atención al estudio del sistema nervioso. Cajal era uno de los grandes científicos internacionales del primer tercio del siglo xx, y su prestigio hizo que la revista *Trabajos del Laboratorio de Investigaciones Biológicas*

—*Travaux du Laboratoire de Recherches Biologiques*— fuese referencia obligada en la ciencia internacional. La formación adquirida en el extranjero por los pensionados encontró continuidad en las líneas de investigación abiertas en el Laboratorio de Investigaciones Biológicas y en los laboratorios de la Residencia de Estudiantes.⁷ La figura de Cajal atrajo a numerosos científicos extranjeros a trabajar en el Laboratorio o a colaborar en el mismo a través de cursos y conferencias. Ramón y Cajal estuvo acompañado de científicos de primera fila como Nicolás Achúcarro, histólogo y neurólogo, que organizó y dirigió entre 1912 y 1918 el Laboratorio de Histopatología del Sistema Nervioso, posteriormente incorporado al Instituto de Investigaciones Biológicas. Por él pasaron entre otros Pío del Río Hortega, quien tras la muerte de Achúcarro fue nombrado su director hasta 1920, fecha en la que pasó a ser jefe del Laboratorio de Histología Normal y Patológica de la Residencia de Estudiantes,⁸ Felipe Jiménez de Asúa y Gonzalo Rodríguez Lafora, quien en 1916 ocupó la dirección del recién creado Laboratorio de Fisiología y Anatomía de los Centros Nerviosos.⁹ En 1916 se creó el

7. Entre los discípulos de Cajal cabe destacar a Jorge Francisco Tello, que ocupó en 1926 la cátedra de Cajal en la Universidad Central después de la jubilación de éste en 1922. Entre ambas fechas la cátedra estuvo a cargo de Luis de Río Lara, quien desempeñaba la subdirección del Instituto Cajal y que tras la muerte de Cajal pasó a ocupar la dirección del mismo, que mantuvo durante la guerra. Luis de Río fue separado del Instituto Cajal y de la cátedra el 4 de octubre de 1939. A Fernando de Castro, que ocupó la cátedra de Histología y Anatomía Patológica de la Universidad de Sevilla en 1933, en mayo de 1935 fue nombrado catedrático agregado al Instituto Cajal, donde colaboró con Tello durante los años de la guerra, dando lugar a su depuración en 1939 y a Rafael Lorente de No, que tuvo que emprender el camino del exilio. *Castro, F., Cajal y la escuela neurológica española*. Madrid: Universidad Complutense, 1981.

8. López Piñero, J. M., *Pío del Río Hortega*. Madrid: Fundación Banco Exterior, 1990.

9. Moya, G., *Gonzalo R. Lafora. Medicina y cultura en una España en crisis*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 1986.

Laboratorio de Fisiología, bajo la dirección de Juan Negrín,¹⁰ en el que iniciaron su actividad científica Severo Ochoa, Francisco Grande Covián y José María García-Valdecasas, entre otros.¹¹

El Institut d'Estudis Catalans

En este breve repaso sobre la ciencia en España durante el primer tercio del siglo xx no podemos dejar de hacer mención al Institut d'Estudis Catalans,¹² fundado en junio de 1907 bajo el impulso de Enric Prat de la Riba desde la presidencia de la Diputación de Barcelona, en coincidencia con la creación de la JAE. En un ambiente de reivindicación catalanista se celebró en 1902 el Primer Congreso Universitario Catalán, que reclamó mayores márgenes de autonomía para hacer realidad una universidad catalana frente al marcado carácter centralista de la universidad española derivado del Plan Moyano de 1857. El

10. JAEIC. *Memoria correspondiente a los años 1916-1917*, tomo 6. Madrid: 1917, p. 137. Negrín obtuvo en 1922 la cátedra de Fisiología de la Universidad Central. La precariedad de las instalaciones del Laboratorio de Fisiología de la Residencia de Estudiantes que dirigía hizo que éste se trasladase en 1935-1936 a la recientemente creada Ciudad Universitaria, cuando Negrín se encontraba en situación de excedencia de la cátedra debido a su elección como diputado. Rodríguez Quiroga, A., «El Dr. J. Negrín y su escuela de fisiología. Juan Negrín López (1892-1956). Una biografía científica» (tesis doctoral). Universidad Complutense, 1994. Miralles, R., ed., *Juan Negrín. Médico y Jefe de Gobierno, 1892-1956*. Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2006. Moradiellos, E., *Don Juan Negrín*. Barcelona: Península, 2006.

11. Giral, F., *Ciencia española en el exilio (1939-1989)*. Barcelona: Anthropos, 1994, p. 192.

12. Roca Rosell, A., *Ciencia y sociedad en la época de la Mancomunitat de Catalunya (1914-1923)*. En Sánchez Ron, J. M., ed., *Ciencia y sociedad en España: de la Ilustración a la Guerra Civil*. Madrid: El Arquero-CSIC, 1988. p. 223-252.

Institut d'Estudis Catalans nació inicialmente con una clara vocación de articular e impulsar los estudios sobre Arte, Literatura e Historia, en plena concordancia con los presupuestos del catalanismo cultural y político. Pronto amplió su campo de actividades, ambicionando transformarse en la gran institución defensora de la cultura catalana e impulsora de la investigación científica en Cataluña. Para ello se creó en 1911 la Sección de Ciencias del Institut, que publicó la revista *Arxius de l'Institut de Ciències*, y la Sección de Filología.

En aquellos años existía en Barcelona otra relevante institución científica con la que el Institut mantuvo estrechas relaciones, el Laboratorio Microbiológico Municipal, fundado en 1886-1887 y dirigido por el médico y bacteriólogo Jaume Ferran i Clua, hasta su sustitución en 1905 por Ramon Turró. Las estrechas relaciones entre Turró y August Pi i Sunyer, catedrático de Fisiología en la Universidad de Sevilla e impulsor de la Sección de Ciencias del Institut, del que ambos formaron parte, junto con Eugeni d'Ors y Esteve Terradas entre otros, favoreció la colaboración entre ambas instituciones. En 1912 Turró y Pi i Sunyer fundaron, como filial del Institut, la Societat de Biologia de Barcelona, que editó la revista *Treballs de la Societat de Biologia*. Un año después, en 1913, la Sección de Ciencias apoyó la propuesta de Eduard Fontseré, director de la Sección Meteorológica y Sísmica del Observatorio Fabra, de crear la Estación Aerológica de Barcelona.

La constitución en 1914 de la Mancomunitat de Catalunya representó, hasta su disolución por la Dictadura de Primo de Rivera en 1925, un importante apoyo para la Ciencia en Cataluña, a través del respaldo financiero al Institut d'Estudis Catalans y al Institut d'Electricitat i Mecànica Aplicades. A instancias de Pi i Sunyer, catedrático de Fisiología de la Universidad de Barcelona desde 1916, se financió la creación en 1920 del Instituto de Fisiología. En 1934 el Institut d'Estudis Catalans y la Universidad Autònoma de Barcelona fundaron el Seminario de Estudios Físicos-Matemáticos, que a partir de 1935 se deno-

minó Centro de Estudios Matemáticos. Las relaciones del Institut d'Estudis Catalans con la JAE fueron bastante estrechas, favorecidas por las vinculaciones de Pi i Sunyer, Terradas y Turró con la JAE, facilitando la concesión de pensiones a universitarios catalanes y a miembros del Institut.

La renovación de la Universidad española

Con la proclamación de la Segunda República las esperanzas del programa reformista encarnado por la JAE encontraron un fuerte respaldo. En las Cortes Constituyentes de la República se sentaron 45 catedráticos y 47 escritores o periodistas que aunaban el mundo de la ciencia, el pensamiento y las letras. Nombres como los de Azaña, Besteiro, De los Ríos, Jiménez de Asúa, Madariaga, Unamuno, Cossío, Ortega y Gasset, Pérez de Ayala, Marañón, Sánchez Albornoz, d'Abadal, Pittaluga, Díaz del Moral, Recasens, Luis Bello, Giral, Negrín, etc., señalaron el tono de las aspiraciones reformistas encarnadas por la República.

En el programa reformista del primer bienio republicano tuvo un papel destacado la política educativa del Ministerio de Instrucción Pública, a cuyo cargo estuvieron Marcelino Domingo y Fernando de los Ríos, este último entre diciembre de 1931 y junio de 1933. La reforma universitaria del 15 de septiembre de 1931 trató de renovar los sistemas de enseñanza universitaria sobre la base de criterios pedagógicos y científicos más modernos, para lo cual se aprobaron nuevos planes de estudio para las Facultades de Filosofía y Letras, Farmacia y Ciencias.

España estaba en condiciones de establecer por vez primera en su época contemporánea un verdadero sistema de ciencia, compuesto todavía por una reducida nómina de científicos, algunos de ellos con renombre y alcance internacional, donde Ramón y Cajal había comenzado a dejar de ser la excepción que

confirmaba la regla. Además, los científicos consagrados como Santiago Ramón y Cajal, Ramón Menéndez Pidal, Ignacio Bolívar, Pío del Río Hortega, Blas Cabrera, Enrique Moles Ormella, Claudio Sánchez-Albornoz, Arturo Duperier o Miguel Ángel Catalán, por citar algunos de los más destacados, y jóvenes científicos como Severo Ochoa, Grande Covián, Ramón Carande, Cándido Bolívar o Nicolás Cabrera Sánchez auguraban la continuidad de la labor iniciada por la JAE.

Aquellos jóvenes universitarios pensionados por la JAE se habían convertido en los años veinte y treinta en los científicos más destacados de la ciencia española del primer tercio del siglo xx. Incorporados a las cátedras universitarias, mantuvieron su vinculación con los centros, institutos y laboratorios impulsados por la JAE. A través de ellos, la trayectoria de ambas instituciones quedó estrechamente entrelazada, favoreciendo el proceso de renovación de la enseñanza y la investigación universitaria. El impulso a la construcción de la Ciudad Universitaria en Madrid durante la Segunda República auguraba un futuro esperanzador para la consolidación del incipiente sistema científico español. La inauguración de la nueva Facultad de Filosofía y Letras, la progresión en la construcción del nuevo Hospital Clínico y de la Facultad de Medicina, donde comenzaron a instalarse, en las amplias alas de su edificio, los anteriormente modestos laboratorios de la Residencia, como el laboratorio de Fisiología, dirigido por Juan Negrín, con amplios espacios y nuevos y modernos equipamientos, que venían a sustituir a las viejas y obsoletas instalaciones del caserón de Atocha y de la vetusta sede de San Bernardo o la inauguración del Instituto Nacional de Física y Química en 1932 no eran sino la confirmación de la apuesta y el empeño realizados por los fundadores e impulsores de la JAE, cuyos miembros más relevantes ocupaban las cátedras de la Universidad de Madrid, de cuya dirección se habían hecho cargo durante la Segunda República, aunando tras de sí los esfuerzos por elevar el nivel de la Ciencia española y colocarla en el mapa de la Ciencia europea.

La destrucción de una esperanza. El fin de la *Edad de Plata* de la ciencia y la cultura españolas

Tras el fracaso del golpe de Estado del 18 de julio de 1936 y el estallido de la Guerra Civil la actividad de la Universidad de Madrid quedó paralizada, al convertirse la Ciudad Universitaria en zona de frente. El traslado del Gobierno de la República a Valencia acarreó también el de las actividades de la Universidad de Madrid.¹³ El 21 de julio de 1936 un Decreto estipulaba

la cesantía de todos los empleados que hubieran tenido participación en el movimiento subversivo o fueran notoriamente enemigos del Régimen, cualquiera que sea el Cuerpo a que pertenezcan.¹⁴

Para llevar a cabo la aplicación de dichas medidas el Ministerio de Instrucción Pública declaró

vacantes todos los Rectorados, Direcciones y Secretarías de los centros docentes de España... En tanto no se da cumplimiento a lo que el artículo anterior ordena, los actuales Rectores, Directores y Secretarios continuarán en sus puestos.¹⁵

13. Otero Carvajal, L. E., dir., *La destrucción de la ciencia en España. Depuración universitaria en el franquismo*. Madrid: Editorial Complutense, 2006. Rodríguez López, C., *La Universidad de Madrid en el primer franquismo: ruptura y continuidad (1939-1951)*. Madrid: Universidad Carlos III-Dykinson, 2002, p. 286-297. González Roldán, G., «El nacimiento de la universidad franquista. La depuración republicana y franquista de los catedráticos de universidad» (tesis doctoral). UNED, 2000. Claret Miranda, J., «La repressió franquista a la universitat espanyola» (tesis doctoral). Universitat Pompeu Fabra de Barcelona, 2004, p. 147-148. Claret Miranda, J., *El atroz desmoche. La destrucción de la universidad española por el franquismo, 1936-1945*. Barcelona: Crítica, 2006.

14. *Gaceta de Madrid*. 22 Julio 1936; (204) : 770.

15. *Gaceta de Madrid*. 1 Agosto 1936; (214) : 990.

Se inició así el proceso de depuración de los profesores de Universidad afectos a los golpistas. Las primeras medidas de separación se decretaron el 3 de agosto:

Vengo a decretar la cesantía de D. Antonio Royo Villanova, Catedrático de la Universidad de Valladolid; de D. Pedro Sáinz Rodríguez, Catedrático de la Universidad de Madrid; de D. Severino Aznar Embid, catedrático de la misma Universidad; de D. Lorenzo Gironés Navarro, Catedrático de la Universidad de Santiago, los cuales con arreglo al artículo 1º del Decreto de 31 del citado mes, causarán baja definitiva en el Cuerpo.¹⁶

El desmoronamiento del Estado republicano durante los primeros meses de la Guerra Civil y la radicalización de esos días dieron lugar a detenciones de catedráticos y científicos considerados desafectos a los aires revolucionarios que impregnaron el bando republicano. La Junta para Ampliación de Estudios fue vista con recelo por estos sectores, debido a su espíritu liberal, vinculado con los postulados institucionistas de muchos de sus miembros. Castillejo, el secretario durante tantos años de la JAE, fue detenido, e inmediatamente liberado marchó a Londres para iniciar un exilio del que no retornó. La progresiva normalización de la zona republicana puso fin a los excesos. De hecho, uno de los pilares de la República fueron los hombres que de una u otra forma estuvieron vinculados a la JAE. Juan Negrín fue ministro del Gobierno de Largo Caballe-

16. Decreto de 3 de Agosto de 1936. Firmado: Manuel Azaña. El Ministro de Instrucción Pública y Bellas Artes, Francisco Barnés Salinas. *Gaceta de Madrid* 4 Agosto 1936; (217) : 1.029. Días después fueron cesados los catedráticos de la Universidad de Madrid, José María Yanguas Messía y Enrique Suñer Ordóñez; de la de Barcelona, Gonzalo del Castillo Alonso, Ángel A. Ferrer Cagigal, Salvador Gil Vernet, Martiniano Martínez Ramírez, Francisco Gómez del Campillo, Eduardo Pérez Agudo y Blas Pérez González; de la de Valladolid, Vicente Gay Forner; de Granada, Alfonso García-Valdecasas. Decreto de 18 de Agosto de 1936. *Gaceta de Madrid*. 19 Agosto 1936; (232) : 1.337.

ro y después pasó a dirigir el Gobierno republicano hasta el final de la Guerra Civil, Blas Cabrera Sánchez, hijo de Blas Cabrera Felipe y discípulo de Negrín, fue su secretario durante la guerra y Cándido Bolívar, hijo de Ignacio Bolívar, fue secretario general de la Presidencia de la República con Azaña.

En agosto de 1936 la JAE fue remodelada: Ignacio Bolívar fue confirmado como presidente de la misma y Ramón Navarro Tomás como secretario. En diciembre de 1936 el Ministerio de Instrucción Pública declaró canceladas todas las pensiones concedidas antes del 18 de julio de 1936 y nombró una Comisión Provisional para llevar desde Valencia la actividad de la JAE, de la que fue nombrado presidente Manuel Márquez. En cualquier caso, la actividad de la JAE terminó con el estallido de la Guerra Civil, las circunstancias de la misma y su desenlace pusieron fin a la existencia de la Junta.

Hasta entonces la depuración del profesorado universitario no había tenido grandes consecuencias, dada la desorganización institucional de la zona republicana. El 25 de noviembre de 1937 se publicó en la *Gaceta de la República* la relación de los profesores universitarios sancionados según «lo dispuesto en el Decreto de 27 de Septiembre de 1936». Los catedráticos de la Universidad de Madrid separados definitivamente del servicio fueron Bernardo Alemany Selfa, Francisco Archilla Salido, Antonio Ballesteros Beretta, Luis Bermejo Vida, Eloy Bullón Fernández, Fernando Enríquez de Salamanca, José Estella Bermúdez de Castro, Manuel García Morente, Joaquín Garrigues Díaz, José Gastón Marín, Lucio Gil Fagoaga, Cándido A. González Palencia, Carlos Jiménez Díaz, Eloy Montero Gutiérrez, Luis Olariaga Pujana, Leonardo de la Peña Díaz, Quintiliano Saldaña, Julián de la Villa Sanz, Pío Zabala Lera, Juan Zargaüeta Bengoechea, por Orden 22 de enero de 1937; Recaredo Fernández de Velasco Castro, excedente voluntario, por Orden de 7 de mayo de 1937; Gregorio Marañón Posadillo, por Orden de 25 de mayo de 1937; Manuel Hilario Ayuso, por Orden de 3 de junio de 1937; Gustavo Pittaluga Fattorini, por Orden de 11

de junio de 1937; Manuel Varela Radío, por Orden de 15 de junio de 1937; Daniel Marín Toyos, por Orden de 24 de septiembre de 1937; y el profesor Luis de Sosa Pérez, por Orden de 14 de octubre de 1937. Mientras otros catedráticos de la Universidad de Madrid eran declarados en situación de disponible gubernativo: Francisco Cantera Biagos, Antonio Luna García, Julio Palacios Martínez, por Orden de 22 de enero de 1937; Armando Cotarelo Valledor, por Orden de 14 de octubre de 1937. Asimismo los catedráticos de la Universidad de Madrid Inicial Barahona Holgado, Francisco de las Barras de Aragón, Francisco de Castro Pascual, Rafael M. Forns Romans, Juan Hurtado Jiménez y Emeterio Mazorriaga fueron declarados en situación de jubilados forzosos por Orden de 22 de enero de 1937.¹⁷

El restablecimiento del orden republicano hizo que el 25 de febrero de 1938 fuesen reintegrados al servicio activo los catedráticos y profesores numerarios de la Universidad de Madrid: Miguel Crespí Jaume, Pedro Mayoral Carpintero, Fernando González Núñez, Laureano Olivares Sexmilo, Ricardo San Juan Llosa, José Barinaga Mata, Tomás Rodríguez Bachiller, Ignacio Bolívar Urrutia, jubilado, Demófilo de Buen Lozano, excedente, Rafael Méndez Martínez, excedente, Francisco Ayala García Duarte, excedente, Manuel López Rey Arroyo, excedente, Gabriel Bonilla Marín, excedente, José Castán Tobeñas, excedente, Mariano Gómez González, excedente, José Medina Echevarría, excedente, y Nicolás Pérez Serrano, en excedencia activa.¹⁸

17. *Gaceta de la República*. 25 Noviembre 1937; (329) : 709-711.

18. *Gaceta de la República*. 27 Febrero 1938; (58) : 1080.

La destrucción de la ciencia española por el franquismo

La Guerra Civil frenó en seco la consolidación de un sistema científico en España, cuyas bases se habían sentado a lo largo del primer tercio del siglo xx. Las bases ideológicas y culturales de la dictadura del general Franco representaron un retroceso de alcance histórico para el débil y frágil entramado científico español. La depuración emprendida por los vencedores de la guerra civil golpeó con extrema dureza al sistema educativo y científico español. Las depuraciones de maestros, profesores de bachillerato, profesores universitarios y científicos excluyeron de la práctica profesional a miles de personas capacitadas, condenadas a un duro y amargo exilio exterior e interior, cuyo coste no ha sido suficientemente ponderado hasta el momento para el desarrollo educativo, la formación y la cualificación de la sociedad española de la larga posguerra.

La continuidad de la actividad científica y del espíritu con el que nació la JAE fue imposible tras la finalización de la guerra civil. El carácter ultramontano y reaccionario que alimentaba el llamado *bando nacional* veía a la JAE, al ideario que la inspiró y vio nacer, y a sus hombres como enemigos y causantes del *mal* que se pretendía extirpar a sangre y fuego. Fueron innumerables las voces que retomaron con renovada virulencia las críticas que desde los sectores más conservadores de la sociedad española se habían pronunciado desde el nacimiento de la JAE.

La Circular de 7 de diciembre de 1936, firmada por José María Pemán, presidente de la Comisión de Cultura y Enseñanza de la Junta Técnica del Estado, no dejaba lugar a dudas respecto de la finalidad y objetivos que debían guiar la acción de las comisiones depuradoras:

el carácter de la depuración que hoy se persigue no es sólo punitivo, sino también preventivo [...] no se volverá a tolerar, ni menos a proteger y subvencionar a los envenenadores del alma popular

[...] proponer la separación inexorable de sus funciones magistrales de cuantos directa o indirectamente han contribuido a sostener y propagar a los partidos, ideario e instituciones del llamado «Frente Popular». Los individuos que integran esas hordas revolucionarias [...] son sencillamente los hijos espirituales de catedráticos y profesores que, a través de instituciones como la llamada «Libre de Enseñanza», forjaron generaciones incrédulas y anárquicas.¹⁹

Enrique Suñer, vicepresidente de la Comisión de Cultura y Enseñanza, en un texto publicado el 28 de febrero de 1937, expresó con meridiana claridad cual era el objetivo de las autoridades educativas de la zona nacionalista, que no era otro sino extirpar hasta la raíz la presencia en la universidad

de la Junta para Ampliación de Estudios [...], vivero de un profesorado, salvo raras excepciones, bien adicto a la causa que lo había elegido para la consecución de los fines catequísticos, el primordial de todos: la descatalogización de España.²⁰

En 1938, José Pemartín, a la sazón Director General de Enseñanzas Superior y Media del Ministerio de Educación Nacional con Sáinz Rodríguez e Ibáñez Martín, escribió:

Es imperativo dentro de nuestros principios el recatolizar a las Universidades de España [...] la «laicización» o «descatologización» (que es lo mismo) de las Universidades españolas ha sido una de las más completas y nefastas obras de la República —a la vez efecto y causa de la Revolución que nos destroza.²¹

19. *Boletín Oficial del Estado*. 3 Diciembre 1936; (52) : 360-361. El Presidente de la Comisión de Cultura y Enseñanza, José María Pemán.

20. Suñer, E., *Los intelectuales y la Tragedia Española*. San Sebastián: Editorial Española, 1938, p. 18.

21. Pemartín, J., *¿Qué es «lo nuevo»?... Consideraciones sobre el momento español presente*. Santander: Cultura Española, 1938, 3ª ed. Madrid: Espasa-Calpe, 1940, p. 127.

Y continuaba:

De la Institución Libre de Enseñanza, anti-Católica, anti-española, no ha de quedar piedra sobre piedra [...] La Alta Enseñanza madrileña habrá de ser, inexorablemente, de aquí en adelante, Patriótica, Católica y Leal. O no ser.²²

Américo Castro no se llamaba a engaños: el 28 de abril de 1938 escribía desesperanzado a Federico de Onís:

[La editorial] Espasa renuncia a sacar a la calle ediciones listas [...] de los siguientes autores: Marañón, Ortega [...] Chesterton, Valle Inclán, etc. En suma, han trazado una raya divisoria, y en la España de ellos no queda sino literatura jesuítica o cosa parecida. Esos hombres, algunos de los cuales han dado sus hijos a la causa de Franco, son mirados como enemigos. No perdonan el pasado, ni el tener sesos [...] Ahora desaguan todos los rencores contra las personas inteligentes: no las quieren, no las necesitan. Siempre me río cuando oigo que tendrán que llamar a este y a aquel, porque no tienen gente, etc. No. No llamarán a nadie [...] Si estos hombres llegan a poder entrar en España, vivirán en la sombra y como los penitenciados del Santo Oficio que recobraban la libertad.²³

El 14 de abril de 1939 el Proyecto de Ley sobre Reforma Universitaria expresaba el modelo de Universidad propugnado por la dictadura:

22. Pemartín, n. 21, p. 138.

23. AFO, OMS. Correspondencia II. Carpeta 44. Américo Castro, 1928-1959, citada en Naranjo, C., Luque, M. D., Puig-Samper, M. A., eds., *Los lazos de la cultura. El Centro de Estudios Históricos y la Universidad de Puerto Rico, 1916-1939*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto de Historia. Departamento de Historia de América; Río Piedras: Centro de Investigaciones Históricas de la Universidad de Puerto Rico; 2002, p. 313.

Los fines a que específicamente está llamada la Universidad son:
a) Desarrollar en toda la juventud estudiosa aquellos fundamentos ideales de la Hispanidad, base de la cultura auténtica española y del sentido tradicional y católico de nuestro pensamiento imperial.²⁴

La ley de 24 de noviembre de 1939 que creó el Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) dejaba pocas dudas sobre los presupuestos desde los que la dictadura contemplaba a la Ciencia:

En las coyunturas más decisivas de su historia concentró la hispanidad sus energías espirituales para crear una cultura universal [...] Tal empeño ha de cimentarse, ante todo, en la restauración de la clásica y cristiana unidad de las ciencias destruida en el siglo XVIII [...] Hay que imponer, en suma, al orden de la cultura, las ideas esenciales que han inspirado nuestro Glorioso Movimiento.²⁵

Enrique Herrera Oria, jesuita, escribió en 1941:

La Institución Libre de Enseñanza ha sido en España la gran enemiga de la educación católica [...] su finalidad principal es des-cristianizar a la juventud por medio, sobre todo, de la cultura [...] La obra maestra de la Institución Libre de Enseñanza para influir en la cultura del país fue la Junta para Ampliación de Estudio [...] Las pensiones al extranjero, aparte de la influencia que daban a los beneficiados, les ataban para toda su vida, al menos así ocurrió con no pocos, a los directivos de la Institución, que se encargaban, en premio a su adhesión, de apoyarles resueltamente en las oposiciones a cátedras, sobre todo universitarias

24. Orden de 25 de abril de 1939. *Boletín Oficial del Estado*. 27 Abril 1939; (117) : 2265-2266.

25. Ley de 24 de noviembre de 1939 creando el Consejo Superior de Investigaciones Científicas. *Boletín Oficial del Estado*. 28 Noviembre 1939; 6668-6671.

[...] Así se fueron invadiendo Facultades, sobre todo en la Universidad Central.²⁶

La depuración de la Universidad

El 8 de noviembre de 1936 se crearon por Decreto las Comisiones Depuradoras del personal de la Enseñanza, cuyas reglas fueron establecidas por Orden de 10 de noviembre. Hasta enero de 1938 la labor de depuración se realizó en las universidades, situadas en zona sublevada, de Zaragoza, Santiago, Oviedo, Salamanca, Valladolid, Sevilla, Granada, Cádiz y La Laguna, mediante la correspondiente publicación en el BOE de las Órdenes de la Comisión de Cultura y Enseñanza que separaban, sancionaban o rehabilitaban a los profesores de las universidades situadas en la zona franquista.

Antes de finalizar la guerra civil, las autoridades franquistas separaron de sus cátedras a algunos de los más significados profesores universitarios que permanecían fieles al Gobierno de la República,²⁷ por ser

26. Herrera Oria, E., *Historia de la educación española desde el Renacimiento*. Madrid: Ediciones Veritas, 1941, p. 302-345.

27. El 4 de febrero de 1939 el Ministerio de Educación Nacional resolvió «separar definitivamente del servicio y dar de baja en sus respectivos escalafones» a los catedráticos de la Universidad de Madrid Luis Recasens Siches, de la Facultad de Derecho; Honorato de Castro Bonel, Pedro Carrasco Garrorena, Enrique Moles Ormella, Miguel Crespi Jaume y Cándido Bolívar Pieltain, de la Facultad de Ciencias; Antonio Madinaveitia Tabuyo, de la Facultad de Farmacia; Manuel Márquez Rodríguez, José Sánchez-Covisa y Sánchez-Covisa y Teófilo Hernando Ortega, de la Facultad de Medicina. De ese mismo día era otra Orden por la que eran expulsados Luis Jiménez de Asúa, Fernando de los Ríos Urruti, Felipe Sánchez Román y José Castillejo Duarte, catedráticos de Derecho; José Giral Pereira, catedrático de Farmacia; Gustavo Pittaluga Fattorini y Juan Negrín López, catedráticos de Medicina; Blas Cabrera Felipe, catedrático de Ciencias; Julián Besteiro Fernández, José Gaos González Pola y Domingo Barnés Salinas, catedráticos de Filosofía y Letras todos ellos de la Universidad de Ma-

pública y notoria la desafección de los Catedráticos universitarios que se mencionarán al nuevo régimen implantado en España, no solamente por sus actuaciones en las zonas que han sufrido y en las que sufren la dominación marxista, sino también por su pertinaz política antinacionalista y antiespañola en los tiempos precedentes al Glorioso Movimiento Nacional. La evidencia de sus conductas perniciosas para el país hace totalmente inútiles las garantías procesales, que en otro caso constituyen la condición fundamental de todo enjuiciamiento.²⁸

La depuración de la Universidad quedó finalmente regulada mediante la «Ley de Responsabilidades Políticas», la «Ley de 10 de febrero de 1939 fijando normas para la depuración de funcionarios públicos» y la Orden de 18 de marzo de 1939 sobre «depuración de Funcionarios dependientes del Ministerio de Educación Nacional y creación de la Comisión Superior Dictaminadora de los expedientes de depuración». Con esta última desapareció la Comisión depuradora del profesorado universitario, quedando la depuración de los profesores de Universidad sometida a la Ley de 10 de febrero 1939.

Obviando los procedimientos legales que la propia dictadura había impuesto, y sin pasar consecuentemente por las correspondientes comisiones depuradoras, el 29 de julio de 1939 una Orden separaba definitivamente del servicio a Américo Castro Quesada, Agustín Viñuales Pardo, Claudio Sánchez Albornoz, Enrique Rioja Lo-Bianco, Luis de Zulueta Escolano y Antonio Flores de Lemus, catedráticos de la Universidad de Madrid; José Ots Capdequi, Niceto Alcalá Zamora Castillo,

---

drid; Pablo Azcárate Flórez, Demófilo de Buen Lozano, Mariano Gómez González y Wenceslao Roces Suárez, catedráticos excedentes de Derecho.

28. Orden de 4 de febrero de 1939. *Boletín Oficial del Estado*, 17 Febrero 1939; (48) : 932. El 18 de enero de 1938 ya habían sido expulsados de la Universidad los catedráticos de la Universidad de Madrid Juan Negrín López, Fernando de los Ríos Urruti, José Giral Pereira, Luis Jiménez Asúa y Gustavo Pittaluga Fattorini. *Boletín Oficial del Estado*. 20 Enero 1938; (456) : 5341-5342.

Juan Peset Alexandre, José Puche Álvarez, catedráticos de la Universidad de Valencia; Pedro Salinas Serrano, Pedro Castro Barea, Juan Manuel Aguilar Calvo, catedráticos de la Universidad de Sevilla; Rafael de Buen Lozano, catedrático de la Universidad de Cádiz, dependiente de Sevilla; Emilio González López, catedrático de la Universidad de Salamanca; Blas Ramos Sobrino, catedrático de la Universidad de Valladolid, y Manuel López Rey Arroyo, catedrático de la Universidad de La Laguna.²⁹

Por el proceso depurador tuvieron que pasar todos los miembros de la comunidad universitaria, afectos y desafectos, y los jueces instructores gozaron de un poder omnímodo que emplearon a discreción, en ocasiones para *vendettas* personales sobre colegas de marcado carácter conservador y temprana adhesión a la rebelión.³⁰ Fundamentalmente fue una depura-

29. *Boletín Oficial del Estado*. 18 Agosto 1939; (230) : 4541. Año de la Victoria. Tomás Domínguez Arévalo.

30. Otero Carvajal, n. 13; Claret Miranda, n. 13; Claret Miranda, J., *La repressió franquista a la Universitat catalana. La Universitat de Barcelona autònoma, de la Segona República al primer franquisme*. Vic: Eumo; 2003. Baldó Lacomba, M., «Cambios de profesores en la Universidad de Valencia. Sanciones y depuraciones (1936-1939)», *La II República una esperanza frustrada. Actas del congreso Valencia capital de la República* (abril 1986). Valencia: Edicions Alfons el Magnànim, 1987. Fernández Clemente, E., «La Universidad de Zaragoza durante la Dictadura de Primo de Rivera y la Segunda República». En *Historia de la Universidad de Zaragoza*. Madrid: Editora Nacional, 1983. Gurriarán, R. A., *Investigación científica en Galicia (1900-1940): instituciones, redes formativas e carreiras académicas. A ruptura da Guerra Civil*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, 2004. Gurriarán, G., Bermejo, M., Díaz, F., *Impacto da Guerra Civil nas facultades de ciencias da Universidade de Santiago*. Grial, 2004, 163 : 15-25. Mancebo, M. F., «Los profesores de la Facultad de Filosofía y Letras de Valencia (1919-1939). Una aproximación a la ciencia de la historia». En *Doctores y escolares. Segundo Congreso de Historia de las Universidades hispánicas* (Valencia 1995). Valencia: Universitat de València, 1998. Carreras Ares, J. J., Carnicer, M. A., eds., *La Universidad española bajo el régimen de Franco (1939-1975)*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 1991. Pasamar Al-

ción en la que primó su carácter ideológico haciendo realidad las palabras pronunciadas por el ministro de Educación Nacional, José Ibáñez Martín, en 1940 con motivo de la inauguración del curso universitario en Valladolid:

Habíamos de desmontar todo el tinglado de una falsa cultura que deformó el espíritu nacional con la división y la discordia y desarraizarlo de la vida espiritual del país, cortando sus tentáculos y anulando sus posibilidades de retoño. Sepultada la Institución Libre de Enseñanza y aniquilado su supremo reducto, la Junta para ampliación de Estudios [...] era vital para nuestra cultura amputar con energía los miembros corrompidos, segar con golpes certeros e implacables de guadaña la maleza, limpiar y purificar los elementos nocivos. Si alguna depuración exigía minuciosidad y entereza para no doblegarse con generosos miramientos a consideraciones falsamente humanas era la del profesorado.³¹

Un proceso de depuración carente de unas mínimas garantías jurídicas, en las que las conductas políticas, sociales y morales fueron esgrimidas sin pudor y sin justificación por los jueces instructores. Un rumor, una acusación sin fundamento, un juicio de intenciones bastaban para expulsar de la universidad a un colega consagrado o a un joven prometedor, cuyo único delito había consistido en ser discípulo de un catedrático perseguido, más allá incluso de la amplia discrecionalidad que

---

zuria, G., *Historiografía e ideología en la postguerra española: la ruptura de la tradición liberal*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza, 1991. Ribas Massana, A., *La Universitat autònoma de Barcelona (1933-1939)*. Barcelona: Edicions 62, 1976. Varela González, I., *La Universidad de Santiago durante la guerra civil española (1936-1939)*. Estudis d'Història Contemporània del País Valencià. 1988 : 7. Rubio Mayoral, J. L., «El profesorado de la Universidad de Sevilla. Aproximación al proceso de depuración política (1936-1939)». En Gómez García, M. N., ed., *Universidad y poder. Problemas históricos*. Sevilla: GIHUS, 1993.

31. Ibáñez Martín, J., *Hacia un nuevo orden universitario*. Valladolid: 1940, p. 9-10.

la legislación represiva permitía.³² No fueron pocos los casos en los que una genérica acusación de *comportamiento moral anticatólico y antinacional* bastó para expulsar de la universidad a una persona por relevante que fuera su trayectoria científica y académica. Fueron los casos, entre otros muchos, de Jorge Francisco Tello, catedrático de Histología y Anatomía Patológica, discípulo de Ramón y Cajal al que sucedió en la cátedra:

El Juez depurador tiene la absoluta certeza de que el Sr Tello ha sido propagador de su ateísmo en sus funciones de Catedrático, no sólo por lo dicho, que ya es bastante y por aquello de que el más eficaz predicador el fray ejemplo, sino por desgraciada experiencia personal durante los tres años que estuvo trabajando al lado del Sr Tello en el laboratorio de la Cátedra de D. Santiago Ramón y Cajal, durante los cursos 1907-1910.

Dicha acusación de Enríquez de Salamanca, juez y parte del proceso, fue causa suficiente para la expulsión de la Universidad de Tello.³³

Otro tanto sucedió con Miguel Ángel Catalán, catedrático de Estructura Atómico-Molecular y Espectrografía de la Universidad de Madrid, yerno de Menéndez Pidal; el decano de la Facultad de Ciencias Luis Bermejo le acusó ante el Tribunal de Responsabilidades Políticas:

El Sr Catalán ha conocido, tratado y recibido el apoyo de los dirigentes actuales que lo eran todo en la Institución Rockefeller, hoy separados del profesorado por su carácter marcadamente izquierdista... así lo demuestra la creación para él de una cátedra en

32. Gómez Bravo, G., «Del expediente de depuración y otras responsabilidades». En Otero Carvajal, n. 13, p. 149-176.

33. Archivo General de la Administración [AGA], Alcalá de Henares, España, en adelante AGA, Educación, expediente personal de Jorge Francisco Tello Muñoz, 31/4001. AGA, Justicia, Tribunal de Responsabilidades Políticas, causa contra Jorge Francisco Tello Muñoz, 42/30541.

el período de Doctorado [...] Cátedra que le conceden los jueces amigos después de una oposición plena de comodidad y facilidades; lo prueba también la coincidencia de criterio con el Catedrático izquierdista Sr Moles, uno de sus bienhechores, en todas las Juntas de Sección a los cuales se sumaban los así mismo protegidos del Sr Moles y por él amparados en el acceso a Cátedra Srs González Núñez (condenado a prisión) y Crespi (expulsado del escalafón).

La acusación no prosperó, pero no fue obstáculo para que Enríquez de Salamanca propusiera el 16 de marzo de 1940 «la inhabilitación para cargos directivos y de confianza y el cambio de servicio por otros no docentes», por ser, según el juez depurador, una persona «peligrosa para la función docente, o sea, que hay posible y grave proselitismo, antirreligioso y antinacional». Su retorno a la Universidad no se produjo hasta 1946.³⁴

De esta forma, sanciones en principio menores se convirtieron en expulsiones definitivas de la Universidad, ya que el acusado permanecía atrapado en el laberinto de la arbitrariedad de las autoridades educativas franquistas durante años, al demorar la resolución de los expedientes de depuración hasta semanas o días antes de la edad de jubilación. Podríamos multiplicar los casos, pero no haríamos sino insistir en la desproporción entre las acusaciones y las sanciones, la ausencia de

34. «La Dirección General tiene el honor de proponer al Excmo. Sr Ministro que el expediente de depuración de D. Miguel Catalán Sañudo, Catedrático de la facultad de Ciencias de la Universidad de Madrid, sea concluso con la readmisión al servicio de dicho Catedrático en su propia cátedra con la sanción de Inhabilitación para el ejercicio de cargos directivos y de confianza y pérdida de haberes y demás emolumentos no percibidos. Madrid, 22 de octubre de 1945. El Director General de Enseñanza Universitaria.» AGA, Educación, expediente personal de Miguel Ángel Catalán Sañudo, leg. 15048 top. 32/43-45, exp. 3. Sobre Miguel Ángel Catalán ver Sánchez Ron, J. M., *Miguel Catalán. Su obra y su mundo*, Madrid: Fundación Ramón Menéndez Pidal-Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1994, p. 319-378.

garantías procesales y la indefensión de los acusados sometidos a la arbitrariedad del juez instructor.

La separación definitiva de la Universidad de catedráticos, auxiliares numerarios y profesores temporales destruyó el tejido científico que a lo largo del primer tercio del siglo xx había permitido el despegue de la ciencia en España. Se dismantelaron escuelas científicas con la expulsión de numerosos catedráticos, en plena madurez de su obra científica e intelectual, de sus discípulos y ayudantes, jóvenes prometedores, que auguraban la continuación y consolidación de las líneas científicas de sus maestros. Fueron dismanteladas escuelas científicas como la de Histología, fundada por Ramón y Cajal, continuada por Jorge Francisco Tello, Fernando de Castro y Pío del Río Horta; la de Fisiología, alentada por Juan Negrín; la de Psiquiatría y Neurología, impulsadas por Gonzalo Rodríguez Lafora. Las Ciencias Naturales, impulsada por la ingente labor de Ignacio Bolívar Urrutia, quedaron tan seriamente dañadas que no lograron recuperarse del daño sufrido. La Física y la Química, la Historia, la Filosofía, el Derecho y la Filología sufrieron daños similares.

A la separación definitiva de las cátedras y los puestos docentes de los profesores numerarios, hay que añadirle la inhabilitación para el ejercicio de la docencia y el disfrute de becas de los profesores temporales, cuyas carreras profesionales quedaron brusca y definitivamente interrumpidas, en la abrumadora mayoría de los casos, pues tales sanciones, aparentemente menores, supusieron la imposibilidad material de reanudar posteriormente sus carreras científicas y docentes. Las sanciones de orden menor, como el traslado a universidades de menor rango, el desplazamiento en el escalafón o la prohibición de desempeñar cargos directivos y de confianza minaron las carreras de aquellos que tuvieron la fortuna de mantener sus puestos docentes, a costa de quedar señalados de por vida. Los catedráticos depurados asistieron impotentes a la expulsión de sus discípulos y al dismantelamiento de sus escuelas científicas.

cas, integrando de una forma u otra el largo exilio interior al que fueron condenados numerosos profesores de la Universidad española.

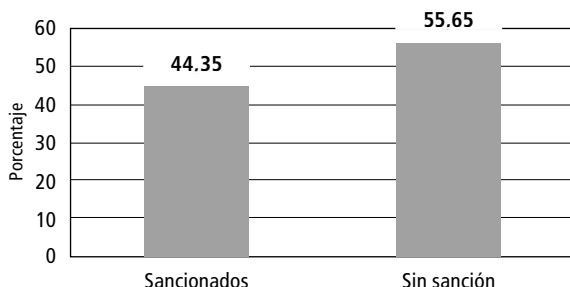
La depuración de la Universidad de Madrid

El proceso depurador fue particularmente intenso en la Universidad de Madrid. De los 128 catedráticos en activo de la Universidad de Madrid en junio de 1936, el 44,35 por ciento fueron depurados. Por facultades, la más afectada fue la de Medicina, con el 60,71 por ciento, 17 catedráticos sobre 28; le siguió la Facultad de Ciencias con el 50 por ciento, 16 catedráticos; Derecho con el 42,11 por ciento —ocho; Farmacia, con el 40 por ciento —cuatro; y Filosofía y Letras con el 28,57 por ciento —diez. En el caso de los profesores auxiliares y ayudantes los cálculos resultan más complicados, pues al no ser la mayoría de ellos funcionarios, no existe como en el caso de los catedráticos un escalafón a partir del cual conocer exactamente su número, pero de los 490 expedientes personales localizados, el 44,08 por ciento sufrieron algún tipo de sanción. Las cifras son elocuentes sobre las dimensiones de la depuración en la Universidad de Madrid, sobre todo si tenemos en cuenta que la mayoría de los profesores no regresaron a la Universidad.³⁵ En la Universidad de Barcelona 17 catedráticos fueron sancionados, el 29,31 por ciento; 41 fueron rehabilitados y 5 habían fallecido durante la guerra; en total fueron sancionados 135 profesores —71 de Medicina, 41 de Filosofía y Letras, 11 de Derecho, 9 de Ciencias y 3 de Farmacia.³⁶

35. Otero Carvajal, n. 13, p. 73-147.

36. Claret Miranda, n. 13, p. 285.

*Depuración de los catedráticos en activo
en junio de 1936 de la Universidad de Madrid*

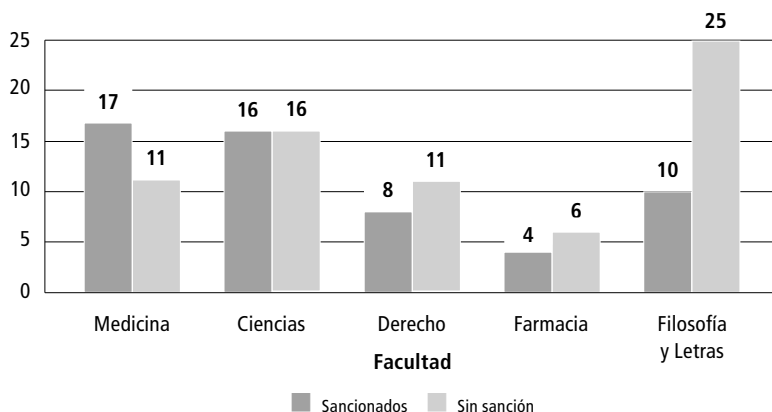

*Depuración de los catedráticos en activo
en junio de 1936 de la Universidad de Madrid por Facultades*

<i>Depuración</i>	<i>Sancionados</i>	<i>%</i>	<i>Sin sanción</i>	<i>%</i>	<i>Total</i>
Medicina	17	60,71	11	39,29	28
Ciencias	16	50,00	16	50,00	32
Derecho	8	42,11	11	57,89	19
Farmacía	4	40,00	6	60,00	10
Filosofía y Letras	10	28,57	25	71,43	35
Total	55	44,35	69	55,65	124

Fuente: AGA, Educación y Justicia.

*Depuración de los catedráticos de la Universidad de Madrid,
en activo en junio de 1936*

*Depuración de los Profesores Auxiliares y Ayudantes
de la Universidad de Madrid*

<i>Depuración</i>	<i>Número</i>	<i>Porcentaje</i>
Sanción 3 años	3	0,61
Sanción 4 años	4	0,82
Fusilado	6	1,22
Sanción cargos	5	1,02
Sanción 6 años	9	1,84
Sin datos	37	7,55
Separado	189	38,57
Rehabilitado	237	48,37
Total	490	100,00

Fuente: AGA, Educación y Justicia. AUCM.

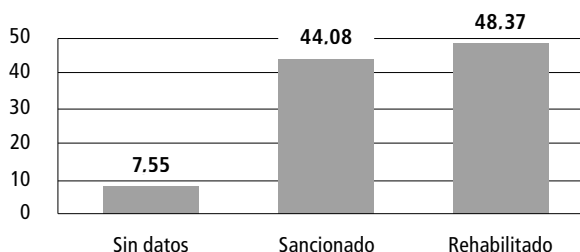

Depuración de los Profesores Auxiliares y Ayudantes de la Universidad de Madrid

<i>Depuración</i>	<i>Porcentaje</i>
Sin datos	7,55
Sancionado	44,08
Rehabilitado	48,37

*Fuente: AGA, Educación y Justicia.
AUCM.*

Depuración de Ayudantes y Auxiliares de la Universidad de Madrid, en porcentaje.

La depuración de la Facultad de Medicina de Madrid

El proceso depurador en la Facultad de Medicina fue el más intenso de la Universidad de Madrid, el 60,71% de los catedráticos fueron sancionados —17 sobre un total de 28 en activo en 1939. Otro tanto sucedió con los profesores ayudantes y auxiliares: de los 490 expedientes localizados 276 pertenecían a la Facultad de Medicina, el 56,33%, a los que habría que añadir los miembros del Instituto Cajal. No fue ajeno a ello que el juez del tribunal depurador de la Universidad de Madrid fuese el catedrático de la Facultad de Medicina de Madrid, el ultracatólico Fernando Enríquez de Salamanca, y que Enrique Suñer,

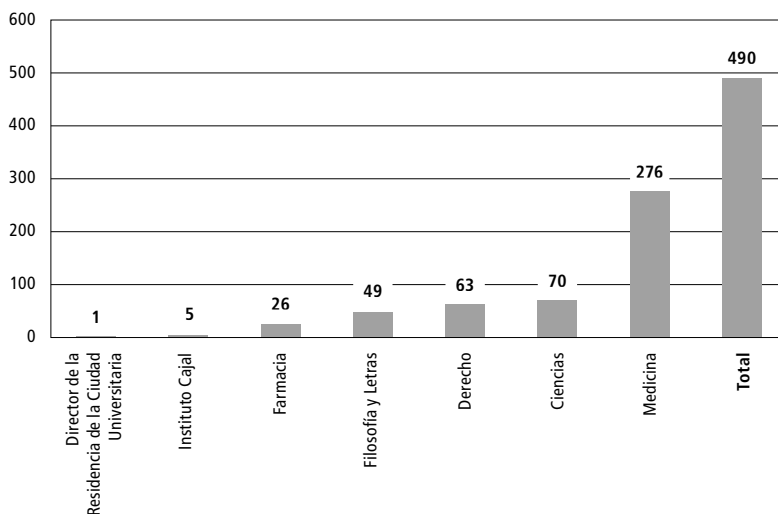
quien había sido vicepresidente de la Comisión de Cultura y Enseñanza de la Junta Técnica del Estado, fuese también catedrático de la misma Facultad. Tenían un conocimiento directo de su profesorado y numerosas cuentas pendientes que saldar, tanto ideológicas como personales. No desaprovecharon la ocasión de oro que se les brindó.

*Depuración de los Profesores Auxiliares y Ayudantes
de la Facultad de Medicina de la Universidad de Madrid*

	<i>Número</i>	<i>Porcentaje</i>
Instituto Cajal	5	1,02
Facultad de Medicina	276	56,33
Otras facultades	209	42,65
Total de expedientes	490	100,00

Fuente: AGA, Educación y Justicia. AUCM

*Profesores Ayudantes y Auxiliares de la Universidad de Madrid
depurados por Facultades*

Ya hemos mencionado el caso de Jorge Francisco Tello, y otro tanto sucedió con Bernardino Landete, catedrático de Prótesis en la Escuela de Odontología desde 1914. Las razones de la animadversión de Enríquez de Salamanca se remontaban al histórico enfrentamiento que había mantenido Landete con el conservador Florestán Aguilar en el campo de la Odontología, como quedó claro en el pliego de cargos:

5º- Cuan cierto sea que contribuyó de palabra y por escrito (en la Revista de Odontología Clínica de la que era Director) a zaherir, desprestigiar y desautorizar al Fundador de la Escuela de Odontología, a quien tanto debe la Escuela, la Facultad de Medicina y la Universidad de Madrid.

En su pliego de descargo Landete demostró un notable desconocimiento del carácter del proceso depurador:

los cinco cargos primeros, envueltos por mis denunciantes con dolosa habilidad en apariencias de verdad tienen su origen en hechos muy remotos y en una dualidad profesional que existía en España (y por desgracia veo que perdura) entre los sectores odontológicos que por una parte representaba el que suscribe y por otra el extinto Dr D Florestán Aguilar y Rodríguez, y veo con dolor, que ellos han constituido la única fuente de información de V.S sin tener en cuenta que la mayoría de los declarantes son testigos legalmente refutables.

El juez depurador le sacó pronto de su error:

al reaccionar de tal modo, claramente manifiesta el encartado, que se puso el dedo en la llaga y que creía que la depuración del personal docente es cosa de puro trámite y de papeleo formulista, sin ahondar en la contextura moral de los encargados de formar la juventud del nuevo Estado.

Por si alguna duda quedaba, Enríquez de Salamanca aclaraba:

bien se ve que la Ley de Responsabilidades da esperanza a los amigos de la libertad y fraternité que desean una falta de memoria en los españoles y un «aquí no pasa nada» [...] Cuan cierto sea que poseía ideas izquierdistas, alardeando en la cátedra de sus inmoralidades familiares y burlándose ante los enfermos de los emblemas religiosos que estos llevaban.

De poco le sirvieron a Landete los avales que presentó respecto de su actitud durante la guerra civil: fue separado de la docencia e incautados sus bienes, su expediente de depuración no fue resuelto hasta el 23 de mayo de 1946 y no fue reintegrado a su cátedra hasta el 1 de agosto de 1949, sólo unas semanas antes de su jubilación, el 12 de septiembre.³⁷

El largo camino del exilio

Tras el fin de la guerra civil la situación de los refugiados españoles se fue complicando en Francia, por lo que para muchos de los científicos e intelectuales refugiados comenzaba a ser apremiante la salida del país gallo en dirección a América. Hacia México se dirigieron muchas de las miradas y peticiones de auxilio, donde encontraron el apoyo necesario del Colegio de España para trasladarse con sus familias y reanudar sus carreras científicas. Fueron los casos entre otros muchos de Manuel Márquez, catedrático de Oftalmología de la Universidad de Madrid y su esposa Trinidad Arroyo, ayudante de Oftalmología:

México, D. F., 9 de junio de 1939 / Señor don Francisco Trejo
[...] Presentará a usted estas líneas el eminente Oftalmólogo espa-

37. AGA, Educación, expediente personal de Bernardino Landete Aragón, 31/3997. AGA, Justicia, Tribunal de Responsabilidades Políticas, causa contra Bernardino Landete Aragón, 42/30432 y 75/01125. «Orden de 14 de octubre de 1949», *Boletín Oficial del Estado*. 25 Octubre 1949; (298) : 4.501.

ñol señor don Manuel Márquez quien, en compañía de su señora la Doctora doña Trinidad Arroyo de Márquez, acaba de llegar a nuestro país [...] Mucho agradeceré a usted se sirva dar sus órdenes para que se instruya al interesado sobre la manera de regularizar su situación de Residente *permanente* en nuestro país [...] Alfonso Reyes.³⁸

México fue el principal beneficiario del exilio científico: la Universidad Autónoma de México y el Instituto Politécnico Nacional se nutrieron del saber y la práctica científica de los exiliados españoles. En menor medida, pero no menos importante, fueron las aportaciones de los científicos españoles en Argentina, Venezuela, Colombia, Panamá, Santo Domingo, la República Dominicana, Puerto Rico y Estados Unidos.³⁹

En Argentina fue la Institución Cultural Española en Buenos Aires (ICEBA) la responsable de buscar acomodo a los científicos españoles exiliados. Las gestiones de Julio Rey Pastor, profesor de Matemáticas de la Universidad de Buenos Aires vinculado a la ICEBA, permitieron la acogida de los matemáticos Manuel Balanzat, Ernesto Corominas, Luis Ángel Santaló o Pedro Pi Callejas. También llegó a Argentina en 1941 Pío del Río Hortega, procedente de Oxford, para hacerse cargo de un laboratorio de investigación en Histología. En Cuba, la creación del Instituto Cubano de Altos Estudios sirvió para acoger a algunos de los científicos exiliados como Gustavo Pittaluga, catedrático de Parasitología de la Universidad de Madrid.⁴⁰

38. Archivo del Colegio de México, copia digitalizada conservada en el Archivo de la Residencia de Estudiantes, ref. 00013291.

39. Otero Carvajal, L. E., «La destrucción de la ciencia en España. Las consecuencias del triunfo militar de la España franquista», *Historia y comunicación social*, 2001, 6 : 149-186. Otero Carvajal, n. 13. Giral, n. 11. Enríquez Perea, A., comp., *Exilio español y ciencia mexicana. Génesis del Instituto de Química y del Laboratorio de Estudios Médicos y Biológicos de la Universidad Nacional Autónoma de México (1939-1945)*. México: El Colegio de México y Universidad Nacional Autónoma de México, 2000.

40. Dosil Mancilla, F. J., «La JAE peregrina». En Naranjo Orovio, C.,

En Estados Unidos, a pesar de las relaciones que la Fundación Rockefeller y el Institute of International Education [IIE] habían mantenido con la Junta para Ampliación de Estudios, fueron la Fundación del Amo y el Instituto de las Españas, dirigido por Federico de Onís, las instituciones que más destacaron en la ayuda de los profesores exiliados.⁴¹ En fecha tan temprana como el 15 de abril de 1937, Onís exponía a Américo Castro sus planes:

Hice gestiones con el Institute of International Education, la Carnegie Foundation, el Instituto Rockefeller, etc. para que se crease un comité que se encargase de proveer fondos y buscar la ayuda de las universidades para crear cátedras en ellas para los varios profesores emigrados [...] El Dr. Duggan, director del Institute of International Education, se ha ocupado activamente del desarrollo de este plan.⁴²

Otro tanto sucedió con la Universidad de Puerto Rico, donde Onís fue el fundador y primer director del Departamento de Estudios Hispánicos.

---

coord., *La Junta de Ampliación de Estudios y América Latina: memoria, políticas y acción cultural (1907-1939)*. *Revista de Indias*. Vol. LXVII. Enero-Abril 2007, (239) : 307-332.

41. Portela Yáñez, Ch., ed., *Cincuenta años de exilio español en Puerto Rico y el Caribe, 1939-1989*. A Coruña: Ediciós do Castro, 1991. Naranjo, Luque, Puig Samper, n. 23. Albert Robatto, M., *Federico de Onís: cartas con el exilio*. A Coruña: Ediciós do Castro, 2003. Niño, A., «El exilio intelectual republicano en los Estados Unidos». *Cuadernos de Historia Contemporánea*. Homenaje a los profesores Guadalupe Gómez-Ferrer y Antonio Fernández. Vol. Extraordinario. 2007, 229-244.

42. AFO, O. MS. Correspondencia II. Carpeta 44. Américo Castro, 1928-1959. Albert Robatto, n. 41, p. 136-137.

El amargo exilio interior

Los que no habían logrado salir de la Francia ocupada corrían el riesgo de caer en manos de la dictadura franquista. Enrique Moles, catedrático de Química Inorgánica de la Universidad de Madrid, atrapado en Francia inició los trámites para regresar a España, donde el 4 de febrero de 1939 había sido separado de la Universidad por una Orden ministerial. Las intensas gestiones a su favor realizadas por numerosos químicos europeos hicieron que el 14 de enero de 1940 el embajador de España en París, José F. de Lequerica, enviara una nota al Ministro de Exteriores en la que relataba la visita de una comisión del Instituto Pasteur, la Academia de Medicina y del Director del Instituto Internacional de Cooperación Intelectual, en la que adjuntaban una petición con más de 100 firmas

para hablarme de la situación del profesor D Enrique Moles de la Universidad Central de Madrid [...] y se lo hago presente por representar estos señores una sana opinión internacionalmente muy importante y cuya acción puede interesar a España.

La respuesta del Director General de Enseñanzas Superior y Media, José Pemartín, fue tajante:

muy agradecido este Ministerio al extraordinario interés por la cultura de España que los eminentes sabios firmantes del documento de referencia demuestran, debo, sin embargo, manifestar a V E que este Ministerio estima que en referencia al que fue Catedrático de la Universidad de Madrid, el Sr Moles, ha de atenerse a lo dispuesto en la Orden de 4 de febrero de 1939, en la que en términos claros se exponen los motivos por los que España se ha visto obligada a prescindir de los servicios de dicho señor.

Peticiones similares de las universidades de Suiza y Bélgica fueron igualmente rechazadas. El 7 de octubre de 1940 la agre-

gación de Prensa Nacional en París comunicó al Director General de Prensa que

el profesor D. E. Moles ha sido invitado, con carácter oficial por los profesores alemanes para que desarrolle en la Universidad de Munich un curso acerca de los modos físico-químicos para la revisión de los pesos moleculares y atómicos.

Trasladada la petición al subsecretario de Educación Nacional, Pemartín contestó el 10 de noviembre que

este Ministerio tiene que manifestar que vería con desagrado la actuación del Sr Moles en Centros oficiales de una Nación con cuya amistad tanto nos honramos.

Moles regresó a España en 1942, donde fue sometido a Consejo de Guerra, y el Consejo Supremo de Justicia Militar le condenó a reclusión perpetua, por el delito de «adhesión a la rebelión», en sentencia de 10 de marzo de 1943 por

una labor ininterrumpida para conseguir adeptos a la revolución que por aquel entonces encontrábase en gestación. Y tal labor tuvo enorme importancia porque atañía a la provisión de cátedras vacantes de la cual era profesor D. Enrique Moles, quien colocó en ellas a personas de similares ideas a las suyas y pertenecientes a la Institución Libre de Enseñanza, de la cual era el procesado hombre con decisiva influencia.

La pena fue conmutada por la de doce años y un día de reclusión,⁴³ fue puesto en libertad al cumplir los sesenta años

43. AGA, Justicia, Tribunal de Responsabilidades Políticas, causa contra Enrique Moles Ormella, 42/30467, 75/00328 y 75/01190. AGA, Educación, expediente personal de Enrique Moles Ormella, CIDE, 92059. Orden de 4 de febrero de 1939 separando definitivamente del servicio a varios cate-dráticos de Universidad. Vitoria, 4 de febrero de 1939. *Boletín Oficial del Estado*. 7 Febrero 1939, (38) : 724.

en 1943 y desposeído de todos sus cargos y propiedades sobrevivió los últimos años de su vida trabajando en los laboratorios Ibys.⁴⁴

Peor suerte corrieron aquellos que no lograron salir de España, o confiaron en una sanción menor, como Julián Besteiro Fernández,⁴⁵ catedrático de Lógica y Decano de la Facultad durante la guerra civil, quien fue detenido en Madrid e internado en la prisión de Porlier. El 8 de julio de 1939 un Tribunal Militar le condenó a 30 años de reclusión mayor. Desde la cárcel de Dueñas fue conducido hasta la prisión de Carmona (Sevilla), donde falleció el 27 de septiembre de 1940. Y también el caso de Juan Peset Aleixandre, catedrático de Medicina Legal y Toxicología y exrector de la Universidad de Valencia, denunciado por la delegación de Sanidad de Falange de Valencia, que fue internado en el campo de concentración de Albatera y condenado a muerte por un Consejo de Guerra sumarísimo, por el delito de «*adhesión a la rebelión*», el 4 de marzo de 1940. La sentencia fue confirmada el 2 de abril, dado el enterado el 12 de mayo y Peset fue fusilado el 24 de mayo de 1941.⁴⁶ Durante la Guerra Civil ya había sido condenado a muerte el rector de Oviedo, Leopoldo García-Alas, catedrático de Derecho civil, por ser hijo del gran novelista Clarín, autor de *La Regenta*.⁴⁷ Las intensas gestiones iniciadas por el Gobierno republicano para evitar la ejecución fueron inútiles, y el 9 de febrero de 1937, Fernando de los Ríos, como embajador de España en los Estados Unidos, se dirigió a su amigo Federico de Onís:

44. Giral, n. 11, p. 108-117.

45. AGA, Educación, expediente personal de Julián Besteiro Fernández, CIDE, 93056, expediente 7. AGA, Justicia, Tribunal de Responsabilidades Políticas, causa contra Julián Besteiro, 42/30338.

46. *Procés a Joan Peset Aleixandre. Leg. 1100, nº 26354*, edición facsimil, estudio preliminar Baldó Lacomba, M., Mancebo Alonso, M. F.. Valencia: Universitat de València; 2001.

47. Ruiz, D., «La memoria de Clarín en el Oviedo franquista». *Claves de Razón Práctica*. 122. Claret Miranda, n. 13, p. 196.

Acabo de recibir del Gobierno el siguiente cablegrama, explicativo de por sí: «Rector Universidad de Oviedo Leopoldo Alas condenado a muerte y habiendo fundados temores pueda ejecutarse sentencia, conviene medios universitarios y culturales, y personalidades ciencias y letras ese país, pidan máxima urgencia a facciosos conmutación pena. Además de eminente personalidad intelectual condenado, su carácter político, alejado hace tiempo actividades políticas. Escrito fiscal publicado en Diario Oviedo LA NUEVA ESPAÑA 23 Enero, dice: “represión rigurosa ha de comenzar por quienes por capacidad y cultura son más responsables envenenamiento conciencia española” [...] Alegato fúndase exclusivamente hechos nimios pasados, sin conexión ninguna con movimiento [...] diversos colegas portaron datos favorables conducta procesado como catedrático y Rector Universidad. Proceso entero es una monstruosidad jurídica y caso típico persecución intelectuales, profesores, católicos. Universidades París y otras francesas y belgas telegrafiaron Junta Burgos pidiendo indulto. Conviene sigan ejemplo ahí inmediatamente». Le ruego pues, encarecidamente, hacer todo cuanto esté de su parte para interceder en favor del Dr. Alas.⁴⁸

Las gestiones no surtieron efecto y Leopoldo Alas fue fusilado el 20 de febrero de 1937. En Granada fue fusilado el rector, Salvador Vila Hernández, catedrático de cultura árabe y discípulo de Miguel de Unamuno, el 23 de octubre de 1936.⁴⁹

La España trasterrada

Los exiliados españoles depositaron sus esperanzas en el triunfo de los aliados frente a la Alemania nazi, confiando en que su derrota arrastrara a la dictadura de Franco. Numerosos científicos e intelectuales que fueron acogidos en distintas uni-

48. AFO, O. MS. Correspondencia. Carpeta 132. Fernando de los Ríos.

49. Amo, M. del, *Salvador Vila: El rector fusilado en Víznar*. Granada: Universidad de Granada, 2005. Claret Miranda, n. 13, p. 238-241.

versidades de América confiaron en la provisionalidad del exilio. Tras la finalización de la Segunda Guerra Mundial las esperanzas de un pronto retorno a España se esfumaron para buena parte del exilio español en América. Lorenzo de Luzuriaga así se lo manifestó desde Argentina a Luis A. Santullano, el 8 de noviembre de 1948:

Respecto a España, qué le voy a decir. Aquello no tiene fácil remedio. La última esperanza era la solución monárquica con la fórmula Prieto-Gil Robles. Pero ésta parece que también va a naufragar. Me parece que tenemos Franco para el resto de nuestra vida, ya que somos más viejos que él.⁵⁰

El exilio significó la sangría de una parte sustancial del capital humano de la cultura española, incluido el componente científico, dando lugar a una descapitalización que tardó decenios en ser solventada. Además, la depuración emprendida por los vencedores de la guerra civil golpeó con extrema dureza al sistema educativo y científico español. Las depuraciones de maestros, profesores de bachillerato, profesores universitarios y científicos excluyeron de la práctica profesional a miles de personas capacitadas, condenadas a un duro y amargo exilio interior, cuyo coste no ha sido suficientemente ponderado hasta el momento para el desarrollo educativo, la formación y la cualificación de la sociedad española de la larga posguerra.

Laín Entralgo, falangista y alto cargo del sistema universitario de la dictadura franquista,⁵¹ escribió años después en su *Descargo de conciencia*:

Desde el Ministerio de Educación Nacional y a través del nascente Consejo de Investigaciones Científicas [...] después del atroz

50. Archivo del Colegio de México, copia digitalizada conservada en el Archivo de la Residencia de Estudiantes, ref. 00001429.

51. El 27 de enero de 1941 fue nombrado en representación de Falange miembro del Consejo Nacional de Educación. «Decreto de 27 de enero de 1941», *Boletín Oficial del Estado*, 2 Febrero 1941, (34); 794.

desmoche que el exilio y la «depuración» habían creado en nuestros cuadros universitarios, científicos y literarios [...] continuó implacable tal «depuración» y deliberada y sistemáticamente se prescindió de los mejores, si éstos parecían ser mínimamente sospechosos de liberalismo o republicanismo, o si por debajo de su nivel había candidatos a un tiempo derechistas y ambiciosos. Los ejemplos menudean y sangran [...] Al frente del Instituto Cajal, nuestro más prestigioso centro científico, no se puso a Tello o a Fernando de Castro, ambos discípulos directos de don Santiago y disponibles ambos en Madrid, sino —entre otros— al enólogo Marcilla [...] El gobierno y la orientación de los estudios físicos no fueron encomendados a Julio Palacios, católico y monárquico, dicho sea de inciso, y a Miguel Catalán, espectroscopista de renombre internacional, sino a José María Otero Navascués, óptico muy estimable, desde luego, más no comparable entonces con los dos maestros mencionados [...] En Química física, Moles y los suyos fueron totalmente eliminados a favor de Foz Gazulla, inteligente químico, y buen amigo mío, pero fanático y neurótico [...] En Barcelona, el enorme vacío creado por la ausencia de Augusto Pi y Suñer fue habitado por la incipiente y escasa fisiología de Jiménez Vargas, miembro del Opus Dei. ¿Para qué seguir? [...] la decisión de partir desde cero o desde la más pura derecha se impuso implacablemente.⁵²

Las consecuencias y los costes los pagaron, en primer lugar, los profesores y el personal de la Universidad que sufrió el proceso depurador, pero también la sociedad española al quedar abruptamente interrumpida la *Edad de Plata* de la Ciencia, cuyas realizaciones habían colocado a nuestro país en la senda que conducía a la Europa moderna y desarrollada. Las palabras que en 1965 escribió Ignacio Chávez, sobre el exilio científico en México, están cargadas de una dolorosa verdad debido

al enorme beneficio que recibimos al incorporar a la vida médica del país a los colegas españoles exiliados. Entre los llegados había

52. Laín Entralgo, P., *Descargo de conciencia (1930-1960)*. Barcelona: Barral, 1976, p. 283-285.

un grupo selecto, de calidad extraordinaria [...] Todo ese esfuerzo que hizo España y al que debió, en el primer tercio del siglo, su rápida transformación en las ciencias y las humanidades, nosotros lo recogimos. Fuimos nosotros los beneficiarios. Quizá, de momento, España no supo todo lo que insensatamente perdía lanzando al destierro a lo mejor de sus intelectuales [...] España no podía sufrir una peor hemorragia. Nosotros, en cambio, sí nos dimos cuenta de lo que con ellos ganábamos.⁵³

El coste fue abrumador, se perdió un valioso capital humano del que España no estaba sobrada en aquellos años. La consecuencia fue evidente: un retraso de decenios que sólo comenzó a repararse con el restablecimiento de la democracia tras la muerte del dictador.

La depuración en la Facultad de Medicina de Madrid⁵⁴

MANUEL CALVELO LÓPEZ, ayudante de Genética de Patología General, fue detenido y fusilado el 31 de diciembre de 1936 en Curtis, La Coruña.

CARLOS VILLAMIL ARTIACH, médico interno de Terapéutica Quirúrgica, fue fusilado en Oviedo el 16 de febrero de 1938.

MARIO CRUZ SANCHO RUIZ-ZORRILLA, profesor ayudante de clínica y radiólogo de la cátedra de Obstetricia y Ginecología, fue fusilado el 12 de julio de 1939.

JUAN NEGRÍN LÓPEZ, catedrático de Fisiología, separado de la Universidad, se exilió en Gran Bretaña.

RAMÓN PÉREZ-CIRERA JIMÉNEZ-HERRERA, profesor auxiliar de Fisiología, se exilió en México, donde fue profesor de Farmacología en la Facultad de Medicina de la UNAM.

53. Chávez, I., «Comentario al trabajo de Somolinos d'Ardois, "G. Veinticinco años de Medicina española en México"». *Gaceta Médica de México*. 1965, 95(7) : 658-660. En Guerra, F., *La medicina en el exilio republicano*. Madrid: Universidad de Alcalá, 2003, p. 828.

54. Información más detallada de los profesores y personal de la Universidad de Madrid depurados en Otero Carvajal, n. 13.

BLAS CABRERA SÁNCHEZ, profesor encargado de Fisiología de la Educación Física y jefe de sección del Departamento de Fisiología de la Facultad de Medicina, exiliado en México.

PAULINO SUÁREZ SUÁREZ, ayudante de Fisiología y director del Laboratorio de Microbiología, Bacteriología y Serología de la Residencia de Estudiantes, se exilió en Cuba.

SEVERO OCHOA ALBORNOZ dirigió la sección de Fisiología del Instituto de Investigaciones Médicas y fue profesor adjunto de Fisiología. Al comenzar la II Guerra Mundial se embarcó para México, donde fue admitido con visado de asilado político. Desde allí se dirigió a los EE UU, donde realizó toda su carrera científica, y recibió el Premio Nobel en 1959. Fue un exilio más científico que político.

GERMÁN GARCÍA GARCÍA, alumno interno de Fisiología en el laboratorio de Negrín en 1928, al inicio de la guerra trabajaba en el Instituto del Radium de París. Se exilió en México en 1940, donde creó la cátedra de Oncología en el Instituto Politécnico Nacional (IPN).

MANUEL CASTAÑEDA AGULLÓ, trabajó en el Laboratorio de Fisiología de la Residencia de Estudiantes, y se exilió en México, donde dirigió el laboratorio de Fisiología y Bioquímica Vegetal del IPN.

ELÍAS DELGADO CALVO, técnico del Laboratorio de Fisiología, se exilió en México.

PEDRO DE LA BARREDA ESPINOSA, que trabajó en el Laboratorio de Bioquímica de la Residencia de Estudiantes, tras la guerra estuvo preso largo tiempo en Soria y no regresó a la Universidad.

FRANCISCO GRANDE COVIÁN, auxiliar de Fisiología, fue sancionado con la «inhabilitación para cargos directivos y de confianza, la incapacitación durante cuatro años para opositar a cátedra, para obtener becas, pensiones de estudio y para desempeñar cargos anejos a la enseñanza». En 1950 obtuvo la cátedra de Fisiología de la Universidad de Zaragoza y al poco tiempo se fue a la Universidad de Minnesota, EE UU.

JORGE FRANCISCO TELLO MUÑOZ, uno de los principales discí-

pulos de Santiago Ramón, catedrático de Histología y Anatomía Patológica y director del Instituto Cajal, en 1937 fue Decano de la Facultad de Medicina. Cesado en sus funciones docentes, sólo fue reintegrado a la docencia siete meses antes de su jubilación.

JUAN MIGUEL HERRERA BOLLO, auxiliar de Histología y Anatomía Patológica, fue hecho prisionero al finalizar la Guerra Civil y condenado a muerte. Conmutada la pena, estuvo cinco años en prisión y se exilió en Panamá, donde fue profesor de la Facultad de Medicina.

JOAQUÍN ALONSO PÉREZ, auxiliar de Histología, encargado de autopsias y jefe del Museo Anatómico-patológico, sufrió inhabilitación «para ejercer cargos directivos y de confianza, incapacitación para obtener becas y pensiones de estudio o cargos anejos a la enseñanza en un plazo de cuatro años».

JULIÁN FERNÁNDEZ LÓPEZ, ayudante de la Sección de Histología del Departamento Anatómico, fue inhabilitado de forma «absoluta y perpetua».

JOSÉ MANUEL GÓMEZ JIMÉNEZ DE CISNEROS, ayudante del Departamento Anatómico, fue cesado.

EDUARDO GERMÁN IGLESIAS SÁINZ, ayudante de Histología, fue uno de los profesores depurados *post-mortem*.

GUSTAVO PITTALUGA FATTORINI, catedrático de Parasitología, fundador y primer director de la Escuela Nacional de Sanidad, fue separado de la Universidad. Se exilió en Cuba, donde fue profesor de Enfermedades Tropicales en la Universidad de La Habana.

LUIS FANJUL ÁLVAREZ-SANTULLANO, auxiliar de Bacteriología, se exilió en México.

CARLOS ZOZAYA BALZÁ, auxiliar de Parasitología, se exilió en Colombia.

JOSÉ GOYANES ÁLVAREZ, encargado del Laboratorio de Parasitología, fue separado de la Universidad.

ANTONIO RODRÍGUEZ DARRIBA, médico interno, fue sancionado con inhabilitación para la docencia.

ANDRÉS SANZ VILAPLANA, alumno interno de Parasitología y

- Medicina Tropical, estuvo en prisión tras la guerra y el Tribunal de Responsabilidades Políticas le cesó para la docencia.
- MANUEL MÁRQUEZ RODRÍGUEZ, catedrático de Oftalmología y Decano de la Facultad de Medicina al comenzar la Guerra Civil. Separado de la Universidad, se exilió en México.
- MANUEL RIVAS CHERIF, auxiliar y jefe de servicio de Oftalmología, se exilió en México.
- ALFREDO MANUEL BELTRÁN LOGROÑO, responsable de la sección de Estadística del Departamento de Oftalmología, se exilió en Francia y en 1942 llegó a México.
- TRINIDAD ARROYO VILLAVERDE, ayudante de Oftalmología, se exilió en México.
- MARÍA TERESA ARROYO NIETO, ayudante de Estadística del Departamento de tracoma, se exilió en México.
- FRANCISCO GALIANA NADAL, auxiliar de Oftalmología, fue cesado como docente.
- MANUEL LÓPEZ ENRÍQUEZ, ayudante de Oftalmología, fue cesado.
- JOSÉ SÁNCHEZ-COVISA Y SÁNCHEZ-COVISA, catedrático de Dermatología y Decano de la Facultad de Medicina en 1933, se exilió en Venezuela y trabajó en la cátedra de Dermatología de la Universidad Central de Venezuela, de la que fue director honorífico.
- JULIO BEJARANO LOZANO, auxiliar de Dermatología, se exilió en México en 1939.
- VÍCTOR CUQUERELLA GOMAR trabajó en el Instituto Dermatológico de Madrid, se exilió en México y de allí fue a Puerto Rico, donde fue catedrático de Psiquiatría, Patología e Incapacidades especiales de la Escuela de Terapia Física.
- EMILIO ENTERRÍA GAINZA, ayudante de Dermatología, fue cesado.
- SERVILIANO PINEDA MARTÍN, ayudante de Dermatología y Microfotografía. El Colegio de Médicos le sancionó el 19 de diciembre de 1940 a inhabilitación para cargos de confianza y directivos y pasó su expediente al Tribunal de Responsabilidades Políticas.

- LUIS VALLEJO VALLEJO, ayudante del Laboratorio de Serología en la cátedra de Dermatología. El Tribunal de Responsabilidades Políticas le cesó en la docencia.
- MARÍA DE CASTRO CANTALAPIEDRA, ayudante temporal de la sección de Anatomía Patológica Dermatológica, fue cesada.
- MANUEL HOMBRÍA IÑIGUEZ, encargado de prácticas de Dermatología, fue suspendido de empleo y sueldo durante cinco años. Fue repuesto en su puesto en 1946.
- TEÓFILO HERNANDO ORTEGA, que fue separado, regresó a España a principios de los años cuarenta. El Tribunal de Responsabilidades Políticas le condenó a cinco años de inhabilitación y en 1951 fue rehabilitado en el servicio con la pérdida de los haberes no percibidos. Quince días después era jubilado.
- RAFAEL MÉNDEZ MARTÍNEZ, catedrático desde 1934 de Farmacología en las universidades de Cádiz y Sevilla, profesor auxiliar de Madrid y jefe de sección de Farmacología del Instituto de Farmacología y Control de Medicamentos, se exilió en los EE UU, donde fue profesor de la Universidad de Harvard. En 1946 se trasladó a México como jefe del Departamento de Farmacología del Instituto de Cardiología de México. Fue profesor de la UNAM.
- ÁNGEL RODRÍGUEZ-OLLEROS RODRÍGUEZ, jefe de trabajos de Clínicas, se exilió en Puerto Rico, donde fue docente de Bioquímica en la Universidad de San Juan, Río Piedras.
- JUAN PLANELLES RIPOLL, ayudante en el Laboratorio de Farmacología, el Tribunal de Responsabilidades Políticas le condenó a inhabilitación especial para desempeñar cargos políticos y sindicales por 15 años y a una multa de 40.000 pta. Se exilió en la Unión Soviética.
- FRANCISCO GUERRA PÉREZ-CARRAL, interno de Farmacología, se exilió en México, fue profesor de Farmacología en la Escuela de Medicina de la UNAM y profesor de las Universidades de Los Angeles y Yale. En 1970 regresó a España.
- JOSÉ ESCOBAR BORDOY, que trabajó con Teófilo Hernando en Madrid, se exilió en México. En 1947 regresó a Madrid.

GONZALO GURRIARÁN GURRIARÁN, ayudante técnico quirúrgico, fue inhabilitado y confinado en Barros, Orense.

TOMÁS ALDAY REDONET, ayudante de Teófilo Hernando y catedrático excedente de Farmacología de la Universidad de Salamanca. El Colegio de Médicos de Madrid le sancionó el 9 de diciembre de 1940 a inhabilitación para desempeñar cargos de confianza y directivos. En 1944 su expediente de depuración universitaria fue sobreesido, y años después fue catedrático de Farmacología de la Universidad de Navarra.

LEÓN CARDENAL PUJALS, catedrático de Patología Quirúrgica, Rector de la Universidad de Madrid en 1931, fue sancionado con la «postergación durante cinco años e inhabilitación para cargos directivos y de confianza».

JOSÉ COSMEA BLASCO, ayudante de Patología Quirúrgica, fue cesado como docente y se exilió en Tánger.

JACINTO SEGOVIA CABALLERO, médico interno del Hospital San Carlos y ayudante de Patología Quirúrgica, se exilió en México.

JOSÉ MARÍA SÁNCHEZ-PÉREZ SÁNCHEZ, ayudante de Terapéutica Quirúrgica, tras algunos años en México se exilió en los EE UU.

MANUEL BASTOS ANSART, auxiliar numerario de Patología Quirúrgica, fue separado y juzgado en Consejo de Guerra. Condenado a 12 años y un día de prisión, tuvo que trasladar su residencia de Madrid a Barcelona y sus bienes fueron embargados. No regresó a la docencia.

JOSÉ ANTONIO SÁNCHEZ MARTÍNEZ, ayudante de Patología Quirúrgica, fue sancionado con la «incapacitación durante tres años para obtener becas y pensiones de estudio o cargos anejos a la enseñanza». No regresó a la docencia.

MANUEL PAZ GONZÁLEZ, ayudante de Patología Quirúrgica, fue cesado.

MANUEL PICARDO CASTELLÓN, interno de Cirugía en el Hospital Provincial de Madrid, fue internado en un campo de prisioneros en Rota, Cádiz. Terminó por incorporarse como jefe de Cirugía Torácica en el Hospital de Portaceli, Valencia.

- ISIDRO SÁNCHEZ-COVISA SÁNCHEZ-COVISA, profesor auxiliar de Clínica Quirúrgica en el Hospital de San Carlos, fue sancionado por el Colegio de Médicos a la inhabilitación perpetua para desempeñar cargos de confianza.
- MIGUEL D'HARCOURT GOT, ayudante de Patología Quirúrgica, fue cesado *post-mortem*.
- RICARDO DÍAZ SARASOLA, profesor auxiliar de Patología Quirúrgica, concluida la guerra fue sancionado *post-mortem*.
- VICENTE SANCHIS-PERPIÑÁ DÍAZ-SARASOLA, auxiliar de Patología Quirúrgica. El Colegio de Médicos le sancionó con la privación del ejercicio profesional durante dos años y la inhabilitación para desempeñar cargos de confianza.
- ESTANISLAO LLUESMA URANGA, ayudante de Patología Quirúrgica, se exilió en Argentina, donde había nacido.
- LUIS ALONSO GARCÍA, ayudante de Patología Quirúrgica, fue cesado.
- JOSÉ MARÍA CRESPO HERNÁNDEZ DE MEDINA, médico interno en el servicio de Patología Quirúrgica, fue cesado como docente.
- SANTIAGO PÉREZ VÁZQUEZ, ayudante de Clínicas del Hospital de San Carlos. El Colegio de Médicos le sancionó con la privación del ejercicio profesional y la inhabilitación para ocupar cargos de confianza durante dos años.
- PLÁCIDO GONZÁLEZ DUARTE, auxiliar de Patología Quirúrgica. El Colegio de Médicos de Madrid le sancionó con inhabilitación para el ejercicio profesional y cargos de confianza por seis meses.
- RAFAEL RESA FERNÁNDEZ, ayudante del Departamento de Quirúrgica, fue sancionado con la inhabilitación «para cargos directivos y de confianza, la incapacitación para opositar y desempeñar cargos docentes en un plazo de seis años y la incapacitación para obtener becas, pensiones de estudio por espacio de cuatro años». No regresó a la docencia.
- LEONARDO LUIS VELA MARÍN, ayudante de Terapéutica Quirúrgica, se exilió en Venezuela.
- VALENTÍN ENRIQUE PÉREZ GRANDE, clínico del Hospital de San

Carlos. El Colegio de Médicos le inhabilitó para desempeñar cargos de confianza y directivos y pasó su expediente al Tribunal de Responsabilidades Políticas.

LUIS DE FRUTOS HERGUEDAS, ayudante e interno del Hospital de San Juan de Dios y del Hospital Provincial de Madrid, se exilió en los EE UU.

ÁNGEL GONZÁLEZ GIL-ROLDÁN, médico interno del Hospital de San Carlos de Madrid, se exilió en la República Dominicana.

MANUEL VARELA RADIO, catedrático de Obstetricia y Ginecología, fue separado de la Universidad. Fue rehabilitado con pérdida de los haberes no percibidos veinte días antes de su jubilación.

JOSÉ TORRE BLANCO, auxiliar de Ginecología, se exilió en México, donde fue profesor de Obstetricia en la Escuela de Medicina del IPN.

URBANO BARNÉS GONZÁLEZ, auxiliar de Obstetricia y Ginecología, se exilió en México.

JOSÉ LUCHSINGER CENTENO, ayudante de Obstetricia y Ginecología, exiliado en Venezuela, fue jefe del servicio de Ginecología del Hospital de Valencia, estado de Carabobo, Venezuela.

MIGUEL GALLÁS NOVÁS, ayudante del servicio de Fisioterapia, fue sancionado con la inhabilitación «para cargos directivos y de confianza, la incapacitación para opositar y desempeñar cargos docentes en un plazo de seis años y la incapacitación para obtener becas, pensiones de estudio por espacio de cuatro años».

RODRIGO BASTIDA ÁLVAREZ, ayudante de Radiología, fue sancionado con la «inhabilitación para cargos directivos y de confianza, la incapacitación para obtener becas, pensiones de estudio por espacio de cuatro años». No regresó a la docencia.

MARÍA DE LOS DOLORES MÁRQUEZ MÉNDEZ, matrona de la Facultad de Medicina, fue cesada.

CARLOS LORCA JAMAR, auxiliar temporal de Obstetricia y Ginecología, fue inhabilitado para cargos directivos y de confianza.

MIGUEL PIEDRA GUARDIA, ayudante y jefe del Laboratorio de

Ginecología, preso en Soria durante tres años, fue desterrado a 300 kms. de Madrid.

GERMÁN SOMOLINOS D'ARDOIS, ayudante de Anatomía Patológica y jefe de necropsias de la Maternidad Santa Cristina de Madrid, se exilió en México, donde trabajó con Isaac Costero en el Instituto Nacional de Cardiología.

FRANCISCO JOSÉ HERRAIZ SERRANO, auxiliar de Anatomía, fue cesado y se exilió en México.

MANUEL TAMAMES RATERO, auxiliar de Anatomía, estuvo tres años en la cárcel de Porlier, Madrid, y fue inhabilitado para la docencia.

MANUEL DELGADO GIBAJA, auxiliar de Anatomía y Técnica Anatómica, fue inhabilitado para la docencia por cuatro años y no regresó a ella.

MANUEL HERRERO BENÍTEZ, ayudante de Anatomía, fue cesado como docente y el Colegio de Médicos de Madrid le inhabilitó a perpetuidad para el desempeño de cargos directivos y de confianza.

FÉLIX RUANO ÁLVAREZ, ayudante de Anatomía, fue cesado.

ROBERTO NÓVOA SANTOS, catedrático de Patología General, fue depurado *post-mortem* pues había fallecido el 9 de diciembre de 1933.

JOSÉ CASAS SÁNCHEZ, catedrático de Patología General, fue sancionado con la «postergación por dos años, traslado a otra Universidad e inhabilitación para cargos directivos y de confianza» y en 1941 era sancionado con el traslado forzoso a la Universidad de Salamanca.

LEONCIO JASO ROLDÁN, ayudante de Patología General, se exilió en Venezuela.

SANTIAGO VILLANUEVA SÁNCHEZ, ayudante de clases prácticas de Patología General, se exilió en México.

MARTÍN LUIS GUZMÁN WEST, ayudante de clases prácticas de Patología General, se exilió en México.

PEDRO RICARDO RUIZ DE AZCÁRRAGA SAN MARTÍN, encargado de curso de Patología General, fue cesado como docente.

MANUEL TRILLO GARRIGA, ayudante de Patología General. El

Tribunal de Responsabilidades Políticas le cesó como docente.

ANTONIO CULEBRAS SOUTO, ayudante de clases prácticas, fue separado como docente.

JULIO OUTEIRIÑO NÚÑEZ, auxiliar de Patología General, fue condenado a «la inhabilitación para cargos directivos y de confianza y la incapacitación para obtener becas, pensiones de estudio o cargos anejos a la enseñanza durante un plazo de cuatro años».

VICENTE GOYANES ÁLVAREZ, ayudante de prácticas de Patología General, estuvo en prisión y fue dado de baja del Colegio de Médicos de Madrid. Se trasladó a La Coruña, donde abrió un laboratorio de Análisis Clínicos.

AGUSTÍN DEL CAÑIZO GARCÍA, catedrático de Patología Médica, fue rehabilitado en su función docente pero inhabilitado para desempeñar «cargos directivos y de confianza».

ENRIQUE ALCARAZ SÁNCHEZ, profesor ayudante de Clínicas de Patología Médica, fue cesado como docente y no regresó a la docencia.

ANTONIO CAPELLA BUSTOS, ayudante de clases prácticas en la Cátedra de Patología Médica, se exilió en México, fue profesor de la UNAM y Director del Hospital Español de México.

FRANCISCO VEGA DÍAZ-PRIDA, ayudante de clases prácticas de Patología Médica. El Colegio de Médicos de Madrid le sancionó con inhabilitación para desempeñar cargos de confianza y directivos. En 1961 había regresado a la Universidad y fue jefe del Servicio de Cardiología de La Paz.

VICTORIANO MATEO DE ACOSTA ARCE, ayudante de Otorrinolaringología, se exilió en México.

LUIS FUMAGALLO PÉREZ, agregado de Otorrinolaringología, jefe de servicio en el Hospital de la Princesa, se exilió en México.

FERNANDO DE LA FUENTE HITA, ayudante del Laboratorio de Otorrinolaringología, se exilió en Francia.

ADOLFO HINOJAR PONS, auxiliar de Otorrinolaringología, fue separado de la Universidad.

- JOSÉ MARÍA HUARTE-MENDICOA VIDAURRE, ayudante de Otorrinolaringología, fue cesado.
- GREGORIO MARAÑÓN POSADILLO, catedrático de Endocrinología, salió hacia París al poco de estallar la guerra. En 1937 fue condenado a la pérdida total de sus bienes. A su regreso a España el Tribunal de Responsabilidades Políticas le absolvió en 1944 y fue reintegrado en el Servicio de Medicina Interna y Endocrinología del Hospital Provincial de Madrid y en la Facultad de Medicina.
- EDUARDO BONILLA DE LA VEGA, auxiliar de Endocrinología, fue cesado como docente.
- RAFAEL FORNS ROMANS, catedrático de Higiene, fue cesado *post-mortem* como docente.
- LEOPOLDO HERRAIZ BALLESTEROS, ayudante de Higiene, fue cesado.
- MARÍA LUISA HERRAIZ BALLESTEROS, ayudante del Laboratorio de Higiene, fue cesada.
- LUIS AGUSTÍN ORTIZ ARAGONÉS, ayudante de clases prácticas de Electrología y Radiología y profesor de Higiene Industrial, fue sancionado con la inhabilitación «para cargos directivos y de confianza, la incapacitación para opositar y desempeñar cargos docentes en un plazo de seis años y la incapacitación para obtener becas, pensiones de estudio por espacio de cuatro años».
- JESÚS JIMÉNEZ FERNÁNDEZ DE LA REGUERA, profesor de Higiene y Bacteriología sanitaria, se exilió en Túnez y México.
- MARCELINO PASCUA MARTÍNEZ, profesor encargado de Higiene, fue Director General de Sanidad. Se exilió en los Estados Unidos y fue profesor en el Departamento de Bioestadística de la Universidad Johns Hopkins.
- ÁNGEL DÍAZ VÁZQUEZ, ayudante de Pediatría, se exilió en Venezuela, donde fue profesor en la cátedra de Patología Tropical.
- GUILLERMO ANGULO PASTOR, profesor de Pediatría, trabajó en el Servicio de la Gota de Leche de Madrid y se exilió en Estados Unidos.

NICOLÁS FERNÁNDEZ MIRANDA, ayudante de Urología, fue cesado.

EDUARDO GARCÍA DEL REAL ÁLVAREZ, catedrático de Historia de la Medicina, fue sancionado con la «inhabilitación para cargos directivos y de confianza».

PEDRO MAYORAL CARPINTERO, catedrático de Anatomía Patológica de la Escuela de Odontología, fue separado y se exilió en Colombia.

JOSÉ MAYORAL HERRERO, auxiliar de Odontología, se exilió en Argentina.

MIGUEL CADENAS RUBIO, auxiliar en la Escuela de Odontología, se exilió en Argentina.

MARIANO NÚÑEZ MAZA, auxiliar de Odontología, se exilió en México.

PEDRO TROBO HERMOSA, catedrático de Prótesis Dental. En prisión al finalizar la guerra, el Tribunal de Responsabilidades Políticas le condenó a ocho años y un día de inhabilitación y no pudo regresar a la docencia hasta 1964, para ser jubilado en 1966.

BERNARDINO LANDETE ARAGÓ, catedrático de Prótesis en la Escuela de Odontología, fue separado de la docencia y se le incautaron sus bienes. Fue reintegrado a su cátedra sólo unas semanas antes de su jubilación.

CIRIACO JUAN MAÑES RETANA, catedrático de Prótesis Dental, fue director de la Escuela de Odontología y fue separado. En 1952, se le reintegraba sin imposición de sanción y con pérdida de los haberes no percibidos. Se jubiló en 1962.

RAFAEL FRAILE RUIZ DE QUEVEDO, profesor adjunto de Medicina Legal, el Tribunal de Responsabilidades Políticas le condenó en ausencia a inhabilitación absoluta y extrañamiento por 15 años y 25.000 pta. de multa. Se exilió en México.

JOSÉ MARÍA PÉREZ MARÍN, auxiliar de Identificación e Instrumental de la Escuela de Medicina Legal. El Colegio de Médicos le sancionó con la privación del ejercicio profesional y la inhabilitación para desempeñar cargos de confianza.

JOAQUÍN ALONSO PÉREZ, profesor encargado del Departamento

de autopsias de la Facultad de Medicina, fue inhabilitado «para ejercer cargos directivos y de confianza, incapacitación para obtener becas y pensiones de estudio o cargos anejos a la enseñanza en un plazo de cuatro años».

CARLOS ESPAÑA ACUÑA, ayudante y preparador de laboratorio en la Facultad de Medicina, fue separado de la Universidad.

PÍO DEL RÍO HORTEGA, director del Instituto Nacional del Cáncer, se exilió en Argentina.

ISAAC COSTERO TUDANCA, profesor del Instituto del Cáncer y ayudante del Servicio de Medicina Interna de Marañón en el Hospital General de Madrid, se exilió en México, donde fundó el Instituto de Cardiología. Fue profesor de Anatomía Patológica de la UNAM de México y en 1968 fue elegido presidente de la Academia Nacional de Medicina de México.

ENRIQUE VÁZQUEZ LÓPEZ, histólogo en el Instituto Nacional del Cáncer, se exilió en Gran Bretaña y trabajó como investigador en el *Imperial Cancer Research* de Londres.

GONZALO RODRÍGUEZ LAFORA, una de las figuras más importantes de la psiquiatría española, director del laboratorio de Fisiología experimental del Sistema Nervioso creado por Cajal, profesor del Instituto Cajal, el Tribunal de Responsabilidades Políticas le condenó a «ocho años de inhabilitación especial para el ejercicio de cargos públicos y al pago de una multa de 50.000 pta.». Se exilió en México, donde dirigió el Instituto de Enfermedades Mentales, y regresó a España en 1947. No recuperó su puesto en el Hospital Provincial hasta 1949 y se jubiló en 1955.

MIGUEL PRADOS SUCH, que trabajó en el Instituto Cajal, se exilió en Canadá y trabajó en el *Neurological University Department* de *McGill University*, Montreal, donde fue nombrado profesor de Psiquiatría, y fundó la *Canadian Psychoanalytical Society*, de la que fue elegido presidente.

DIONISIO NIETO GÓMEZ, profesor de Clínica Psiquiátrica del Hospital General de Madrid e investigador del Instituto Cajal, se exilió en México.

SIXTO OBRADOR ALCALDE, el 18 de julio de 1936 se encontraba

en Gran Bretaña, donde permaneció hasta su exilio en México. Trabajó en el Instituto de Neuro-Psiquiatría de México, regresó a España y fue profesor de la Facultad de Medicina de la Universidad Autónoma de Madrid

JOSÉ MIGUEL SACRISTÁN GUTIÉRREZ, uno de los fundadores de los *Archivos de Neurobiología*. Tras pasar por prisión y ser desprovisto de todos sus cargos oficiales, en 1944 el Tribunal de Responsabilidades Políticas sobreseyó su caso.

LEONCIO GÓMEZ VINUESA, ayudante de laboratorio en el Instituto Cajal, se exilió en México.

RAFAEL TROYANO DE LOS RÍOS, becario del Instituto Cajal, se exilió en Puerto Rico, donde trabajó en el Hospital Insular de Psiquiatría en Río Piedras. Regresó en 1957 a España.

ANTONIO PEDRO RODRÍGUEZ PÉREZ, becario del Instituto Cajal, prisionero en Cartagena, condenado a 20 años, salió en libertad en 1944. En 1947 logró salir de España y fue profesor auxiliar de Histología en la Universidad de los Andes, Mérida, Venezuela.

LUIS CALANDRE IBÁÑEZ, director del laboratorio de Anatomía Microscópica de la Residencia de Estudiantes, fue condenado a 6 años de cárcel. El Tribunal de Responsabilidades Políticas le condenó a 5 años de inhabilitación profesional y le incapacitó para ostentar cargos directivos y de confianza.

PEDRO ARA SARRIÁ, catedrático de Anatomía Descriptiva de la Facultad de Medicina, en 1938 fue incorporado provisionalmente a la Universidad de Salamanca, hasta que las tropas franquistas entraron en Madrid. El Ministerio de Educación Nacional le suspendió en 1942 de empleo y sueldo, se trasladó a Argentina como miembro de la Embajada española y logró una excedencia forzosa con la reserva de la cátedra en 1948. No regresó a la universidad española.

L'EXILI MÈDIC DE 1939, LA DESFETA DE LA INVESTIGACIÓ I LA SALUT PÚBLICA

J. L. BARONA

*Catedràtic d'Història de la Ciència
Universitat de València*

LA HISTORIOGRAFIA ha considerat la Guerra Civil espanyola (1936-1939) com un dels esdeveniments crucials del segle xx, no sols pel fet que s'hi escenifiquen els principals agents del conflicte social, polític i econòmic que va sacsejar el món entre les dues grans guerres, sinó també per l'enfrontament entre opcions ideològiques irreconciliables i excloents. El republicanisme espanyol era essencialment antifeixista i en bona mesura anticlerical, i es va anar decantant cap a l'obrerisme revolucionari; per contra, el nacionalisme espanyol era tradicionalista i confessional, i es va anar impregnant d'un totalitarisme de caire feixista. El conflicte internacional que es va iniciar a Espanya, i que culminà amb la Segona Guerra Mundial, va originar la constitució de dos blocs militars i polítics durant la Guerra Freda, la qual cosa va posar definitivament el moviment obrer internacional a mercè de les directrius soviètiques.

No obstant això, el desenllaç de la Guerra Civil provocà a casa nostra la instauració d'una dictadura, l'adveniment d'una autarquia i l'exili dels sectors liberals, progressistes i democràtics vinculats al projecte intel·lectual i polític de la Segona República. La Guerra Civil i l'exili constitueixen el principal esdeveniment històric de l'Espanya contemporània; en part, a causa de la seua rellevància demogràfica —morts, processats, exiliats i víctimes de la repressió—, però també a causa de la seua di-

mensió intel·lectual. Convé recordar, tanmateix, que l'exili de 1939 no fou un esdeveniment inèdit en la història espanyola, perquè moriscos, jueus, jesuïtes, afrancesats i liberals, en diversos moments de la història anterior, havien conegut l'amarg sabor de l'exili i el cabal de fanatisme, odi i intolerància que omplí molts moments de la història espanyola.

El daltabaix intel·lectual i científic que històricament ha representat per a Espanya la *fuga de cervells* —en un país on l'activitat científica i la llibertat de pensament han patit dificultats ancestrals— va arribar al seu punt culminant amb l'exili massiu de científics que començà després del conflicte civil de finals dels anys 30. Cal incloure en aquest grup metges, arquitectes, naturalistes, físics, químics, enginyers, farmacèutics, antropòlegs, matemàtics i veterinaris, un conjunt ampli que no sols incloïa una elit d'investigadors perfectament integrada en la comunitat científica internacional, sinó que abraçava, en un sentit més ampli, un important grup de professionals i d'experts al servei de la societat.

Cal tenir en compte que el període històric que va precedir la Guerra Civil espanyola va estar marcat per una gran renovació dels conceptes en moltes branques de la ciència i de la tecnologia, i també per un estil de pensament caracteritzat pel fervor respecte de la ciència i del progrés com a via d'acció política útil per a millorar les condicions de vida de la població.

1. Ciència, regeneració i modernitat

La ciència va tenir una etapa d'apogeu a Espanya durant les primeres dècades del segle xx. L'ideari que guiava els qui llavors propugnaven la ciència com a camí de progrés i de modernitat tenia una triple dimensió: *a)* la defensa de la ciència experimental i del desenvolupament tecnològic com a via de progrés social i intel·lectual; *b)* el rebuig de l'actitud doctrinària i decadent de les institucions acadèmiques oficials, i *c)* la necessitat

d'obrir-se a l'exterior i d'entrar en contacte amb institucions científiques estrangeres, per tal d'integrar-se activament en l'activitat científica internacional.

Els principals factors que van afavorir el renaixement de l'activitat científica a l'Espanya de finals del segle XIX i principis del segle XX foren la creació d'un marc institucional de professionalització i una política d'intercanvi amb centres d'investigació estrangers. Va ser la Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas [JAE], fundada en 1907, la que va desenvolupar les principals iniciatives, en dos sentits: mitjançant la creació d'instituts i laboratoris d'investigació científica i mitjançant un ambiciós programa de pensionats a l'estranger. La JAE va crear el Centro de Estudios Históricos i l'Instituto Nacional de Ciencias, on es completava la docència i es duïen a terme feines d'investigació en geologia, botànica, zoologia, paleontologia i prehistòria, histologia i histopatologia del sistema nerviós, física, química, matemàtiques i fisiologia general.

També al voltant de la Residencia de Estudiantes es va configurar un nucli de laboratoris d'investigació d'acord amb el projecte d'Alberto Jiménez Fraud. El primer va ser un petit laboratori d'anatomia microscòpica dirigit per Luis Calandre, destacat precursor de la cardiologia. Després es va crear el laboratori de química general —fundat per José Sureda Blanes i Julio Blanco, i dirigit des de 1913 per José Ranedo—, i finalment se'n va fer un tercer de serologia i bacteriologia, el director del qual era Paulino Suárez. En 1915, als laboratoris d'investigació ja esmentats es va afegir el de química fisiològica, sota la direcció d'Antonio Madinaveitia i José M. Sacristán, que funcionà fins al 1919.

La investigació experimental, finalment, havia passat a formar part d'una estratègia de política científica i a fer una important funció per a l'administració de l'Estat espanyol. Des de la seua fundació i fins a la Guerra Civil, successivament sota la presidència de Santiago Ramón y Cajal i Ignacio Bolívar, la JAE

va desenvolupar un ambiciós projecte institucional. En 1916 es va fundar a la Residencia de Estudiantes el Laboratorio de Fisiología General, dirigit per Juan Negrín. Aquell mateix any es va crear el Laboratorio de Fisiología y Anatomía de los Centros Nerviosos, dirigit per Gonzalo Rodríguez Lafora, i en 1919 s'installà el Laboratorio de Histología Normal y Patológica, dirigit per Pío del Río-Hortega, també conegut com a Instituto Cajal. Tots ells van donar un impuls sense precedents a la investigació científica a Espanya, van acostar els nostres científics als nuclis internacionals de producció de coneixement i afavoriren la formació de grups de gran prestigi, com ara l'anomenada «escola de Cajal» o «escola neurohistològica espanyola».

En 1910 s'havia fundat el Laboratorio de Investigaciones Físicas —al capdavant del qual hi hagué Blas Cabrera—, que dues dècades més tard es va transformar en l'Instituto Nacional de Física i Química, amb el suport de la Fundació Rockefeller, i format per dues seccions: la de química física —dirigida per Enrique Moles— i la de química orgànica —que dirigia Antonio Madinaveitia. Julio Rey Pastor va estar al capdavant de l'Instituto de Matemáticas; Leonardo Torres Quevedo va estar al davant de l'Instituto de Automática, i el mateix Ignacio Bolívar va desenvolupar el seu projecte d'un Museo Nacional de Ciencias Naturales. Cadascun d'aquests laboratoris i instituts gaudia d'autonomia científica. Tot i les indubtables mancances que es derivaven de la penúria econòmica d'un estat en crisi i de la manca de professionals qualificats per a la investigació, la creació dels laboratoris de la JAE i de la Residencia va materialitzar la institucionalització d'una elit científica ben formada i integrada en la comunitat científica internacional.

També va donar fruits abundants la labor de creació d'institucions científiques que va dur a terme la Mancomunitat de Catalunya. L'Institut d'Estudis Catalans creà fa cent anys una secció de ciències «dedicada a la investigació de les ciències matemàtiques fisicoquímiques i biològiques», que incorporava

també inicialment la filosofia, l'economia i les altres ciències socials. Inicialment va comptar amb Miquel A. Fargas, August Pi Sunyer, Ramon Turró, Esteve Terradas, Pere Coromines, Josep Maria Bofill i Pichot i Eugeni d'Ors. Aquesta secció va encetar diverses publicacions periòdiques com ara els *Arxius de l'Institut de Ciències* o les *Memòries de la Secció de Ciències*, les *Notes d'Estudi del Servei Meteorològic de Catalunya*, els *Treballs de l'Estació Aerològica de Barcelona* i les del Servei Tècnic del Paludisme, col·leccions com ara la «Biblioteca Filosòfica» i sèries de monografies.

El grup de científics que en 1939 es va veure empès a l'exili constituïa el nucli fonamental del projecte de modernització científica dut a terme en les dècades anteriors. Tret d'excepcions, la ruptura històrica que representà la Guerra Civil va desmuntar els grups organitzats d'investigadors i va decapitar l'activitat científica espanyola, que passà per una profunda crisi durant el franquisme.

2. La generació científica de l'exili

La generació de científics de l'exili compartia un ideal de modernització i uns referents biogràfics comuns. Els seus llocs de destinació van ser principalment França i Mèxic, però també Veneçuela, els Estats Units, Argentina, Cuba i la Unió Soviètica. No obstant això, el major nombre de científics refugiats correspon al dels que es van instal·lar a Mèxic. S'estima que el drama de l'exili va afectar prop de mig milió d'espanyols de totes les àrees geogràfiques i de totes les condicions socials. D'aquests, diverses desenes de milers es van instal·lar a Mèxic, i la seua importància no radica tant en la seua dimensió com en la seua excel·lent qualificació intel·lectual. Més de tres-cents eren catedràtics d'universitat, cinc-cents eren metges i més d'un centenar eren científics pertanyents a altres àrees: químics, farmacèutics, físics, biòlegs, antropòlegs i matemàtics.

Només començar l'exili, en 1939, es va fundar a París la Unión de Profesores Universitarios Españoles en el Exilio (UPUEE), sota la presidència inicial de l'higienista i bacteriòleg Gustavo Pittaluga, exiliat a Cuba després d'haver desenvolupat una labor fonamental de política sanitària, medicosocial i d'investigació de laboratori durant els anys 1920 i 1930. Pittaluga havia dirigit la sanitat espanyola i havia representat Espanya en el Comitè d'Higiene de la Societat de Nacions. En 1943 es va celebrar a l'Havana la primera conferència de la UPUEE, a partir de la qual se'n va traslladar la seu a Mèxic, amb una Junta Directiva presidida pel ja venerable ancià Ignacio Bolívar. En l'àrea de ciències naturals, formaven part de l'associació 21 professors universitaris, entre els quals hi havia Ignacio Bolívar, Blas Cabrera, Odón de Buen, Francisco Giral o Enrique Moles. Hi havia 43 professors de dret i 44 professors de medicina. El repàs dels noms dona testimoni indiscutible de la decapitació que va patir la ciència a Espanya després de la Guerra Civil. Només en medicina, els noms de Jesús M. Bellido, Joaquín d'Harcourt, José María García Valdecasas, Francisco Grande Covián, Teófilo Hernando, Gonzalo Rodríguez Lafora, Manuel Márquez, Rafael Méndez, Emilio Mira, Juan Negrín, Severo Ochoa, August Pi i Sunyer, José Puche i Pío del Río-Hortega, entre altres, expressen fins a quin punt l'exili va dispersar els caps visibles de la investigació científica espanyola.

Un element integrador de l'exili científic va ser la publicació, des de 1940, de la revista *Ciencia. Revista hispanoamericana de ciencias puras y aplicadas*, que es va editar durant trenta-cinc anys (1940-1975), i que té un valor indiscutible per a l'anàlisi d'una part important de la producció científica de l'exili espanyol. El seu objectiu era incorporar investigacions de científics espanyols de qualsevol part del món i convertir-se en el principal referent de la ciència espanyola a l'exili. El seu primer director va ser Ignacio Bolívar, i poc abans de la seua mort el va substituir Blas Cabrera, seguit de Cándido Bolívar i, finalment, de José Puche.

L'exili científic tingué pes demogràfic especialment en l'àmbit de la medicina: al voltant de 500 metges espanyols es van establir a Mèxic entre 1939 i 1940, la qual cosa significava un deu per cent del total de metges registrats en aquell país. Van aportar la seua experiència a la reforma de l'ensenyament de la medicina, i participaren en la construcció de nous laboratoris d'histologia i fisiologia a la Facultat de Medicina, en la reforma de l'Hospital General, en la creació del Laboratorio de Investigaciones Médicas i en el d'Estudios Médicos y Biológicos, i a més es van integrar en l'Instituto de Enfermedades Tropicales, en l'Instituto de Cardiología i en l'Hospital Infantil. D'aquell ambiciós projecte de modernització sanitària i científica trasplantat a la societat mexicana, en foren protagonistes José Puche, Isaac Costero, Joaquín d'Harcourt, Blas Cabrera, Ignacio Bolívar i el seu fill Cándido, entre altres molts exiliats científics que es van agrupar al voltant del Colegio de México i de l'Ateneo Ramón y Cajal.

El grup de químics i farmacèutics va arribar, només a Mèxic, gairebé al centenar. Un ampli sector d'aquests, integrat també per metges, posà en marxa laboratoris farmacèutics que van tenir una continuïtat i serviren per a donar treball a desenes d'obers i treballadors manuals refugiats.

Entre els físics, és ben coneguda la labor que va dur a terme Blas Cabrera, que va ensenyar física i història de la física a la UNAM. També es van exiliar Juan Oyarzábal i l'astrònom Pedro Carrasco Garrorena, que s'integraren en el món universitari mexicà, tal com ho va fer el naturalista Faustino Miranda, que fundà a Mèxic una escola de reconegut prestigi internacional. També va anar a parar a Mèxic Pere Bosch Gimpera, després d'un primer exili a Anglaterra, i els mexicans el reconeixen avui com a fundador d'una de les escoles d'antropologia més importants del món.

3. La dimensió demogràfica i professional de l'exili científic republicà

A l'hora de plantejar-se la dimensió de l'exili científic republicà cal distingir, si més no, tres nivells d'anàlisi: el demogràfic, que es refereix a les persones i als seus destins; el professional, més lligat a les àrees científiques; i l'institucional, que ens permet valorar-ne l'impacte damunt les institucions i grups d'investigació. Els arxius espanyols i estrangers ofereixen les següents dades sobre l'exili científic després de la Guerra Civil:¹

Taula I. Cens de científics espanyols refugiats a Mèxic després de la Guerra Civil

Metges	141
Enginyers	83
Farmacèutics	29
Arquitectes	19
Químics	18
Ciències exactes	16
Ciències naturals	12
Total	318

Font: SERE (Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles), CTARE (Comité Técnico de Ayuda a los Republicanos Españoles) i JARE (Junta de Ayuda a los Republicanos Españoles).

El paper dels metges en la societat mexicana va ser cabdal. Només des del punt de vista quantitatiu, ja representaven a principis dels anys 1940 gairebé la meitat dels professionals

1. Les dades que figuren a les taules d'aquest treball procedeixen del llibre: Barona, J. L., *Ciencia, salud pública y exilio. España 1875-1939*. València, SEC/Universitat de València, 2003.

sanitaris que exercien al país. Però, a més a més, van posar en marxa noves instal·lacions assistencials i hospitals, d'acord amb l'experiència i els projectes de l'Espanya republicana. La tradició d'experts en salut pública que des dels anys 1920 havia impulsat a Espanya la Fundació Rockefeller va aportar a l'exili espanyol una enorme rellevància en països com Veneçuela, on Santiago Ruesta ocupà càrrecs de govern i José María Bengoa va encetar polítiques pioneres en la lluita contra la fam a les zones rurals, sense deixar de banda l'important paper que en aquell país van fer les infermeres visitadores de salut pública, un dels grans pilars de l'assistència domiciliària i de l'atenció primària durant el període republicà.

No obstant això, un grup bastant nombrós de professionals no va trobar el seu lloc en les institucions acadèmiques i assistencials ni en els grups d'investigació incipients. Això va comportar que metges, químics i farmacèutics impulsaren a Amèrica Llatina empreses de laboratoris químics i farmacèutics, que tingueren importància durant les primeres dècades de l'exili, fins al gran auge de les companyies multinacionals centreeuropees i nord-americanes, entre els quadres professionals de les quals es van integrar alguns dels nostres exiliats.

Per la seua banda, l'Arxiu del Ministeri d'Afers Exteriors d'Espanya recull les següents xifres de científics, tecnòlegs i professors que s'embarcaren oficialment rumb a Mèxic cap a la fi de la guerra (taula II, pàgina següent). Altres dades procedents de l'arxiu del Colegio de México ratifiquen, a grans trets, les dades del Ministeri espanyol. D'altra banda, el llibre de Francisco Giral sobre *La ciencia española en el exilio* (1944) ofereix un inventari bastant exhaustiu de dades personals i institucionals sobre els exiliats científics. A partir d'aquesta font, és possible fer les següents estimacions sobre la magnitud de l'exili de 1939 (taula III, pàgina següent).

Taula II. Cens de científics, tecnòlegs i professors embarcats en expedicions oficials a Mèxic

Professors / catedràtics	62
Metges	61
Enginyers / arquitectes	50
Farmacèutics	24
Químics	14
Veterinaris	7
Físics	1
Total	219

Font: Arxiu del Ministeri d'Afers Exteriors d'Espanya.

Taula III. Estimació de l'exili científic de 1939 per àrees científiques

<i>Àrees</i>	<i>Nombre d'exiliats</i>
Antropologia	9
Matemàtiques	17
Física	10
Química	23
Biologia / Història natural	29
Medicina	
Histologia i anatomia patològica	5
Fisiologia i bioquímica	14
Farmacologia i terapèutica	5
Bacteriologia i parasitologia	11
Medicina clínica	17
Neuropsiquiatria	13

Sanitat i higiene	5
Ginecologia i obstetrícia	3
Cirurgia	7
Oftalmologia	4
Dermatologia	3
Otorinolaringologia	2
Pediatría	10
Terapèutica física i oncologia	3
Odontologia	2
Història de la medicina	4
<i>Total medicina</i>	<i>108</i>
Farmàcia	
Botànica	3
Química	4
Farmàcia	6
Veterinària	2
Enginyeria	
Agrícola	15
Mines	2
Industrial	12
Elèctrica i electrònica	6
Química	2
Camins	8
Aeronàutica	4
Arquitectura	23
Total	283

Font: Francisco Giral (1994).

La dimensió fou especialment important en l'àmbit de la medicina, però també en la resta d'àrees científiques. La distribució per països de destinació resulta també molt significativa de la dispersió i, alhora, de la concentració en determinats països. Això no obstant, convé introduir-hi una reflexió —més enllà de les xifres— sobre la importància d'aquests científics i professionals. En línies generals, hi hagué llocs de destinació provisional, com és el cas de la Gran Bretanya, on una quantitat significativa de científics espanyols es van instal·lar durant els primers anys de l'exili, per passar més tard a països iberoamericans, especialment Mèxic. És el cas de Pío del Río Hortega, deixeble predilecte de Cajal, que després de romandre durant un cert temps a Oxford passà a Argentina, o el cas del mateix Juan Negrín, exiliat primer a Londres i després a París fins a la seua mort. D'altres s'hi van quedar, com és el cas de Josep Trueta, que assolí el màxim prestigi en el món acadèmic i assistencial britànic, pel fet de ser el primer catedràtic d'ortopèdia de la Universitat d'Oxford.

En línies generals, hi hagué un exili mèdic i científic a França, particularment del món científic català, que es va concentrar sobretot a París i a les ciutats més importants del sud, especialment Tolosa. Aquest va ser el lloc de destinació d'un conjunt ampli de científics catalans, com ara Jesús M. Bellido Golferichs, tot i que d'altres tan importants com ara August Pi i Sunyer van acabar a Veneçuela, en el seu cas com a catedràtic de fisiologia a Caracas, on va fundar el primer i més important institut d'investigació fisiològica d'aquell país.

Com més endavant comentarem, un grup significatiu de metges exiliats, especialistes en salut pública, passà a ocupar llocs de responsabilitat en l'Organització Mundial de la Salut, a Ginebra, i també a l'Oficina Panamericana de Salut (OPS).

La taula IV confirma, efectivament, la gran importància de l'exili científic a Amèrica i, en particular, el paper de Mèxic, que va acollir més exiliats que tota la resta de països junts. S'hi inclouen també els casos d'exiliats que van viure una part sig-

nificativa del seu exili en més d'un lloc de destinació, i en aquest cas s'hi inclouen tots els llocs.

Taula IV. Països de destinació dels científics exiliats

Mèxic	189
EUA	23
Veneçuela	17
Argentina	16
França	11
Colòmbia	11
República Dominicana	9
Cuba	6
Gran Bretanya	5
URSS	4
Panamà	3
Puerto Rico	3
Uruguai	3
Bolívia	2
Guatemala	2
Canadà	1
Xina	1
Costa Rica	1
Nicaragua	1
Polònia	1
Portugal	1
Suïssa	1

Font: Francisco Giral (1994).

Un aspecte important per a sospesar la importància històrica de l'exili és la situació en què van quedar les institucions científiques espanyoles després de la guerra. Tot seguit s'ofereix un senzill quadre en què s'inclouen les persones que van tenir protagonisme en la direcció científica dels laboratoris i institucions d'investigació de la Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas i de la Residencia de Estudiantes. Sens dubte, la taula és representativa pel que fa a la situació en què va quedar la ciència espanyola pels anys 1940:

Taula V. Destinació del personal científic dels laboratoris de la JAE i de la Residencia de Estudiantes després de la guerra

<i>Científic</i>	<i>Institució científica</i>	<i>Destinació</i>
Alberto Jiménez Frau	Responsabilitats institucionals a la JAE i Residencia de Estudiantes	Gran Bretanya
Luis Calandre	Lab. Anatomía Microscópica	Presoner, exili interior
Paulino Suárez	Lab. Serología y Bacteriología	Cuba
Antonio Madinaveitia	Lab. Química Fisiológica Inst. Nacional Física y Química	Mèxic
José M. Sacristán	Lab. Química Fisiológica Lab. Fisiología General	Exili interior
Ignacio Bolívar	Museo Nacional de Ciencias Naturales	Mèxic
Juan Negrín	Lab. Fisiología General	França
G. Rodríguez Lafora	Lab. Fisiología y Anatomía de los Centros Nerviosos	Mèxic
Pío del Río-Hortega	Lab. Histología Normal y Patológica	Argentina
Blas Cabrera	Lab. Investigaciones Físicas Inst. Nacional Física y Química	Mèxic

Enrique Moles	Inst. Nacional Física y Química	França, presó
Julio Rey Pastor	Instituto Matemáticas	Argentina

Font: Elaboració pròpia a partir de dades d'arxiu.

Per la seua banda, la decapitació de la ciència catalana es pot veure clarament també en la taula següent, en la qual es recull una selecció dels principals dirigents de grups d'investigació:

*Taula VI. Destinació, després de la Guerra Civil,
de científics pertanyents a l'Institut d'Estudis Catalans*

<i>Científic</i>	<i>Institució científica</i>	<i>Destinació</i>
August Pi Sunyer	Lab. Institut de Fisiologia	Veneçuela
J. M. Bellido Golfenrichs	Lab. Institut de Fisiologia	França
R. Carrasco Formiguera	Lab. Institut de Fisiologia	Mèxic
J. M. Bofill Pichot	Secció de Ciències	Veneçuela
J. Puche Álvarez	Lab. Institut de Fisiologia	Mèxic

Font: Elaboració pròpia a partir de dades d'arxiu.

L'extensió i les característiques d'aquest treball no ens permeten analitzar amb detall la dimensió personal de l'exili republicà i la trajectòria anterior i posterior dels afectats. Tanmateix, l'anàlisi de les dades que contenen els arxius, especialment els relacionats amb el conreu de la ciència, abans i després de la Guerra Civil, confirmen la gran importància demogràfica i intel·lectual de l'exili científic. Tot i que siga a costa d'investigacions monogràfiques posteriors, que puguem estudiar de manera més exhaustiva les dades que ara presentem, hom pot concloure que tant quantitativament com qualitativament, l'exili científic va significar una tremenda sagnia per a la societat espanyola. No sols és que una part de la societat va haver d'exi-

liar-se —la més qualificada intel·lectualment i professionalment—, sinó que la nòmina d'exiliats representava el nucli dirigent de la ciència espanyola. Les dades confirmen que l'exili va ser especialment nombrós en els diversos dominis de la medicina, tot i que també fóra important en altres branques del saber biològic i científiconatural. Indiquen també la transferència de capital intel·lectual a Mèxic i a altres països d'Amèrica central i del sud, per tal com l'exili científic fou majoritàriament americà. Tot això, sense oblidar la significació dels difunts a causa de la guerra o la de l'anomenat *exili interior*, molt més difícil de detectar, que afectà persones que es van quedar a Espanya i van ser empresonades, sancionades o desterrades, de manera que se'ls va truncar la trajectòria professional.

4. L'exili republicà i la sanitat internacional

Durant el període entreguerres la participació espanyola a la Societat de Nacions i en la seva Organització d'Higiene va ser qualitativament important. Després de la Guerra Civil, atès l'aïllament internacional que va viure el règim franquista en els seus primers anys, el nostre país no va comptar amb una presència oficial en l'Organització Mundial de la Salut, creada en 1946. Per contra, sí que hi va estar representat per la participació significativa de sanitaris espanyols exiliats. La figura més destacada d'aquell exili republicà va ser Marcelino Pascua Martínez, probablement amb Gustavo Pittaluga el salubrista espanyol de major projecció internacional durant les dècades centrals del segle xx. Durant la seua etapa universitària va estar lligat a la Residencia de Estudiantes i a la Institución Libre de Enseñanza, on va mantenir excel·lents relacions amb Juan Negrín i el seu Laboratori de Fisiologia. En 1925 va ser pensionat per la Fundació Rockefeller per especialitzar-se en estadístiques sanitàries i epidemiologia a l'Escola de Salut Pública de la Universitat Johns Hopkins de Baltimore. En 1926 va estudiar

metodologia estadística al University College de Londres i va ampliar la seva formació estadística i epidemiològica en el National Institute of Health, a més d'estudiar enginyeria sanitària i administració d'higiene pública. En acabar la seva estada a Londres en 1927, va realitzar un viatge d'estudis per Itàlia, Àustria, Alemanya, Dinamarca i Holanda.

En 1928 es va traslladar a Ginebra per treballar a la Secció d'Higiene del Secretariat de la Societat de Nacions. El gener del 1929 tornava a Espanya per fer-se càrrec de la direcció de la secció d'estadístiques sanitàries de la Direcció General de Sanitat i el mes de març d'aquest any participava a París en la Conferència Internacional d'Experts Sanitaris que va portar a terme la Tercera Revisió de les Nomenclatures Internacionals de Causes de Mort. El 3 de juny presentava la seua tesi de doctorat sobre «Periodicitat i incidència en la influença epidèmica» i el desembre d'aquell any era nomenat professor encarregat de la Càtedra d'Higiene de la Facultat de Medicina de Madrid. També va assumir la docència de les assignatures d'Estadística sanitària i demografia i Epidemiologia general i tècniques epidemiològiques a l'Escola Nacional de Sanitat.

Durant la Segona República va tenir un paper rellevant com a polític socialista i en 1933 va entrar a formar part del Comitè Nacional del Partit Socialista Obrer Espanyol. El 16 d'abril de 1931 va ser nomenat director general de Sanitat, càrrec que va desenvolupar fins al 28 d'abril de 1933. Durant els anys que va durar la contesa civil, Marcelino Pascua va representar un paper rellevant com a ambaixador de la Segona República primer a Moscou i després a París. En acabar la guerra es va exiliar als Estats Units, on va treballar fins a 1947 com a professor de bioestadística i epidemiologia a la Universitat Johns Hopkins de Baltimore i després es va incorporar a la Comissió Interina de la recent creada Organització Mundial de la Salut com a expert en estadística sanitària. Va abandonar Baltimore per traslladar-se a Ginebra en 1948 com a cap d'Estadístiques Sanitàries de l'OMS, fins a la jubilació en 1966. Pascua va tornar tempo-

ralment a Espanya l'octubre de 1976 després de la mort del general Franco, però la mort el va sorprendre quan planejava el retorn definitiu.

També es va incorporar a la recent creada Organització Mundial de la Salut Santiago Ruesta Marco, com a expert en salut internacional de la Direcció General de Salut Pública de Veneçuela, un dels divuit països que formava part del Comitè Interí que va engregar l'Organització Mundial de la Salut. El paper desenvolupat pels sanitaris republicans que es van exiliar a Veneçuela va tenir una gran transcendència tant per al desenvolupament de la salut pública veneçolana, com per a la salut internacional a través de l'Organització Panamericana de Salut i l'Organització Mundial de la Salut. Veneçuela comptava des de 1936 amb un ministeri de sanitat i assistència social. Santiago Ruesta hi va arribar en 1938 després d'haver participat en les reformes sanitàries de la Segona República com a inspector general de Sanitat Interior. Des de 1937 es trobava a Veneçuela Antonio Ortiz de Landázuri, antic professor a l'Escuela Nacional de Sanidad de Madrid, i una de les figures clau de la renovació de la salut pública espanyola. Havia estat contractat pel Ministerio de Sanidad y Asistencia Social per engregar les unitats sanitàries, nucli de l'organització sanitària veneçolana a nivell local. Ruesta y Ortiz van compartir la responsabilitat de la docència de l'assignatura d'higiene i medicina social per a metges higienistes. Gràcies a la tasca d'aquests experts, a penes una dècada després de la creació del Ministerio de Sanidad y Asistencia Social, el perfil epidemiològic de Veneçuela s'assemblava bastant al dels països desenvolupats, la qual cosa explica la seva inclusió entre els divuit països que van formar part del Comitè Interí que es va encarregar d'engregar l'Organització Mundial de la Salut el novembre de 1946. Les delegacions veneçolanes van estar formades, entre d'altres, pels salubristes Galdón i Curiel, els dos antics alumnes de Marcelino Pascua a la Universitat Johns Hopkins, a més de Santiago Ruesta, que els acompanyava com a assessor. En la XII Conferència Sanitària

Panamericana va preparar l'informe de la Comissió Tècnica sobre organització dels serveis sanitaris, inspirat en les directrius del Comitè d'Higiene de la Societat de Nacions i la Conferència Europea sobre Higiene Rural de 1931.

Segons han posat de relleu les investigacions de Bernabeu Mestre, a més de Santiago Ruesta i d'Antonio Ortiz de Landázuri, cal destacar el treball d'altres exiliats republicans espanyols en el desenvolupament de la salut pública veneçolana, com és el cas de l'epidemiòleg Jesús Sahagún Torres, element clau en el desenvolupament de les unitats sanitàries. També van deixar la seva empremta els psiquiatres José Luis Ortega Durán i Alberto Mateo Alonso, els quals van exercir altes responsabilitats en els serveis d'higiene escolar i higiene mental del Ministeri de Sanitat i Assistència Social.

Entre tots els salubristes exiliats a Veneçuela, el que va adquirir major projecció internacional va ser José María Bengoa, que va començar com a metge rural i va veure la importància de la nutrició en el conjunt dels problemes sanitaris. Bengoa va crear els centres de recuperació nutricional, un model avui està per tot el món. En 1940 es va incorporar a la Sección de Nutrición del Ministerio de Sanidad y Asistencia Social de Veneçuela, des d'on va promoure la creació de l'Institut Nacional de Nutrició (1949) i de l'Escola de Nutricionistes i Dietistes de Caracas (1950).

En 1954 Bengoa va ser nomenat membre del Comitè d'Experts de l'OMS i poc després es traslladava a Ginebra com a assessor interregional de nutrició, càrrec que va ocupar fins a 1960, quan va ser nomenat assessor regional de nutrició de l'Organització Panamericana de Salut a Washington. Dos anys després, en 1962, tornava a Ginebra per ocupar la Direcció del Departament de Nutrició dels Organismes Internacionals de Salut. Durant els gairebé vint anys que va treballar com expert en salut internacional, Bengoa va participar en el desenvolupament dels programes d'intervenció en matèria de nutrició comunitària portats a terme amb la col·laboració d'altres organis-

mes i institucions de l'ONU i altres agències nacionals i internacionals.

Una altra de les esferes de la sanitat internacional que va comptar amb experts exiliats republicans va ser la lluita antipalúdica, com en el cas de Julián de Zulueta, que en 1952 va ser contractat com a funcionari de l'OMS per intervenir en la campanya d'eradicació de la malària iniciada en 1950. Zulueta s'havia exiliat a Bogotá el desembre de 1936, amb divuit anys, acompanyant el seu pare, el polític i pedagog Luis de Zuleta Escolano, deixeble i col·laborador de Giner de los Ríos, ministre d'Estat amb el govern de Manuel Azaña i diplomàtic republicà.

Julián va estudiar medicina a Bogotá, on va tenir com a mestre Carlos Zozaya Balza, un altre exiliat, professor de parasitologia i malalties tropicals de la Facultat de Medicina de Madrid, deixeble de Gustavo Pittaluga, que el va introduir en el camp de la parasitologia i va dirigir les seves primeres investigacions sobre malària. En 1943 es va traslladar a Anglaterra, on es va incorporar a l'Institut de Parasitologia de la Universitat de Cambridge, a més d'estudiar en la London School of Hygiene and Tropical Medicine. En 1946 va decidir tornar a Colòmbia, on va realitzar importants investigacions sobre el paludisme.

En 1952 Zulueta va ser contractat per l'OMS per al programa d'eradicació del paludisme. L'origen de la campanya, iniciada en 1950, estava en els treballs que la Fundació Rockefeller havia portat a terme a Brasil, Egipte i Sardenya en la dècada de 1940 i que feien albergar l'esperança d'aconseguir una eradicació de la malària en aquelles regions. Després d'una estada d'un mes a Ginebra per rebre les instruccions necessàries, es va traslladar a l'illa de Borneo, el seu primer destí com a oficial mèdic de l'OMS. En la seua condició de responsable de projecte va dirigir durant dos anys el programa de valoració de la malària en aquella zona asiàtica i va aplicar el programa d'eradicació que patrocinava l'OMS. Allà va desenvolupar una intensa acti-

vitat plena de dificultats orogràfiques d'accés a les zones més castigades i de pitjors condicions de vida. Va haver de comptar amb la participació d'avions militars britànics per llançar en paracaigudes els materials sanitaris i de desinfecció utilitzats per a la campanya d'eradicació. Però, en contraure una febre d'origen desconegut, els serveis mèdics de l'OMS a Ginebra van desaconsellar el seu retorn a Borneo, per la qual cosa va haver de romandre a la Divisió de Malària de l'OMS a Ginebra.

Des de Ginebra va organitzar campanyes antipalúdiques en diversos llocs i va treballar en l'estudi dels efectes del DDT, un dels insecticides més utilitzats per a l'eliminació dels mosquits anopheles. Va impulsar un projecte pilot a Uganda i va contribuir a avaluar el fracàs del programa d'eradicació del paludisme a Mèxic. Després de l'etapa ginebrina es va traslladar a Beirut per a liderar durant sis anys (1965-1971) el programa d'eradicació de la malària que l'OMS estava desenvolupant a Orient Mitjà, amb campanyes a l'Iraq, Síria, Jordània, Turquia, Iran i Líban. Finalitzada la seua estada a Beirut, va participar en dos programes d'actuació a Pakistan i Afganistan, per traslladar-se a finals de 1972 a Copenhaguen en qualitat de responsable de la Secció de Malària de l'Oficina Regional de l'OMS a Europa.

En la dècada de 1960 es van incorporar al programa d'eradicació del paludisme de l'OMS, altres dos sanitaris espanyols que van arribar a ocupar càrrecs de responsabilitat: August Noguer Rodríguez i José Antonio Nájera Morrondo. Noguer procedia d'una família compromesa políticament amb la República. El seu pare, metge internista i president del Sindicat Lliure de Metges, va ser empresonat en acabar la Guerra Civil. La seva mare, d'ideologia comunista, va ocupar la secretaria de l'Associació de Dones Antifeixistes i va haver d'amagar-se a Ceuta. En 1952, després d'abandonar Espanya, es va traslladar a Etiòpia contractat pel Ministeri de Sanitat fins el 1961, data en la qual es va incorporar com a funcionari a l'OMS, on va arribar a cap del Servei de Paludisme.

José Antonio Nájera es va incorporar en les mateixes dates que Noguer al programa d'eradicació del paludisme i va arribar a ocupar la Direcció de la Divisió de Malalties Tropicals de l'OMS.

5. La fuga de cervells

La difícil situació en què va quedar la societat espanyola durant el primer franquisme i el seu aïllament internacional van repercutir negativament en la recuperació de l'activitat científica. L'Espanya dels anys 1940 i 1950, aliena a les dinàmiques socioeconòmiques de les democràcies liberals occidentals i als plans d'ajuda econòmica del govern nord-americà, amb prou feines si podia permetre's polítiques de promoció de la ciència i de la tecnologia, per tal com estava més pendent d'afrontar el drama de la postguerra. Entre els anys 1940 i 1960 va sorgir una fructífera generació de joves científics i metges espanyols que abandonaren el país per iniciar una carrera científica a l'estranger. A causa del desenllaç de les guerres mundials, el principal pol d'atracció havia deixat de ser l'Europa Central i els països nòrdics en benefici del món anglosaxó, particularment els Estats Units d'Amèrica, la creixent influència internacional dels quals es transformà en un veritable imperi amb el transcurs de la Guerra Freda. Aquest va ser el lloc de destinació final de Severo Ochoa —deixeble de Negrín que va arribar a rebre el Premi Nobel per les seues investigacions bioquímiques sobre el paper de l'ARN missatger—, i també el de Juan Oró —que va fer importants contribucions a l'estudi de l'origen de la vida—, el de Francisco Grande Covián —especialitzat en fisiologia de la nutrició—, el d'Antonio Rodríguez —que treballà en el camp de la neurologia experimental— o el bioquímic Santiago Grisolí. També Vicente Honrubia va fer la seua carrera d'investigador a la UCLA i Alfred Giner Sorolla va desenvolupar una brillant carrera en quimioteràpia oncològica al

Departament de Bioquímica de la Universitat de Cornell i al Sloan Kettering Cancer Research Center de Nova York.

Alguns dels grans científics espanyols que van realitzar la seua obra lluny de les nostres fronteres —a causa de les escasses condicions institucionals que el franquisme ofería per a la investigació d'avantguarda— van tornar a Espanya durant la transició democràtica. Els successius governs democràtics han hagut d'afrontar un dèficit històric de mig segle, i encara queda pendent un decidit impuls a la producció científicotecnològica que aixequi el nostre país fins al nivell que li correspon d'acord amb el seu nivell de desenvolupament socioeconòmic.

6. Breu bibliografia selecta

- [Societat Catalana de Biologia], *August Pi i Sunyer. L'home i l'obra*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1966.
- Barona, J. L., Mancebo Alonso, M. F., Puche Álvarez, J., *Historia de un compromiso*. València: Generalitat Valenciana, 1989.
- Barona, J. L., ed., *Ciencia, salud pública y exilio. España, 1875-1939*. València: SEC, Universitat de València, 2003.
- Barona, J. L., «Negrín médico fisiólogo». En *Juan Negrín. Médico y Jefe de Gobierno (1892-1956)*. Madrid: SECC, 2007, p. 41-68.
- Cardus, D. A., *Hispanic Look at the Bicentennial*. Houston: Institute of Hispanic Culture of Houston, 1978.
- Cueli, J., «Ciencias médicas y biológicas». En *El exilio español en México*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1982, p. 495-530.
- Domergue, L., ed., *L'exil républicain espagnol à Toulouse, 1939-1999*. Tolosa: Presses Universitaires du Mirail, 1999.
- Dreyfus-Aremand, G., *El exilio de los republicanos españoles en Francia*. Barcelona: Crítica, 2000.
- [Reyes Nevares, S. et al.], *El exilio español en México: 1939-1982*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1982.
- El exilio español y la UNAM*. Mèxic: UNAM, 1987.
- Enríquez Perea, A., *Exilio español y ciencia mexicana. Génesis del*

- Instituto de Química y del Laboratorio de Estudios Médicos y Biológicos de la UNAM (1939-1945)*. Mèxic: El Colegio de México - UNAM, 2000.
- Fernández Guardiola, A., *Las neurociencias en el exilio español en México*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1997.
- Fresco, M., *La emigración republicana. Una victoria de México*. Mèxic: 1950.
- García, M., *Exiliados. La emigración cultural valenciana (siglos XVI-XX)*, vol 3. València: Generalitat Valenciana, 1995.
- Giner Sorolla, A., «Contributions of hispanic scientists in the United States». En Cardus, D. A., *Hispanic Look at the Bicentennial*. Houston: Institute of Hispanic Culture of Houston, 1978, p. 123-148.
- Giral, F., *Ciencia española en el exilio (1939-1989). El exilio de los científicos españoles*. Madrid: Anthropolos, 1995.
- Institut d'Estudis Catalans, 1907-1986*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1986.
- «La Junta para Ampliación de Estudios». *Arbor*, 1987; (493, 499, 500).
- Medín, T., *México y la República española. Antología de documentos, 1931-1977. Recopilados por J. Matesanz*. Mèxic: Centro Republicano Español, 1978.
- Puche Manaut, A., «Los médicos catalanes exiliados en México» (tesi doctoral). UNAM - Universitat Autònoma de Barcelona, 1994.
- Recasens Siches, L., «Intelectuales españoles en México». *Época*, 2, 1965, p. 26-27.
- Rius, P., «Los exiliados españoles y la creación del Instituto de Química de la UNAM». En *El exilio español y la UNAM*. Mèxic: UNAM, 1987, p. 35-42.
- Rubio, J., *La emigración de la Guerra Civil*, vol. 3. Madrid: 1977.
- Sánchez Díaz, G., García de León, P., coord., *Los científicos del exilio español en México*. Morelia: Instituto de Investigaciones Históricas de la Universidad Michoacana de San Nicolás Hidalgo, 2001.
- Serra Puche, M. C., «Los antropólogos españoles exiliados y la UNAM». En *El exilio español y la UNAM*, 1987, p. 83-98.

- Somolinos d'Ardois, G., *25 años de medicina española en México*.
Mèxic: Ateneo Español de México, 1966.
- Valle, J. M. del, *Las Instituciones de la República española en el exilio*. París: Ruedo Ibérico, 1976.
- Vilar Puig, P., «El exilio español y la medicina mexicana». *Anales de la Real Academia Nacional de Medicina*. [Mèxic], 1996; 4 : 65-77.

TOT REFENT LA PROFESSIÓ: L'EXILI MÈDIC CATALÀ¹

ALFONS ZARZOSO

Museu d'Història de la Medicina de Catalunya

1. Història de la historiografia de l'exili mèdic català

L'exili ha estat sempre un àmbit d'estudi delicat i espinós, on les suspicàcies i els malentesos poden aflorar sense intenció i a més sense cap mena de profit intel·lectual. Pel fet, però, de ser un afer controvertit cal estudiar-lo amb rigor, mitjançant les eines d'anàlisi i d'interpretació de l'historiador. Només així es podran combatre l'amnèsia i la manipulació.

La memòria de l'exili mèdic català ha viscut diverses etapes entre els treballs d'Antoni Peyrí Rocamora (*Els metges catalans emigrats*, Mèxic, Terra Ferma, 1963) i de Jaume Torrent Oriol (*Salvador Armendares i Torrent, Malgrat de Mar 1894 - Mèxic DF. 1964*, Barcelona, Viena edicions, 2006), però no ha rebut pas la mateixa atenció que l'exili mèdic i científic espanyol en conjunt.² No deixa de ser significatiu el fet que els dos autors esmentats, un metge exiliat i l'altre familiar de metge exiliat, no siguin historiadors professionals. L'exili mèdic, i en bona mesu-

1. Una versió anterior d'aquest treball fou presentada a la sessió coordinada per Antoni Roca, «Exili i emigració científica: de Francesc Duran Reynals a Joan Oró» (22 de febrer de 2007), dins del Segon Cicle de Conferències sobre les Ciències Experimentals i la Tecnologia a les Terres de Parla Catalana al segle xx, realitzat a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans, 8 de febrer a 1 de març de 2007.

2. Per a una revisió historiogràfica de l'exili científic espanyol, vegeu Josep Lluís Barona, Joan Lloret Pastor, «El exilio republicano como suceso histórico», a J. L. Barona (comp.), *Ciencia, salud pública y exilio (España 1875-1939)*, València, Seminari d'Estudis sobre la Ciència, 2003, p. 17-40.

ra també el científic, d'arrel catalana ha estat i continua estant prou negligit per la historiografia catalana de l'actual democràcia. Fet, d'altra banda, que també cal relacionar amb la feble i recent implantació institucional, especialment universitària, que han tingut la història de la medicina i la història de la ciència a Catalunya.³

Algunes de les aportacions més interessants, més enllà del seu caràcter apologetic i necrològic, van procedir dels membres de la Societat Catalana de Biologia, deixebles i companys dels metges exiliats, pronunciades i publicades des del curs de 1963, tot destacant els llibres fets en homenatge a la memòria del Dr. August Pi i Sunyer, sota la presidència de la Societat Catalana de Biologia per part de Josep Alsina i Bofill (1966) i d'Oriol Casassas (1979);⁴ com també els llibres fets pels seus deixebles i

3. Una aportació recent, prou valuosa: Carlos Acosta Rizo, Nicolás Cuví, Xavier Roqué, *Ciencia entre España e Hispanoamérica. Ecos del siglo xx*, Bellaterra, CEHIC, 2003, p. 51-133.

4. Societat Catalana de Biologia, *August Pi i Sunyer, l'home i l'obra*, Barcelona, IEC, 1966 (inclou treballs escrits per Josep Alsina Bofill, Antoni Oriol Anguera, Jaume Pi-Sunyer Bayo, Pere Domingo Sanjuan, Josep Puche, Santiago Pi Sunyer, Rossend Carrasco Formiguera, Cèsar Pi-Sunyer Bayo, Albert Folch Pi, Jordi Folch Pi, Ricard Vilardosa Corominas, Josep Trueta i els col·legues i deixebles veneçolans Enrique Tejera, Humberto García Arocha i Marcel Granier-Doyeux); *Centenari de la naixença d'August Pi i Sunyer*, Barcelona, IEC, 1979 (inclou treballs escrits per Oriol Casassas, Jaume Pi-Sunyer Bayo, Humberto García Arocha, Pere Domingo Sanjuan, Cèsar Pi-Sunyer Bayo, Josep Alsina Bofill, Joan R. Barbany Carbó, Santiago Vidal Sivilla, Jordi Maragall, Jacint Corbella, Moisès Broggi, Bellarmí Rodríguez Arias i Montserrat Albet); Societat Catalana de Biologia, *Homenatge al Doctor August Pi i Sunyer, professor de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, IEC, 1966 (inclou breus texts escrits per Pere Domingo Sanjuan, Santiago Vidal Sivilla, J. Vilardell Permanyer i Bellarmí Rodríguez Arias i Josep Alsina Bofill); Josep Alsina Bofill, «Augusto Pi y Sunyer: profesor, maestro, universitario», *Actas de las reuniones científicas del cuerpo facultativo del Instituto Policlínico*, XIX-7 (1965), p. 125-129; Societat Catalana de Biologia, *Homenatge al Doctor Joaquim Trias i Pujol, professor de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, IEC, 1965 (inclou breus treballs escrits per Pere Ga-

col·legues a Caracas (1966, 1974 i 1975).⁵ Resulta sorprenent no disposar encara d'un estudi rigorós sobre August Pi i Sunyer, l'investigador científic català més destacat de la primera part del segle xx. Un home que fou proposat tres cops per al Premi Nobel en Fisiologia, el 1915 i el 1920 avalat per professors de Barcelona i el 1948 avalat per professors de Caracas.⁶ Altres aportacions notables han estat les produïdes per Josep Miret i Monsó (1985 i 1993) i per Antoni Puche Manaut (1994).⁷

Més enllà de Catalunya s'han fet aportacions historiogrà-

---

barró, Moisès Broggi, Lluís Sayé i Josep Alsina i Bofill); Societat Catalana de Biologia, *Homenatge al Doctor Leandre Cervera i Astor, expresident de la Societat Catalana de Biologia*, Barcelona, IEC, 1968 (inclou breus treballs escrits per Miquel Taverna Torm, Jaume Valero Ribas, Santiago Pi Sunyer i Josep Alsina Bofill); Josep Cornudella, *Estudio biográfico del Profesor Luis Sayé Sempere*, Barcelona, RAMB, 1979; Societat Catalana de Biologia, *Record de Josep Puche i Álvarez, Conrad Xalabarder i Puig, Antoni Esteve i Subirana, Pere Domingo i Sanjuan, Jordi Folch i Pi*, Barcelona, IEC, 1980 (inclou texts escrits per Oriol Casassas, Francesc González Sastre i Josep Alsina Bofill); Marjorie B. Lees, Alfred Pope, «Jordi Folch-Pi, 1911-1979, a biographical memoir», a *Biographical Memoirs*, vol. 79. Washington, National Academy Press, 2001; Oriol Casassas, *Leandre Cervera i Astor. Semblança biogràfica*, Barcelona, IEC, 2007.

5. Fundación Eugenio Mendoza, *Homenaje al doctor Augusto Pi Suñer*, Caracas, 1966; Centre Català de Caracas, *Augusto Pi Suñer*, Terra Ferma, Patronat de Cultura del Centre Català de Caracas, 1974; J. Miret Monsó, *El Dr. Augusto Pi y Suñer, fisiólogo*, Terra Ferma, Patronat de Cultura del Centre Català de Caracas, juny 1975. Conferència dictada al liceu August Pi Suñer de Caracas el 10 de març de 1975 durant la setmana dedicada a l'il·lustre científic.

6. Sobre aquesta qüestió es pot consultar «The Nomination Database for Nobel Prize in Physiology or Medicine, 1901-1951» de la Nobel Foundation: <http://nobelprize.org/nomination/medicine/database.html>

7. Josep Miret Monsó, «L'obra d'August Pi i Sunyer ens els anys d'expatriació (1939-1965)», *Gimbernat*, Actes del IV Congrés d'Història de la Medicina Catalana, vol. 1, 1985, p. 173-191 i «L'exili dels metges catalans després de la guerra civil», *Gimbernat*, XX (1993), p. 213-260; Antoni Puche Manaut, *Els metges catalans exiliats a Mèxic*, tesi doctoral inèdita. Facultat de Medicina, Universitat de Barcelona, 1994.

fiques fonamentals per a la comprensió de l'exili científic espanyol i també català. Convé recordar sobretot els treballs produïts des de Mèxic, patrocinats pel Colegio de México i la Universidad Nacional Autónoma de México, entre d'altres institucions;⁸ i de manera molt destacada les aportacions documentals realitzades per Francisco Giral i per Francisco Guerra.⁹ La línia fecunda d'estudis sobre l'exili científic espanyol, consolidada en els anys de la transició democràtica, en la dècada de 1980, representada en les monografies d'Alberto Gomis, Josep Lluís Barona, Mª Fernanda Mancebo, José Manuel Sánchez Ron i altres autors,¹⁰ va trobar un reflex assenyalat en la historiografia científica catalana de finals del segle xx, en concret en els treballs de Thomas Glick, Antoni Roca, Josep Maria Camarasa, Joan Crexell, Felip Cid, Oriol Casassas o Milagros Sáiz, entre d'altres.¹¹

8. Vegeu referències bibliogràfiques al treball ja citat redactat per Josep Lluís Barona i Joan Lloret Pastor.

9. Francisco Giral, *Ciencia española en el exilio (1939-1989). El exilio de los científicos españoles*, Barcelona, Anthropos, 1994; Francisco Guerra, *La Medicina en el exilio republicano*, Alcalà, Universidad de Alcalá, 2003. En aquesta línia, convé remetre a un llibre que, en alguns casos, aporta importants testimonis: *Los médicos y la medicina en la Guerra Civil Española*, Madrid, Monografías Beecham, 1986.

10. Convé destacar, entre aquests autors, el llibre de Josep Lluís Barona, Maria Fernanda Mancebo, *José Puche Álvarez (1896-1979). Historia de un compromiso*, València, Generalitat Valenciana, 1989.

11. Vegeu, entre d'altres treballs: Thomas Glick i Antoni Roca, *Francesc Duran i Reynals (1899-1958)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1985; A. Roca i Th. Glick, *Francesc Duran i Reynals (1899-1958). Un investigador català de projecció internacional*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1986; J. M. Camarasa, A. Roca Rosell (dirs.), *Ciència i tècnica als Països Catalans. Una aproximació biogràfica als darrers 150 anys*, Barcelona, FCR, 1995; Joan Crexell, *L'Agrupació de Metges Catalans pro renovació de la medicina: exili, 1944-1946*, Barcelona, 1994; Felip Cid, *La contribució científica catalana a la medicina i cirurgia de guerra (1936-1939)*, Barcelona, Fundació Uriach 1838, 1996; Oriol Casassas, *Josep Alsina i Bofill, l'exemple*, Montserrat, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1996; Th. Glick, A. Roca, «Virus and Can-

No obstant això, convé insistir en aquest fet: la historiografia de la medicina catalana del segle xx és un camp abonat de treball, de viarany per ser explorats pels historiadors. Des d'aquesta òptica, el coneixement que tenim de l'exili mèdic català, és a dir, de com referen les seves vides els homes, i les seves famílies, que hagueren d'abandonar el seu país a partir de l'any 1936 resulta molt poc significatiu. El cas dels exiliats catalans a Mèxic constitueix, però, gràcies a la tesi doctoral inèdita d'Antoni Puche (1994) un fenomen aïllat, si bé les notícies disperses predominen damunt de l'anàlisi interpretativa.

La guerra de 1936 i la postguerra iniciada el 1939 foren tràgiques per a un bon nombre de famílies de metges de les comunitats catalanes. A l'exili, com a pràctica forçada per la imposició d'unes noves condicions, cal afegir la mort violenta d'un nombre destacat de metges. Segons va assenyalar el metge Alfons Gregorich i Servat, en l'acte de represa de la vida administrativa de la Mutual Mèdica de Catalunya i de les Illes Balears el 1946, 54 socis trobaren una mort violenta entre 1936 i 1938 i altres 57 més foren assassinats entre 1939 i 1945. Aquesta qüestió ha restat ignorada durant molt de temps i només recentment analitzada per Carles Hervàs i Lluís Guerrero.¹²

La historiografia de l'exili ha parlat de l'existència de dos

---

cer: a controversial theory», *Contributions to Science*, 1 (1), 1999, 87-98; Milagros Sáiz, *Los inicios de la Psicología Científica y Aplicada en Cataluña (1900-1939)*, Barcelona, Avesta, 2002.

12. Alfons Gregorich Servat, «Història de la Mutual Mèdica de Catalunya i Balears», tesi doctoral, Facultat de Medicina, Universitat de Barcelona, 1976, p. 115-118. Existeix una edició abreujada d'aquesta tesi, amb el mateix títol, publicada a Barcelona, Mutual Mèdica de Catalunya i Balears, 1978. Cal remetre també als nombrosos treballs que Josep Maria Solé Sabaté i Joan Villarroya han dedicat a l'estudi de la repressió a la reraguarda de Catalunya durant la guerra i a la repressió franquista. La recerca d'Hervàs i Guerrero ha estat presentada al darrer congrés d'història de la medicina catalana, celebrat a Berga el juny de 2008.

exilis, un d'exterior i un d'interior, de transterrats, de desterrats i d'emigrats.¹³ No hi ha dubte, en tot cas, que el resultat final de la guerra significà per a un important nombre de professionals de la medicina el trencament de soca-rel de les seves carreres i per als joves més compromesos la negació d'oportunitats. Més de dos centenars de metges catalans hagueren de reconstruir les seves biografies lluny de la seva terra.¹⁴ Per als que restaren a Catalunya, els comitès de depuració instal·lats a diverses institucions forniren expedients sancionadors que serviren de base per a la represàlia. Segons indiquen Cèlia Cañellas i Rosa Toran, les noves autoritats del Col·legi de Metges de Barcelona instruïren i dictaminaren sobre 2.606 expedients. Els treballs d'aquest i d'altres comitès de depuració es fonamentaren en denúncies i informes, sovint contradictoris. Les conseqüències personals foren molt diverses i lligades a la discrecionalitat de les autoritats franquistes: des del sobreseïment de la causa o l'absolució sense sanció fins a la privació de l'exercici de la professió temporalment o a perpetuïtat, tot passant per l'amonestació i la inhabilitació temporal per a l'exercici de càrrecs directius o no, el trasllat forçat del lloc de residència i treball, la inhabilitació per exercir la professió a un lloc concret o a la província.¹⁵ Com ha recordat Oriol Casassas,

13. Per a una reflexió historiogràfica i conceptual al voltant de l'exili, vegeu Pierre Laboire, Jean-Pierre Amalric, «Vaivén de las memorias: la significación del exilio se construye», a Alicia Altet, Lucienne Domerque (eds.), *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, Madrid, UNED-PUM, Tolosa, 2003, p. 17-26; Bruno Groppo, «Exilés et réfugiés: l'évolution de la notion de réfugié au xxe siècle», HAOL Historia Actual OnLine, 2 (2003), 69-79, issn 1696-2060; Milagrosa Romero Samper, «Algunas consideraciones historiográficas sobre el exilio», a ídem, *La oposición durante el franquismo. El exilio republicano*, Madrid, Ediciones Encuentro, p. 13-29.

14. Una visió general del fenomen de l'exili mèdic i científic català ha estat oferta per Joan Villarroja Font, *1939, derrota i exili*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya i Generalitat de Catalunya, 2000, p. 84-92.

15. Cèlia Cañellas, Rosa Toran, *El Col·legi de Metges de Barcelona i la*

l'exili interior portà un bon nombre de metges a la reclusió, al confinament de l'exercici privat, «emmutits, inoperants, amb la tristesa de la illusió truncada».¹⁶ Aquest fou el destí, per exemple, de prop d'una cinquantena de joves professors que participaren en el projecte de la Universitat de Barcelona autònoma. Els nous responsables de la Facultat de Medicina produïren llistes amb els noms dels metges que tenien prohibida l'entrada a l'Hospital Clínic. La subsistència esdevingué aleshores un objectiu professional: alguns continuaren als centres extrauniversitaris dels quals depenien, d'altres en institucions privades com ara l'Institut Policlínic (Clínica Plató) o la Clínica Corachan, i d'altres a l'exercici privat, en silenci.¹⁷ Moisès Broggi ho ha recordat amb aquestes paraules a les seves memòries: «Així és com vaig veure'm apartat d'aquell hospital [Clínic] en el qual tant havia treballat i tantes il·lusions havia posat».¹⁸

Refer la professió, construir una nova vida, esdevingué una necessitat difícil d'afrontar tant per a aquells metges que restaren a l'interior com per als que es veieren abocats a sortir del país. En cada cas, un nombre indeterminat de factors, sovint imponderables, portà a la presa de les decisions més diverses, i segurament totes ben justificades. Tenim una certa idea de les dimensions personals d'aquesta tragèdia, però encara resta molt treball i molta recerca per tal de disposar d'estudis proso-

---

societat catalana del seu temps (1894-1994), Barcelona, COMB, 1995, p. 201-241.

16. Oriol Casassas, *La medicina catalana del segle xx*, Barcelona, Edicions 62, p. 144-146.

17. Per a una aproximació general, vegeu Josep Benet, *Catalunya sota el règim franquista. Informe sobre la persecució de la llengua i la cultura de Catalunya pel règim del general Franco*, París, Edicions Catalanes de París, 1973; Jaume Claret Miranda, *La repressió franquista a la Universitat catalana*, Vic, Eumo editorial - Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives, 2003.

18. Moisès Broggi, *Memòries d'un cirurgià*, Barcelona, Edicions 62, 2001, p. 281-284.

pogràfics que ens permetin de comprendre millor el significat i la transcendència d'aquells fets.

La major part dels metges catalans exiliats va haver de refer la carrera professional en silenci. En el mateix silenci que d'alguna manera simbolitzà Leandre Cervera a l'interior. En el silenci en què han restat les veus de la major part dels exiliats. És a dir, tot lluitant contra les dificultats trobades en els països receptors de l'exili on els metges foren considerats sovint pels seus col·legues com una amenaça, una competència ferma. Aquest silenci ha dificultat encara més la recerca documental sobre aquells dos centenars de metges catalans. Els treballs de Peyrí, Miret i Guerra ens ajuden a identificar algunes d'aquelles trajectòries. Les ombres, però, dominen en aquest panorama.

2. Adaptació professional: la supervivència dels exiliats

En el que resta d'aquest escrit, fixarem l'atenció en les possibilitats de treball que ofereixen certes fonts documentals amb relació a alguns dels metges exiliats més coneguts. Evitarem, però, tornar a repetir certes idees, tot mostrant el potencial explicatiu que tenen determinades fonts i tot fent una crida a recuperar i difondre aquest tipus de documentació. Si bé tampoc trobarem una vida gens fàcil, podem considerar dos grups de metges que referen les seves carreres professionals gràcies a dos fenòmens fonamentals: d'un costat, els exiliats que pogueren aplicar o desenvolupar els coneixements adquirits a partir de les experiències viscudes durant el període de la guerra; i, de l'altre, els exiliats que formaven part de l'escola de recerca fisiològica catalana. Uns i altres trobaren altres oportunitats en els seus exilis.

L'evolució de la guerra i la situació de Catalunya respecte a la primera línia del front produí una gran experiència professional entre els cirurgians i els metges relacionats amb determinats serveis, com ara el de les transfusions sanguínies o bé el

de les malalties mentals, tant a la reraguarda com al front. En els darrers anys, alguns treballs han estudiat aquesta qüestió, tot assenyalant la guerra com a factor desencadenant de transformacions profundes tant en medicina com en cirurgia.¹⁹ Això no obstant, aquestes obres han palesat també que algunes de les anomenades «contribucions» no sorgiren del no-res, sinó que s'inscrivien en processos de major abast. En efecte, aquesta experiència sovint era la continuació de pràctiques de treball iniciades abans. A tall d'exemple, la pràctica desenvolupada durant la guerra del Rif per Joaquim Trias i Pujol i Manuel Bastos Ansart i establerta a la clínica quirúrgica de Trias als anys 1920, en matèria de tractament de les fractures a partir dels principis de la reducció i la immobilització, corroborada per la pràctica de Lorenz Böhler a Viena, recollida i ampliada a Viena i a Barcelona per Francesc Jimeno Vidal, fou aplicada amb èxit davant de les ferides de guerra. Els hospitals mòbils de campanya en els quals treballaren molts dels cirurgians formats al Clínic i a Sant Pau portaren a terme, segons recorda Moisès Broggi, el tractament amb mètodes tancats i cures retardades. Josep Trueta féu una contribució fonamental a aquesta tasca i, a més, en féu difusió mitjançant la publicació en català, editada per la Generalitat, d'una normativa o sistematització del tractament de les ferides de guerra.²⁰

19. D. García-Sabell (ed.), *Los médicos y la medicina en la Guerra Civil española*, Madrid, Laboratorios Beecham, 1986; Felip Cid, *op. cit.*, n. 11; Nicholas Coni, «Medicine and the Spanish Civil War», *Journal of the Royal Society of Medicine*, 95 (2002), p. 147-150.

20. Sobre el tractament de les fractures i ferides obertes mitjançant el mètode oclusiu, també anomenat «mètode espanyol», Fernández Sabaté ha assenyalat que aquest fou un procediment complex, que comptà amb la intervenció de diferents metges, la major part estrangers, a partir d'experiències molt concretes, lligades a circumstàncies històriques particulars. En aquesta línia, el treball de Josep Trueta és considerat com una altra baula en el procés de definició i difusió d'aquest mètode, en el qual participaren, entre d'altres metges: Joaquim Trias, Manuel Bastos, Joaquín D'Harcourt, Albert Folch Pi, Antoni Oriol Anguera, Moisès Broggi, Josep Trueta, Fran-

D'altres pràctiques foren estimulades principalment per les necessitats de la situació bèl·lica. En aquesta línia convé assenyalar la definició i la creació dels primers bancs de sang a Barcelona sota el control de Frederic Duran i Jordà, metge de la clínica d'Antoni Trias i Pujol. El mètode desenvolupat fou aplicat a bastament al servei d'urgències de l'Hospital Clínic i, davant l'èxit, fou immediatament incorporat al front mitjançant camions frigorífics.²¹ També fou el cas de la cirurgia plàstica reparadora, que assolí una gran massa de coneixement, tal i com palesà el treball pràctic del cirurgià Pere Gabarró i García.²² La por de l'ús indiscriminat d'armament químic o biològic portà el Consell de Sanitat Militar de la Generalitat a confiar en la professió mèdica la redacció de normes i consells per prevenir la població, tal i com mostren els escrits de Francesc Bergós i Ribalta.²³ En l'àmbit de les malalties mentals, la tasca

---

cesc Jimeno Vidal. Vegeu Alfons Fernández Sabaté, *Barcelona y la SECOT. Diálogos entre 1936 y 2002*, Madrid, Sociedad Española de Cirugía Ortopédica y Traumática, 2003; Josep Maria Massons Esplugas, *Historia de la sanidad militar española*, Barcelona, Ediciones Pomares-Corredor, 1994; Felip Cid, *op. cit.*, n. 11, p. 105-131 i 257-322; Manuel Bastos Ansart, *De las guerras coloniales a la guerra civil. Memorias de un cirujano*, Barcelona, Ariel, 1969; Ignacio García Forcada, «El Dr. Joaquín D'Harcourt Got, un gran cirujano ortopédico en el exilio», *Gimbernat*, 42 (2004), p. 329-330; Moisès Broggi, *Anys de plenitud. Memòries d'un cirurgià*, Barcelona, Edicions 62, 2005, p. 107-114. Quant a la publicació esmentada de Josep Trueta, vegeu *El tractament de les fractures de guerra*, Barcelona, Biblioteca Mèdica de Catalunya, 1938.

21. Miguel Lozano, Joan Cid, «Frederic Duran-Jordà: a transfusion medicine pionner», *Transfusion Medicine Reviews*, 21-1 (2007), p. 75-81. Hi recullen les referències bibliogràfiques sobre aquesta qüestió.

22. La tasca del cirurgià plàstic Pere Gabarró resulta encara desconeguda. Una breu notícia biogràfica es troba a Josep M. Ustrell Torrent, «El Dr. Pere Gabarró i García», *Annals de Medicina*, 86-3 (2003).

23. El cas de Francesc Bergós no és excepcional, ja que no tenim notícies de la major part dels metges d'aquest període. Felip Cid ha destacat el caràcter d'alguns dels treballs quirúrgics de Bergós [*Cirurgia de guerra*, Barcelona, Casa d'Assistència President Macià - Publicaciones del Consejo de

desenvolupada per un expert aleshores ja consolidat com fou Emili Mira li va permetre fer aportacions fonamentals en matèria de l'anomenada psiquiatria de guerra.²⁴ En aquests casos, l'experiència esdevingué fonamental quan el resultat final de la guerra forçà la via de l'exili. Això ho demostrà l'actitud d'Anglaterra, on la recepció de professionals de la medicina fou molt limitada, i en el cas de catalans es reduí als professors de l'autònoma Emili Mira, Josep Trueta i Jaume Raventós i Pijoan²⁵ i als experts en medicina de guerra Frederic Duran i Pere Gabarró. Els metges que hem esmentat fins ara s'establiren, amb moltes dificultats, al centre del món, des del punt de vista de la producció de coneixement científic.²⁶ De fet, fins i tot les relacions

---

Sanidad de Guerra, 1937; «Unas notas sobre cirugía de guerra», *Revista de Sanidad de Guerra*, 9 (1938), p. 24-46, també publicades a *La Medicina Ibérica*, 861 (1934)]. Vegeu *op. cit.*, n. 11, p. 185-189. Els treballs de Bergós sobre gasos i guerra química no han estat estudiats. La seva experiència fou divulgada a *Aspectes mèdics de la guerra química*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Defensa, Consell de Sanitat de Guerra, Secció de defensa passiva de la població civil contra atacs aeris i aero-químics, 1936.

24. Emili Mira ha rebut una major atenció, però encara necessita una biografia històrica. Vegeu Miguel Siguan, «Un siglo de psiquiatría en Cataluña (1835-1936)», *Anuario de Psicología*, 51 (1991), p. 183-202; J. M. Tous, A. Viadé, «Avances en el PMK-R», *Psicología en Revista*, Belo Horizonte, 8-12 (2002), p. 95-110; Montserrat Mira, *Emili Mira i López. L'investigador de la personalitat humana*, Barcelona, Àrea de Salut Pública i Consum, 2004; Elena Guardiola, Josep Eladi Baños, «Eponímia Mèdica Catalana. El test de Mira», *Annals de Medicina*, 90 (2007), p. 41-45; i a títol més general, Antonio Carreras Panchón, «Los psiquiatras españoles y la guerra civil», *Medicina e Historia*, 13 (1986), p. 1-16.

25. El cas de Jaume Raventós presenta semblances clares amb el cas de Frederic Duran Reynals. Vegeu Carles Hervàs, «Aproximación al trabajo científico de Jaume Raventós (1905-1982)», *Revista Española de Anestesiología y Reanimación*, 39-6 (1992), p. 362-370.

26. Sobre les incerteses dels camins de l'exili, vegeu Josep Trueta, *Fragments d'una vida*, Barcelona, Edicions 62, 1978; Josep Lluís Barona, «Josep Trueta i Raspall (1897-1977). La biografia científica de su exilio en Oxford», *Laberintos. Anuario de estudios sobre los exilios culturales españoles*, 3 (2004), p. 5-29.

entre els metges catalans que aconseguiren romandre en el centre del món científic ens resulten prou desconegudes i encara romanen a l'espera d'estudis.²⁷ La major part d'ells tenen publicacions en revistes estrangeres especialitzades en els anys finals de la guerra espanyola i en els primers anys de la guerra mundial. Aquests treballs vingueren a legitimar les seves experiències en medicina i cirurgia de guerra i afavoriren el seu establiment en aquests llocs.²⁸

Un exemple singular de reclutament a partir de l'experiència viscuda durant la guerra fou el del metge Francesc Bergós i Ribalta, que no féu un viatge al centre del món científic, com fou el cas dels metges que acabo d'esmentar, sinó que fou cridat des de la perifèria, des de Sud-amèrica. Fixem un moment l'atenció en el cas d'aquest cirurgià, professor ajudant d'anatomia

27. Aquest és un fet fonamental i aquí resulta important recordar la qüestió de com es procedeix a la construcció d'una imatge pública d'èxit. Les relacions entre aquests metges, i també la manera de gestionar aquella imatge pública requereixen més atenció, tal i com mostren les següents paraules extretes del dietari de Ferran Soldevila: «[...] Fa pocs dies, a l'Ateneu, el Dr. [Pere] Gabarró, que el dia abans havia arribat d'Anglaterra. Aquesta nit ha vingut a casa. Ha restat a sopar. Està millor que quan va marxar, fa vuit anys. S'ha omplert una mica i s'ha assenyorat. Treballava a un hospital, a Manchester. Cirurgia plàstica. Ha vingut en vaixell des de Liverpool. Ho ha fet per poder-se'n endur tot el bagatge —llibres principalment. Els anglesos li han dit: "Si li passa res, avisi'ns". Ha anat parlant d'alguns exiliats: Trueta, Batista, Casals. Ha descrit Trueta com un ambició polític, que aspira a ésser "leader" de Catalunya —ell que mai no s'havia significat com a catalanista, diu Gabarró. Vanitós. Explica que la nit que ell va parlar per ràdio, els carrers de Barcelona van restar deserts. I sembla que s'ho creuen». Vegeu Ferran Soldevila, *Dietaris de l'exili i el retorn*, València, Edicions 3 i 4, 2000, vol. 2, p. 126-127.

28. Resultaria molt útil poder disposar d'un recull i un estudi de la participació d'aquests metges en revistes com ara *Lancet*, *British Medical Journal*, *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, etc., per tal d'avaluar com la guerra en la perifèria esdevingué objecte d'anàlisi per al centre del món científic, com es constituí en àmbit d'observació i experimentació de pràctiques mèdiques.

de la Facultat de Medicina de la Universitat autònoma de Barcelona des de 1934.²⁹ En esclatar la guerra, Bergós desenvolupà diversos càrrecs tant per al Consell de Sanitat de Guerra de la Generalitat com per als equips quirúrgics de l'exèrcit republicà. Des del camp de concentració d'Argelers el 1939 inicià el viatge cap a Amèrica amb la família. Exercí diversos càrrecs a Argentina i a Bolívia, com a visitador mèdic i tot dictant conferències sobre la guerra moderna i la necessitat de protegir la població civil. Fou arran d'això que alts càrrecs de l'exèrcit de l'Uruguai el conviden el 1942 i, un cop a Montevideo, aconseguix que la *Intendencia Municipal de Montevideo* i el *Ministerio de Defensa Nacional* el contractin com a assessor tècnic. Des del 1942, Bergós dictà conferències sobre organització de la defensa passiva a diferents institucions i participà en diferents cursos universitaris sobre intoxicacions per agressius químics. El 1945 fou nomenat cap de Sanitat de la Direcció General de la Defensa Passiva. Alhora desenvolupà tasques auxiliars a la càtedra de Clínica Quirúrgica de la universitat, dirigida pel professor Carlos Stajano, el seu protector des del 1942.³⁰

29. La informació disponible sobre Bergós ha estat aconseguida mitjançant el projecte del Museu d'Història de la Medicina de Catalunya «Metges catalans a l'exili», a partir dels contactes establerts amb Augusto Soiza Larrosa i Marianela Ramírez, de la Facultat de Medicina de Montevideo i de la Societat Uruguaiana d'Història de la Medicina, i amb Maria Bergós López, filla del Dr. Francesc Bergós. Aprofitem l'ocasió per tal d'agrair la col·laboració prestada.

30. Per a la redacció d'aquestes línies hem utilitzat els següents documents: (1) Facultad de Medicina de Montevideo. Ficha de cargos rentados. Nombramiento del doctor Francisco Bergós Ribalta como Colaborador contratado «Fellow» de la Clínica Quirúrgica del profesor Carlos Stajano, 1950-53. Aprobación de su informe como «Fellow», 1954; (2) Francisco Bergós Ribalta, «Cirugía general de guerra», text mecanografiat, sense data, ponència del «Ciclo de conferencias sobre cirugía de guerra». Clínica Quirúrgica del profesor Carlos Stajano, Hospital Pasteur de Montevideo, 1943; (3) Nota de concepto del profesor doctor Francisco Bergós Ribalta por el Director del Cuerpo de Enfermeros, Ayudantes y Practicantes del Servicio

L'experiència desenvolupada durant la guerra al costat d'altres metges catalans com ara Frederic Duran i Jordà serví a Francesc Bergós per tal de promoure la donació voluntària de sang i la creació de bancs de sang dins del seu àmbit ministerial de Defensa Civil. A més, tingué una participació fonamental en la creació i desenvolupament del Servicio Nacional de Sangre uruguaià creat el 1953. L'obra de Bergós en política hemotèrapiques americana fou prou notable: des de la Fundación Pro-Sangre del Uruguay Dr. Pedro Larghero, creada el 1963, desenvolupà tota mena de càrrecs, inclosa la presidència en diverses ocasions. És de destacar la seva tasca en el departament de promoció i educació de la fundació, en la consecució de l'afiliació de la Fundació a l'Organització Internacional de Donació Voluntària de Sang (París) i en la col·laboració per a la planificació i creació de la Federación Panamericana pro Donación Voluntaria de Sangre.³¹

Convé recordar aquí que no fou fins al 1955 que, en ser modificada la reglamentació sancionada per la Facultat de Medicina i el Consell Central Universitari de l'Uruguai, Francesc Bergós i Ribalta fou habilitat per a exercir la professió de la medicina.³² Aquest fet ha estat assenyalat amb èmfasi als treballs de Francisco Guerra sobre la recepció de metges espanyols a Amèrica. El cas de Mèxic i en menor grau el de Veneçuela i el

---

de Sanidad Militar, del 22 de noviembre de 1944; (4) Juicio concreto sobre el doctor Francisco Bergós Ribalta como Delegado de la Intendencia Municipal de Montevideo a la División Médica de Emergencia de la Defensa Pasiva, por su Director General doctor Juan Soto Blanco, del 30 de noviembre de 1945.

31. Per a la redacció d'aquestes línies hem utilitzat el següent document: Text mecanoscrit del discurs en homenatge fet a la Fundación Pro-sangre del Uruguay Dr. Pedro Larghero en complir dos mesos del traspàs de Francesc Bergós.

32. Hem utilitzat el següent document: Ressenya mecanoscrita per Francesc Bergós Ribalta en ocasió de l'habilitació obtinguda per a l'exercici com a metge a Uruguai el 1955.

de Cuba constituïren una veritable excepció. Assenyala Francisco Guerra que aquesta política restrictiva no només fou característica dels Estats Units d'Amèrica i de Canadà, sinó també d'altres països, com ara els de l'Amèrica Central —des de Puerto Rico a Guatemala, Hondures, El Salvador i Nicaragua. De fet, la presència de metges espanyols fou escassa també a Colòmbia, Perú, Brasil, Xile i Uruguai. Segurament caldria afegir-hi l'escàs atractiu econòmic d'alguns d'aquests països juntament amb el factor de restricció de l'exercici professional.³³

El cas de Bergós és un exemple singular d'un metge gairebé anònim que va refer la seva carrera professional a la perifèria del món científic a partir de l'experiència adquirida durant la guerra. Una experiència, però, que ja era disponible als centres de la ciència.

L'altre grup de metges que pogué trobar algunes oportunitats més en l'exili fou el format pels integrants de l'anomenada escola de recerca fisiològica catalana. L'Institut de Fisiologia creat i dirigit per August Pi i Sunyer i Jesús Maria Bellido i Golferichs desaparegué del mapa català.³⁴

El primer destí per a la majoria fou França, que només serví com a primera parada per a l'inici de camins més llunyans, sobretot els americans. Els fisiòlegs catalans, malgrat el reconeixement internacional de l'escola biològica catalana, no foren reclamats, en llur condició d'experts, per a investigar o impartir classes als laboratoris i universitats dels països aleshores

33. Aquest fet ha estat palesat a diversos treballs. A tall d'exemple vegeu Francisco Guerra, *Médicos españoles en el exilio*, Madrid, Cuadernos de la Fundación Ramón Rubial, 1996; per al cas colombià, Maria Eugenia Martínez Garroño, *Espanoles en Colombia. Los médicos y odontólogos exiliados a consecuencia de la Guerra Civil en España: una aportación española a América*, Madrid, Fundación Españoles en el Mundo, 1992, p. 15-22.

34. Per a una aproximació general a l'Institut de Fisiologia, vegeu Antonio Orozco Acuaviva, *Historia de la endocrinología española*, Madrid, Díaz de Santos-SEEN, 1999, p. 141-200.

centres de la producció científica. De fisiòlegs n'hi havia arreu i, en conjuntura de guerra, la seva experiència no avalava cap utilitat immediata. Convé recordar que les geografies de redreç de les carreres d'aquell grup de fisiòlegs van estar relacionades amb les seves pròpies carreres professionals. En el cas americà, més enllà de la decidida política d'atracció d'universitaris organitzada per Lázaro Cárdenas a Mèxic, els fisiòlegs catalans eren prou coneguts al món universitari sud-americà pels cursos i conferències impartits des dels anys 1920. Aquest fet, lligat a l'experiència de treball dels fisiòlegs catalans basada en el funcionament com a escola, permeté que en conjunt poguessin continuar les seves carreres a espais de ciència —facultats, laboratoris de recerca— semblants als del punt de partença. Més evident i fort encara el lligam, si bé va produir uns resultats numèrics menors, fou el cas del sud de França. Els fisiòlegs catalans, encapçalats per August Pi i Sunyer, Jesús Maria Bellido i Leandre Cervera, establiren un contacte professional amb els col·legues francesos des dels anys 1910 —un dels canals fonamentals fou l'*Association des Physiologistes* i els seus congressos— i sobretot un lligam basat en un projecte polític comú —el del catalanisme mèdic—,³⁵ de manera intensiva des dels anys 1920, amb metges i professors com ara Camil Soula, Ismael Girard, Mosse, Escat, Baillat i tants altres del Rosselló i el Llenguadoc.

A continuació centrarem l'atenció en dos dels fisiòlegs exiliats: Jesús Maria Bellido i Golferichs³⁶ i Jaume Pi-Sunyer i

35. Sobre el concepte de catalanisme mèdic vegeu Josep Pardo Tomás, Àlvar Martínez Vidal, Enrique Perdigüero, «Per la Ciència i per la Pàtria: medical catalanism (1898-1936)», a Sixth Social Science History European Conference, Amsterdam, març 2006. Versió íntegra del text a: <http://www2.iisg.nl/esshc/programme9606.asp?selyear=8&pap=4362>

36. Bellido és una altra figura desconeguda per la historiografia catalana. La seva vida i la seva obra han rebut una atenció molt feble. Vegeu Teresa Pous i Mas, *Bibliografia mèdica del Doctor Jesús Maria Bellido i Golferichs*, Barcelona, Fundació-Museu d'Història de la Medicina de Catalunya, 1984;

Bayo.³⁷ No farem pas ara una ressenya biogràfica del seu exili. Ens interessen aquestes dues figures com a representants que foren de l'escola fisiològica catalana. Els utilitzarem també per tal de palesar la utilitat que tenen determinades fonts documentals, i encara més la publicació d'aquestes, per a la recerca històrica sobre l'exili. La font documental en qüestió és la correspondència personal i/o professional d'aquests dos metges. Aquí només farem uns breus apunts sobre el potencial explicatiu d'aquest recurs amb relació al caràcter d'escola de recerca del grup de fisiologia al qual pertanyeren.³⁸ Hom acostuma a referir-se a aquest grup com a escola, però encara no tenim disponible un estudi rigorós d'aplicació dels conceptes d'escola de recerca (*research school*) que els estudis de sociologia i d'història de la ciència han treballat en els darrers anys. Prenem, de moment, com a punt de partença que l'anomenada escola de fisiologia o de biologia catalana fou una veritable escola de recerca. I, en aquest sentit, volem insistir en alguns dels trets amb els quals han estat caracteritzades les escoles de recerca. En concret, em refereixo a la cohesió social i acadèmica entre els deixebles, el programa de recerca centrat o bé l'explotació ràpida de tècniques experimentals.³⁹

Salomó Marquès, «Nuevas aportaciones al exilio de los maestros republicanos», a Proyecto Clío, Memorial de Exilio. Se'n pot consultar la versió íntegra a: http://clio.rediris.es/exilio/maestros_republicanos.htm; Emma Sallent del Colombo, «Ciència catalana a Madrid: el discurs de Jesús M. Bellido Golferichs a la Biblioteca Nacional (1927)», Actes d'Història de la Ciència i de la Tècnica, 1, 2008, p. 401-409.

37. Més enllà de les aproximacions biogràfiques presentades a diverses conferències per Xavier Pi-Sunyer sobre el seu pare, encara no disposem d'un estudi rigorós sobre Jaume Pi-Sunyer Bayo (Barcelona, 1903 - Nova York, 2000).

38. Thomas Glick, «Walter B. Cannon i la fisiologia barcelonina d'entre guerres», *Ciència*, vol. 4, n° 34-35, 1984, p. 40-51. Josep M. Camarasa, «Ramon Turró i Darder. El naixement de l'escola biològica catalana» en J. M. Camarasa, A. Roca, *op. cit.*, n. 11.

39. Per a una introducció general, vegeu J. Morrell, «The chemist bree-

França fou sobretot un espai de pas en l'exili científic català.⁴⁰ Hi restaren alguns professors assenyalats, com ara el degà Joaquim Trias i Pujol, que treballà un temps a la clínica del cirurgià Émil Delteil a Carcassona, per passar després a Andorra i tornar el 1947 a Barcelona, on fou respectat per la major part de la professió, però no pas per les autoritats ni per la major part del claustre universitari de la Facultat de Medicina de Barcelona, amb el parèntesi dels anys 1953 a 1956, que fou cridat per organitzar l'ensenyament de la cirurgia a la universitat argentina de Cuyo, a Mendoza.⁴¹ L'altre professor que restà a França fou Jesús Maria Bellido, gràcies a la bona relació amb els seus col·legues occitans encapçalats per Camil Soula i Louis Bugnard.⁴²

El treball d'acollida als fisiòlegs catalans dispensat per Soula a Tolosa de Llenguadoc fou decisiu.⁴³ Ens podem apropar a aquest escenari a partir de la correspondència adreçada per Jesús Maria Bellido al seu amic el polític Carles Pi i Sunyer.⁴⁴

---

ders: the research schools of Liebig and Thomson», *Ambix*, 19 (1972), p. 1-46; G. L. Geison, «Scientific change, emerging specialties and research schools», *History of Science*, 10 (1981), p. 20-40; G. L. Geison, F. L. Holmes (eds.), *Research schools: Historical reappraisals*, Osiris, second series, 8 (1993).

40. Sobre aquesta qüestió vegeu el text d'Àlvar Martínez Vidal en aquest llibre.

41. Moisès Broggi, *op. cit.*, n. 18, p. 271 i 304; i *op. cit.*, n. 20, p. 53-54 i 85-89. Vegeu també el text de Ramon Trias en aquest llibre.

42. Jacint Corbella, «Camille Soula, professor de Tolosa, i l'Institut de Fisiologia», *Gimbernat*, 34 (2000), p. 275-276.

43. Sobre el context general de l'exili intel·lectual a Tolosa, vegeu Montserrat Corretger, «Els intel·lectuals catalans a Tolosa el 1939 i la represa i organització de la cultura», a *Miscel·lània Joan Veny*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005, p. 181-201.

44. La correspondència emprada es troba publicada a Maria Campillo, Francesc Vilanova (eds.), «La cultura catalana en el primer exili (1939-1940). Cartes d'escriptors, intel·lectuals i científics», *Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer*, 4, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònoms i Locals, 2000.

Només utilitzarem, però, dues cartes, prou significatives, que alhora demostren la riquesa de la font. En la primera d'aquestes cartes, redactada el març de 1939, Bellido produeix una imatge ben clara de la força del lligam català-occità, el qual va facilitar l'establiment de bona part dels fisiòlegs catalans a Tolosa. A més, el relat també palesa que la dinàmica de treball del grup, com a equip de recerca habituat al treball de laboratori, els permeté desenvolupar un seguit de recerques —algunes continuació d'unes de ja començades i unes altres iniciades aleshores— en duríssimes condicions laborals. Escriu el Dr. Bellido:

[...] El grup de fisiòlegs, nombrós, sortit en massa, i vell amic dels tolosans, és aquí, o hi ha estat de poc, i espiritualment hi continua. Àdhuc és de doldre que els d'Illa (al Rosselló) no vinguin aquí. Havem trobat un acolliment gentil al laboratori, on els joves hi treballen amb eficàcia. Carrasco hi fa coses interessants, sobre l'stockage de sucre a la pell i Bofill fa, a La Grave, funcions de micròglia amb mètodes nous i Grinyó fa intervencions de nerviós en gossos i Benaiges coses d'hormones ovàriques i hipofisàries, i àdhuc Oriol, més anàrquic, treballa ordenadament.⁴⁵

Les paraules de Bellido no deixen lloc a dubtes quant a la cohesió social del grup. Però també quant a la seva cohesió acadèmica, ja que es maldà constantment per tal de trobar unes millors condicions laborals per als seus diferents membres, com també una certa estabilitat acadèmica, amb la discussió de la recerca en reunions formals i amb la projecció de noves publicacions. Així ho recollí en Bellido:

45. Maria Campillo, Francesc Vilanova, *op. cit.*, n. 44, p. 46-48. Carta de J. M. Bellido a C. Pi i Sunyer, datada a Tolosa, 29 de març de 1939. Si no es diu el contrari, les cites següents procedeixen d'aquesta carta. Quant a les persones citades, es tracta de Rossend Carrasco i Formiguera, Joan Bofill i Deulofeu, Antoni Grinyó i Garriga, Bonaventura Benaiges i Farriol o Antoni Oriol i Anguera.

[...] El laboratori del pis alt d'en Soula, on treballa Bugnard, als matins, dóna goig de veure; tots són de casa. [...] dos dissabtes al mes, tenim reunions amb els fisiòlegs d'aquí, a les quals hom parla dels propis treballs i discuteix els dels altres. Hi haurà aviat publicacions, i hom tindrà la protecció del Centre per a la Recherche Scientifique, que porta Laugier. Això, éssent-hi qui té d'ésser amb assistència a Marsella pel juny [a la reunió anual de l'Association des Physiologistes], té també interès. Compteu amb què l'Espanya nacional no hi serà, i que l'altra tampoc hi té afició a ésser-hi. Més motiu perquè nosaltres hi siguem.⁴⁶

Bellido tenia una idea molt clara no només del significat sinó també de l'esforç que homes com ell havien esmerçat al llarg de la seva vida, tant pel catalanisme polític com pel catalanisme mèdic. Bellido se situava de nou al costat d'August Pi i Sunyer en la forma de defensar el seu catalanisme mèdic: treballar molt, amb molt rigor, per tal d'establir diferències, i en català. En aquest sentit, l'aposta de Bellido era decidida, més enllà d'una impossible miopia política davant la situació de la guerra a Espanya i de la imminent guerra a la resta d'Europa: resistir a casa dels nostres germans i col·legues occitans per tal d'estar preparats en el moment de la tornada. Ho descriu així en Bellido:

El cas dels fisiòlegs, en menor escala per la quantitat d'homes, i no faig comparacions de qualitat, es repeteix. Aguantar un prestigi docte, netament català, a la vora de casa, és preparar la represa, que serà pròxima o llunyana, però que cal tenir sempre a punt. Cal evitar que hi pugui haver a casa una segona renaixença amb

46. Els professors citats en la carta són el catedràtic de farmacologia de Tolosa, Louis Bugnard, i Henri Laugier, director del Service de Recherches Scientifiques. La referència a Marsella remet a una reunió científica. Bellido feia evident la connexió de la fisiologia catalana amb la francesa, tot assenyalant la manca de lligam de l'escola de fisiologia de Madrid i descartant alhora la impossible presència d'un inexistent grup de recerca en fisiologia representant de la Espanya franquista.

l'Oda a la Pàtria, gaiter i també tamboriner, escola de Sant Jordi i nova sèrie de congressos universitaris, bases de Vic i descobriment d'escriptors desconeguts que escrivien l'any 1918, nova batalla de les ii i les yy, etc. Cal empalmar el passat de fa dos mesos i el futur de quan Déu ho vulgui. I en ciència i en ensenyament, més que en tot. És precis fer viure, amb modèstia de mitjans, poc sorollosa, però amb grans ambicions, la Fundació X..., amb central o sucursal tolosana, que preparés la continuació pura i senzilla.

Aquests i altres plans de Bellido a Tolosa aviat es desferen. La imminència de la guerra a Europa anava paral·lela a la proposta d'acollida mexicana, que madurava i plantejava una possibilitat real de refer la vida lluny de l'infern d'aquelles condicions de vida. Bellido es mantingué ferm en la posició de guaita del catalanisme mèdic a l'altra banda de la frontera, a l'espera d'un canvi que ell ja no visqué. L'enyorança esmentada per Oriol i Anguera consumí les energies d'aquell home en els darrers anys de vida a Tolosa.⁴⁷ L'escola de recerca que va veure néixer i que contribuï a formar es dispersà pel món, lluny de Catalunya:

[...] el grup de biòlegs marxa bé, llevat de que els ha entrat la fuga de marxar a Mèxic. A primer de mes van passar per aquí, successivament, l'August, en Jaume i en Cèsar, de pas cap a París, Nova York i Mèxic. Això i l'arribada de lletres del SERE invitant la gent a embarcar-se, va alborotar la joventut biològica. Tots estaven disposats a restar treballant als hospitals i laboratoris d'aquí, i en Soula havia mig promès que hi hauria beques de la Recherche Scientifique pel curs que ve, però els va entrar, repeteixo, la fuga d'embarcar-se. En Carrasco ja navega, en el Sinaia, i en Bofill, en Benaïges i en Grinyó surten en el primer vaixell. Solament l'Oriol ha renunciat al viatge a Mèxic, perquè té pessimes noves de la seva família, restant o tornada a Barcelona. Però havem estat re-

47. Vegeu n. 48.

forçats per l'Albert Folch, que s'ha instal·lat a Tolosa, i treballa al laboratori d'en Soula. En quant a mi i els meus, ben enSERats, per ara, restem aquí.⁴⁸

Aturem el mitjà que ens proporciona en Bellido aquí, i no parlarem tampoc dels projectes impulsats pel professor de farmacologia experimental a partir de 1944, ni dels seus projectes polítics.⁴⁹ Bellido restà en solitari a Tolosa de Llenguadoc, en dures condicions laborals, fins que morí el 1952. La seva decisió no fou pas compartida per la resta de companys de l'Escola de Fisiologia. Aquest però és un altre afer que aquí no analitzarem.⁵⁰ El cas fou que en poc temps l'Escola de Fisiologia Cata-

48. Maria Campillo, Francesc Vilanova, *op. cit.*, n. 44, p. 82-83. Carta de J. M. Bellido a C. Pi i Sunyer, datada a Tolosa, 30 de maig de 1939. Les persones esmentades són: August Pi i Sunyer i els seus fills Jaume i Cèsar Pi-Sunyer i Bayo; també és citat Albert Folch i Pi. La resta de persones esmentades ja han aparegut abans. SERE és l'acrònim del Servicio de Evacuación a los Refugiados Españoles i d'aquí la referència a «enSERats».

49. La participació de Jesús M. Bellido a la premsa cultural publicada pels exiliats catalans a França fou intensa —*Revista de Catalunya*, *Foc Nou* (on fou entrevistat a la secció «Les entrevistes de *Foc Nou*»), *Quaderns*. Aquest però és un territori que cal explorar encara més. Vegeu Maria Llobart i Huesca, «Premsa cultural catalana a França. Els primers vint anys d'exili republicà. Alguns exemples», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 13 (2002), p. 119-134.

50. Soldevila va transcriure les paraules d'un dels metges Oriol Anguera — tots dos germans eren de l'Escola Fisiològica; no sabem amb certesa si es tracta d'Antoni, que no marxà a la Universitat de Córdoba a l'Argentina fins el 1949, o del seu germà Josep—, les quals no deixen lloc a dubtes: «[...] Ahir el Dr. Oriol Anguera va parlar del Dr. Bellido. En aquest món es perden coses, va dir; però el que no es perd mai són les bufetades: Sempre un o altre les rep. La missió d'En Bellido ha estat sempre de rebre-les. Per això havia d'haver-se quedat: per rebre les bufetades. Que se n'anés l'August Pi i Sunyer estava molt posat en raó. Ell se n'havia d'anar per defugir les bufetades. Però en Bellido s'havia d'haver quedat per rebre-les: les seves i les de l'August Pi. Així s'hauria salvat l'Institut de Fisiologia. Ara en Bellido es mor d'enyorament. Enyora la bufetada. [...]». Vegeu Ferran Soldevila, *op. cit.*, n. 27, p. 235-236.

lana es dispersà pel món americà. La força i la inèrcia del treball adquirides durant anys pels membres de l'Escola els serví per reprendre les seves carreres i organitzar noves escoles de fisiologia a d'altres llocs del món. Aquest fou el cas d'August Pi i Sunyer i la seva tasca duta a terme a Veneçuela; també del seu germà Santiago, primer a Bolívia i després a Panamà; dels seus fills, Jaume, primer a Mèxic i després als Estats Units d'Amèrica, i Cèsar, que restà a Mèxic fins a la mort el 1997. En Rossend Carrasco i Formiguera també féu cap primer a Mèxic i després a Veneçuela, països on desenvolupa càrrecs universitaris i la direcció d'instituts de recerca. Albert Folch i Pi treballà un temps a la Universitat de Tolosa i el 1942 fou contractat al Polítècnic de Mèxic per ensenyar farmacologia. Joan Bofill i Bonaventura Benaiges també marxaren a Caracas, com també ho féu Antoni Grinyó Garriga, que més tard fou contractat com a professor de Neurocirurgia a Detroit. En Cristià Cortès i Lladó s'exilià primer a Veneçuela i després a Mèxic, on contribuí al desenvolupament de la cardiologia. Jaume Raventós feia recerca farmacològica a la Gran Bretanya des del 1935, primer a la Universitat d'Edimburg, i més tard a divisions industrials a Manchester. Allà va passar la Guerra Civil. Després de la guerra restà exiliat a Manchester, on va treballar com a farmacòleg a les Imperial Chemical Industries i on descobrí l'anestèsic fluotà el 1951. A Catalunya hi restà un altre membre de l'Escola, Francesc Domènec Alsina. Aquest expert en cirurgia experimental fou depurat i condemnat, separat i inhabilitat per treballar a les institucions en les quals havia exercit.

La figura de Jaume Pi-Sunyer Bayo centra a continuació la nostra atenció per dues raons: d'un costat pel fet de disposar del tipus de materials que ens interessen, des de la perspectiva de la història de la ciència, per a la reconstrucció de l'exili científic català. És a dir, de la correspondència tramesa al llarg dels gairebé quatre anys de treballs esmerçats per Jaume Pi-Sunyer i Bayo al Laboratori de Fisiologia de la Facultat de Medicina de la Universidad Nacional Autónoma de México (després anome-

nat Laboratorio de Estudios Médicos y Biológicos, Instituto de Investigaciones Médicas), contractat per la Casa de España a Mèxic, entre maig de 1939 i març de 1943. D'un altre costat, aquesta documentació presenta una gran utilitat perquè ens permet insistir de nou en la força de les dinàmiques de treball adquirides i desenvolupades per l'escola fisiològica catalana i en la capacitat dels seus membres d'aplicar aquelles habilitats tècniques en altres entorns laborals, on, malgrat la migradesa dels recursos econòmics, s'aconseguien resultats notables.⁵¹

Jaume Pi-Sunyer i Bayo, que gaudia d'una dilatada experiència laboral en arribar a Mèxic, tant en matèria docent com de recerca en l'àmbit de la fisiologia, destacava al costat del pare i mestre de l'escola, August Pi i Sunyer. Abans d'anar exiliat, Jaume Pi-Sunyer i Bayo havia estat catedràtic de fisiologia a la Universitat Catòlica de Xile (1931), professor auxiliar en el projecte de la Universitat autònoma de Barcelona (1934) i catedràtic a Santiago de Compostella. Defensor i propagador assenyalat del mètode experimental en medicina, i en particular de l'obra de Claude Bernard, Jaume Pi-Sunyer tenia les idees molt clares quant al paper de la fisiologia en la medicina —en concret, respecte a la patologia general i a les relacions complementàries amb la farmacologia experimental i la biologia— i als mètodes d'ensenyament de la fisiologia —fonamentats en els procediments metodològics experimentals. Aquesta metodologia tenia uns espais ben definits —aula, laboratori i biblioteca—, uns instruments de treball —materials i objectes del laboratori, llibres i revistes— i finalment unes formes de comunicació molt precises —l·liçons i demostracions, discussió en

51. Les notes següents sorgeixen per tant de la gran aportació documental feta per Alberto Enríquez Perea (comp.), *Exilio español y ciencia mexicana. Génesis del Instituto de Química y del Laboratorio de Estudios Médicos y Biológicos de la Universidad Nacional Autónoma de México (1939-1945)*, Mèxic, El Colegio de México-UNAM, 2000, p. 157-338. No esgotem en aquestes línies la riquesa d'aquest material. Només tenim la voluntat en aquest moment de mostrar-ne el potencial explicatiu.

sessions, presentacions en congressos i publicacions. Una metodologia entesa com a empresa col·lectiva d'investigadors, de relacions entre professors i alumnes, de participació en les formes de fer ciència —estades a l'estranger, participació en events internacionals, publicació en revistes forànies— d'una comunitat més àmplia de fisiòlegs. Ens trobem davant de les formes de comprendre la medicina experimental i de treballar la fisiologia de laboratori desenvolupades i inculcades pels membres de l'Escola Fisiològica catalana. Com veurem breument a continuació, aquestes característiques, pròpies d'una metodologia concreta de treball, foren planificades i desplegades durant la breu estada mexicana per Jaume Pi-Sunyer i Bayo. Considerem aquest un fet de gran importància, atesa la gran dificultat —a causa de la dispersió i eliminació d'allò que fou l'Institut de Fisiologia de Barcelona un cop les tropes franquistes van ocupar la ciutat— de conèixer en profunditat el funcionament de l'escola catalana mentre existí a Barcelona, ja que ens permet de veure l'aparent facilitat de construcció, tot i els condicionants temporals i sobretot de dotació financera i de caràcter infraestructural, d'un sistema de producció de coneixement científic.⁵²

Un mes després d'arribar al Laboratori mexicà, Jaume Pi-Sunyer i Bayo, el juliol de 1939 va trametre als seus superiors un pla de recerca i d'ensenyament de la fisiologia, que incloïa el temari d'un curs trimestral de «Lecciones de Medicina Experimental», ja iniciat el mateix juliol a l'Escuela Nacional de Ciencias Biológicas, i el temari d'altres tres cursos més sobre «Problemas sociales de la alimentación humana», «El crecimiento» i «Los mecanismos de la regulación térmica». No es tractava pas d'un programa teòric, sinó eminentment pràctic, fonamen-

52. Jaume Pi-Sunyer Bayo, «Lección inaugural del Curso de Fisiología del Dr. Jaime Pi-Suñer» (publicat originalment a *La Clínica*, Santiago de Xile, maig 1931), *Ars Medica. Revista de Medicina, Cirugía y Especialidades*, 101 (1934), p. III-XVI.

tat en el treball experimental al laboratori. En aquest sentit, Jaume Pi-Sunyer detallà alhora els instruments científics necessaris per a les demostracions pràctiques amb els alumnes i per a la recerca científica, tot apuntant les seves gestions amb la Fundació Rockefeller per tal que els subvencionés l'equipament del laboratori experimental, com també la despesa dels llibres i revistes necessaris. Mentre esperen l'arribada d'aquest instrumental, les tasques acadèmiques no s'aturen: Jaume Pi-Sunyer desenvolupava treballs d'organització i instrucció del personal en tècniques de laboratori i acabava els guions per a dues filmacions cinematogràfiques. Al novembre de 1939 va començar a comunicar els primers resultats de les seves recerques sobre regulació tèrmica, com també alguns aspectes de la línia d'investigació iniciada amb Rossend Carrasco i Formiguera sobre la regulació del metabolisme dels glúcids i el significat i mecanisme d'acció de les insulines lentes. Alhora, va detallar un pla docent per a la creació d'una càtedra de nova creació sobre «Patologia experimental». Els resultats d'aquesta activitat de recerca, frenètica, van arribar de manera immediata, tal i com palesen els quatre articles publicats el 1940 a la revista *Ciencia* i l'article publicat a l'*American Journal of Physiology*.⁵³

53. Sobre el significat de la revista *Ciencia*, vegeu R. Aleixandre, J. Micó, A. Soler, «La contribución científica del exilio a través de la revista *Ciencia* (1940-1975)», a J. L. Barona (comp.), *op. cit.*, p. 73-97; Miguel Ángel Puig-Samper, «La revista *Ciencia* y las primeras actividades de los científicos españoles en el exilio», a Agustín Sánchez Andrés, Silvia Figueroa Zamudio (Coords.), *De Madrid a México. El exilio español y su impacto sobre el pensamiento, la ciencia y el sistema educativo mexicano*, Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo - Comunidad de Madrid, UMSNH, 2001. Una versió íntegra d'aquest treball es pot trobar a http://dieumsnh.qfb.umich.mx/madridmexico/la_revista_ciencia.htm Sobre la revista nord-americana i el desenvolupament de la fisiologia als Estats Units, vegeu: G. L. Geison, «International relations and domestic elites in American Physiology, 1900-1940» i T. A. Appel, «Biological and medical societies and the founding of the American Physiological Society», a G. L. Geison (ed.), *Physiology in the American Context, 1850-1940*, Bethesda, American Physiological Society,

En bona mesura aquests resultats també van ser el fruit, malgrat la precarietat de les condicions tècniques de treball, de la formació d'un equip de persones, la major part exiliats, ja molt ben formats: Pi-Sunyer treballà inicialment al costat del fisiòleg mexicà José Joaquín Izquierdo Rendón, de l'ajudant de Negrín a Madrid el fisiòleg Ramón Pérez Cirera, del deixeble de Pío del Río Hortega l'histopatòleg Isaac Costero Tudanca i del seu company català Rossend Carrasco i Formiguera —que havia fet un curset de fisiologia a la Universitat de Puebla; aquesta Universitat maldà fins a aconseguir contractar a primers de 1941 Rossend Carrasco.⁵⁴ Al llarg dels anys 1939 i 1940 el grup no deixà de créixer amb la incorporació d'altres fisiòlegs i metges exiliats.

A partir del juliol de 1940, el laboratori d'investigacions fisiològiques restà a càrrec del metge mexicà Ignacio González de Guzmán. Jaume Pi-Sunyer continuà desenvolupant una línia de treball d'altíssim nivell docent i investigador en els anys següents, tot aportant la seva experiència a la formació i desenvolupament de la fisiologia a Mèxic. Com a part d'aquest projecte de treball, els resultats de la recerca foren publicats en articles apareguts a *Ciencia* els anys 1941 i 1942; en treballs publicats a la revista de nova creació, el 1942, a la seva institució, *Boletín del Laboratorio de Estudios Médicos y Biológicos*; en les traduccions castellanques de la *Fisiología del sistema nervioso* de J. F. Fulton i del *Pensamiento vivo* de Claude Bernard; com també en col·laboracions regulars als *Biological Abstracts* de la Universitat de Pennsylvania. Convé fer esment, finalment, a un aspecte que apareix de manera constant en la correspondència esmentada: Jaume Pi-Sunyer, influït sense dubte per la forma

---

1987, p. 115-153 i 155-176; T. A. Appel, «One hundred years of journal publication», *American Journal of Physiology-Endocrinology and Metabolism*, 274 (1998), p. 195-204.

54. Sobre aquest afer, vegeu Núria Pi-Sunyer Coberta, *L'exili manllevat*, Barcelona, Proa, 2006.

d'entendre l'organització de la recerca i l'ensenyament del seu pare, treballà constantment per tal de dotar el laboratori mexicà d'una veritable biblioteca, equipada amb les revistes científiques internacionals més importants. Un bon nombre de cartes mostren i expliquen aquest interès, com també les gestions efectuades per tal de construir una biblioteca auxiliar com a suport al treball experimental, a les lliçons i a les publicacions.

El 1942 la casa Hoffmann La Roche dels Estats Units d'Amèrica féu una proposta de treball a Jaume Pi-Sunyer i Bayo i des de Mèxic tot s'accelerà per a la sortida del científic i la seva família del país. El març de 1943 Jaume Pi-Sunyer escrigué una carta d'agraïment a Alfonso Reyes, president del Colegio de México i, en aquest context, representant del poble mexicà, per l'acollida i el suport ofert per les autoritats mexicanes. Una carta que ens dóna notícia de la mesura moral i intel·lectual d'aquell home, una guia de navegació basada en el treball i en valors com l'esforç i l'honestetat:

[...] quiero expresar a usted una vez más el sincero agradecimiento por su cordial y generosa acogida, y por el auxilio tan valioso prestado por más de tres años a mi trabajo y a mi sostenimiento. [...] me interesa se sirva usted transmitir a los señores miembros del Patronato y a los funcionarios de El Colegio la expresión de mis gracias más cordiales. También, que se cierre mi archivo en La Casa con la manifestación pública, solemne y reiterada de mi aprecio por tantos favores morales y materiales que a ustedes debo. En los años de reconstitución de mi vida y mi labor, que por cuenta de ustedes trabajé, he procurado, si no otra cosa, cumplir con estricta seriedad mi deber, y me queda, entre otros afanes, la satisfacción de haber contribuido a la fundación de un laboratorio de investigaciones. [...].⁵⁵

Dues paraules finals per tal de recordar l'exili d'altres professors de la facultat medicina de la Universitat autònoma de

55. Alberto Enríquez Perea, *op. cit.*, n. 51, p. 330.

Barcelona: Els professors Joan Cuatrecasas i Arumí, Pere Domingo i Sanjuan, Josep Gómez Márquez, Antoni Peyrí i Rocamora, Antoni Oriol i Anguera, i Lluís Sayé i Sempere també prengueren el camí de l'exili i desenvoluparen importants carreres científiques en diferents països americans, al capdavant d'institucions mèdiques de diversa orientació professional.⁵⁶ Només Domingo i Sayé van tornar a Catalunya: els altres trobaren la mort lluny de la seva terra de naixement.⁵⁷ Entre els cirurgians, Manuel Corachan visqué una complicada situació que el portà de França a Veneçuela, on creà un Institut de Cirurgia Experimental, i després a Barcelona, on morí el 1942.⁵⁸ Antoni Trias, el patró de la Universitat autònoma, s'exilià a Colòmbia i fou professor a la Universitat de Bogotá. Molts dels joves professors que incorporà la Universitat autònoma procedents dels serveis quirúrgics de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau i de l'Hospital Clínic veieren truncades les seves carreres docents. Francesc Jimeno Vidal marxà a Viena, a treballar amb el seu altre mestre, Böhler, i poc després va tornar a Barcelona per exercir en l'àmbit privat.⁵⁹ El cirurgià Màrius Cortès i Lladó, cosí germà de Cristià, també s'exilià i féu cap a Caracas.⁶⁰

Ens resta encara molta feina per davant per tal de conèixer el significat de l'exili mèdic català, per tal de saber com referen les seves carreres professionals la major part d'aquells metges.

56. Maristela Kurowski, «La obra psicológica de Juan Cuatrecasas Arumí (1899-1990)», tesi doctoral inèdita, Facultad de Psicología, Universidad Complutense, Madrid, 2001, p. 22-104.

57. Sobre aquests metges, vegeu els treballs recollits a la nota 4; Jacint Corbella, «L'obra científica del Dr. Lluís Sayé i Sempere (Barcelona, 1888-1975)», *Gimbernat*, 20 (1993), p. 143-163.

58. Víctor Mari Balcells, «El Doctor Manuel Corachan García. Su vida. Análisis crítico de su obra», tesi doctoral inèdita, Bellaterra, UAB, 1981.

59. Sobre Jimeno Vidal, vegeu Alfons Fernández Sabaté, *op. cit.*, n. 20, p. 187-222.

60. Vegeu María Eugenia Martínez Garroño, *op. cit.*, n. 33, p. 24-30.

No només no sabem gairebé res de la vida professional dels metges professors a la universitat barcelonina, sinó que tampoc no sabem res de la majoria de metges catalans exiliats. Ens manquen recerques i també fonts documentals. Els casos assenyalats en aquest text, J. M. Bellido i J. Pi-Sunyer, ens mostren, encara que aquí hagi estat en forma de tast, la importància de la recuperació i la difusió d'aquest patrimoni documental.

L'EXILI MÈDIC CATALÀ AL SUD DE FRANÇA: EL DILEMA DE TOLOSA DE LLENGUADOC (1939)

ÀLVAR MARTÍNEZ VIDAL

*Centre d'Estudis d'Història de la Ciència
Universitat Autònoma de Barcelona*

UN TÍTOL AIXÍ, «L'exili mèdic català al sud de França», planteja d'entrada dues qüestions fonamentals. La primera seria de caire conceptual i, fins i tot, prèvia a qualsevol altra. Cabria preguntar-se: es pot parlar, avui, d'un exili mèdic català a França? És a dir, hi ha alguna especificitat, entre els metges catalans que van viure com a protagonistes, l'hivern de 1939, la terrible experiència de la Retirada¹ i de l'exili a França arran de la Guerra Civil espanyola,² que permeta avui distingir-los i identificar-los com a membres d'un grup diferenciat? La qüestió, expressada en altres paraules, seria: en quina mesura és possible parlar d'un exili, mèdic i català, al sud de França o, si es prefereix, a França? Perquè un títol així es pot referir tant a uns fets del passat —uns esdeveniments succeïts en altres temps, més o menys oblidats, més o menys coneguts—, com a una narració específica i diferenciada, elaborada per part de l'historiador, sobre el conjunt dels metges catalans refugiats a França. Igualment, aquest títol, «l'exili mèdic català», podria respondre a una política de la memòria històrica —desenvolupada en l'actualitat, òbviament— que tinguera com a objectiu la intenció de construir un passat a la mida de les expectatives del present, com ara la voluntat de crear un espai

1. Guerra, 2003 : 187-198.

2. Dreyfus-Armand, 1999 : 41-55.

simbòlic propi per al conjunt de metges catalans exiliats al sud de França.

Pel que fa a aquesta primera qüestió conceptual, la resposta és, cal dir-ho, rotundament afirmativa. Hi hagué, en efecte, a la França dels anys quaranta, un col·lectiu, constituït per metges catalans exiliats, que tenia en comú no sols la consciència de pertànyer a un grup concret i diferenciat, sinó també un projecte propi i específic, un projecte diferenciat dels de la resta dels refugiats, catalans o no: l'Agrupació de Metges Catalans pro renovació de la medicina, que, amb seu a Tolosa de Llenguadoc —la capital de l'exili espanyol a França³—, desenvolupà entre la tardor de 1944 i la primavera de 1946 tot un seguit d'activitats encaminades a planificar la sanitat i l'assistència mèdica a Catalunya una vegada s'hagués assolit, derrotada la dictadura militar, la restauració de la democràcia a Espanya.⁴ Com és ben sabut, en el context de l'anomenada 'guerra freda' el règim dictatorial de Franco aconseguí, gràcies principalment a l'ajuda política i militar dels Estats Units i Anglaterra, però també al suport incondicional de l'Església catòlica, perpetuar-se en el poder, impedingint la consecució de la democràcia i el retorn dels exiliats.⁵ Així, el treball realitzat durant els dos anys escassos d'existència de l'Agrupació de Metges Catalans —les reunions organitzades, els debats celebrats, les contribucions resultants, les expectatives creades, etc.— ha restat oblidat durant més de cinquanta anys i, encara avui, és un tema desconegut per la historiografia sobre els inicis de l'oposició catalanista al règim de Franco.⁶

Creada a la tardor de 1944 per iniciativa del psiquiatre Francesc Tosquelles Llauredó (1912-1994) arran de l'alliberament de França de l'ocupació nazi, l'Agrupació de Metges Catalans esti-

3. Altet, Domergue, 2003.

4. Crexell, 1994; Sabaté Casellas, 2006.

5. Guixé i Coromines, 2002.

6. Güell Ampuero, 2006.

gué presidida pel fisiòleg Jesús M. Bellido i Golferichs (1880-1952), que, sens dubte, era aleshores la figura acadèmica de més prestigi pertanyent a l'escola biològica catalana que restava al sud de França.⁷ Deixeble de Ramon Turró (1854-1926) i d'August Pi Sunyer (1879-1965), Bellido havia sigut, abans de l'èxode, catedràtic de farmacologia i sotsdirector de l'Institut de Fisiologia de Barcelona; catòlic practicant, el nomenament, al desembre de 1938, per part de Juan Negrín⁸ (1892-1956) com a Comissari de Cultes del govern de la República, el catapultà inexorablement a l'exili.⁹ En constituir-se, al desembre de 1944, l'Agrupació de Metges Catalans en la reunió preparatòria celebrada a Montpeller, Bellido en fou designat president per aclamació, designació que fou ratificada per l'assemblea general celebrada, l'abril de 1945, a Tolosa de Llenguadoc.¹⁰

Cal considerar aquesta organització, de vida tan activa com efímera, com una hereua directa del catalanisme mèdic, és a dir, del moviment alhora professional, científic i cultural que protagonitzaren els metges catalans durant el primer terç del segle xx, un moviment que, durant els anys de la República, aconseguí un vertader poder polític i acadèmic en crear-se la Universitat autònoma de Barcelona i la Conselleria de Sanitat en el marc de la Generalitat de Catalunya.¹¹

La segona qüestió que suscita el títol d'aquest estudi seria de caire cronològic: quins serien els límits del període que comprèn l'exili mèdic català al sud de França. Una delimitació que planteja la necessitat d'apuntar un inici i un punt final. Situar l'inici planteja l'escrúpol de si caldria, o no, incloure-hi els anys de la Guerra Civil, ja que, sens dubte, hi hagué metges catalans que s'expatriaren a França tot fugint del terror revolucionari

7. Baños, Guardiola, 2007; Sallent del Colombo, 2008.

8. Barona, 2001 : 79-107.

9. Rager, 2001 : 355-358.

10. Crexell, J., 1994 : 41-100.

11. Perdiguero, 2008.

instaurat a Catalunya arran del 18 de juliol, com ara els cirurgians Manuel Corachan (1881-1942) i Joan Puig-Sureda i Sais (1881-1978). Convindrem a situar aquest inici, per raons òbvies, tant quantitatives com qualitatives, en el moment de la Retirada, o siga, l'operació militar que possibilità l'evacuació —l'èxode— de vora mig milió de persones que, provinents de Catalunya, travessaren la frontera francesa entre el final del mes de gener i mitjan febrer de 1939. Entre els refugiats hi havia centenars de metges, farmacèutics, practicants, infermeres, etc., catalans i no catalans, una part dels quals no volgué, o no pogué, anar-se'n a Amèrica i restà a França amb l'esperança del retorn.¹² Sense la possibilitat de veure llurs títols reconeguts oficialment, molts d'ells treballarien a França gràcies a la Llei Billoux, de març de 1945, que permetia l'exercici de la medicina limitat als compatriotes refugiats, sempre que l'assistència tingués lloc al si d'institucions benèfiques reconegudes. Així, la majoria s'adcriviren a la Cruz Roja Republicana Española, que creà desenes de dispensaris, concentrats a París i al sud de França.¹³

Ara bé, quin seria el punt final de l'exili mèdic català a França? Quina fita podria tancar aquesta etapa? Es tracta d'una qüestió ben difícil d'esbrinar, perquè, més que un assumpte geogràfic i temporal, l'exili és un estat d'ànim que perdura per sempre més. Qui l'ha conegut, qui s'ha descobert exiliat, ja no pot sortir-se'n. Tanmateix, més enllà d'una experiència individual, en aquest cas es tractaria d'una dimensió col·lectiva, de grup diferenciats, amb una consciència pròpia i un projecte comú. En aquest sentit, es podria acceptar la detenció i la deportació del personal sanitari de l'Hospital Varsovia de Tolosa de Llenguadoc com la fita que marcaria la conclusió de l'exili mèdic català.

Creat a l'octubre de 1944 per als guerrillers de la fracassada

12. Guerra, 2003.

13. Altet, 1991.

operació Reconquesta,¹⁴ l'Hospital Varsovia esdevingué, sota la direcció de metges catalans, un centre assistencial de referència per a la comunitat dels exiliats espanyols del sud de França a partir de març de 1945.¹⁵ Aquest hospital, que estava —i està— ubicat al carrer Varsovie (literalment, “vessar el vi”) de Tolosa, s'anomenà «Hospital Varsovia. Walter B. Cannon Memorial» en homenatge al prestigiós fisiòleg de Boston, de la Harvard Medical School, que tant havia ajudat la causa republicana per mitjà del Spanish Medical Bureau.¹⁶ I, entre 1948 i 1950, publicà els *Anales del Hospital Varsovia*, l'única revista mèdica (i científica) editada en castellà a Europa per l'exili espanyol.¹⁷

Aquesta institució, actualment denominada Hospital Joseph Ducuing, responia, en bona mesura, a l'embranzida del catalanisme mèdic a terres occitanes. Tot i que aleshores no hi havia una consciència explícita ni una voluntat manifesta de pertinença a una comunitat distinta de l'espanyola per part dels protagonistes, també és ben cert que el personal tècnic —metges, infermers, principalment— era predominantment català i que, sens dubte, la major part de les pràctiques assistencials, científiques, docents i, fins i tot, divulgadores, procedien de la cultura mèdica desenvolupada a la Barcelona d'entreguerres.

Plantejades aquestes dues qüestions fonamentals, una de caire conceptual i l'altra de caire cronològic, sobre l'exili mèdic català a França, en aquest treball em limitaré a oferir uns primers resultats de la recerca que estic duent a terme en l'actualitat i concentraré l'atenció sobre el període comprès entre la Retirada, això és, l'hivern de 1939, i la desaparició del règim col·laboracionista de Vichy al novembre de 1942, quan les tropes alemanyes ocuparen tot França. Un període de quasi quatre

14. Guilhem, 2005 : 41-43.

15. Garipuy, 1987 : 4-9.

16. Wolf, 2000 : 354-375.

17. Villar-Basanta, 1997 : 50-58.

anys, encavalcat entre dos conflictes bèl·lics extremament dramàtics, la Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial. Els metges exiliats a França hagueren d'afrontar una greu decisió: el dilema, com m'agrada denominar-lo, de Tolosa de Llenguadoc.¹⁸ Em referisc a la decisió de triar entre romandre a França tot esperant el retorn a la pàtria, no importava les penúries que això pogués comportar, o marxar cap a Amèrica, la qual cosa significava irremeiablement la diàspora i, amb ella, la pèrdua de totes les il·lusions i l'acceptació definitiva de la derrota.

1. Tolosa, punt de trobada rere la Retirada

La Retirada es desenvolupà en tan sols tres setmanes, un lapse de temps insòlit si es té en compte que arrossegà vora mig milió de persones, de les quals la meitat estava integrada per contingents militars, però la resta eren xiquets, dones i vells que travessaren les línies frontereres presos del pànic col·lectiu.

El dia 4 de febrer de 1939, tot just travessada la frontera francesa, el fisiòleg català Rossend Carrasco i Formiguera (1892-1990) escrivia des de Tolosa de Llenguadoc una carta al seu mestre Walter B. Cannon (1871-1945), on li explicava la terrible situació que es vivia entre els refugiats en aquells tràgics moments. També li contava que, malgrat la iniciativa encapçalada per Camille Soula¹⁹ (1888-1963), catedràtic de fisiologia i militant socialista, i per altres professors de la Universitat de Tolosa d'acollir els membres de l'Institut de Fisiologia de Barcelona, ell no creia en la viabilitat de tal empresa:

18. Martínez Vidal, Àlvar. «Metges catalans a l'exili: el dilema de Tolosa de Llenguadoc». Conferència pronunciada al Casal de Tolosa el dia 15 de desembre de 2007.

19. Scherrer, 1994.

Efforts are being made by Dr. Soula and some of his French colleagues to find a collective solution here, in Toulouse, for all the exiled university professors from Barcelona. The success of these efforts seems to me very improbable, given the financial conditions in France and the international situation in Europe.²⁰

En conseqüència, Carrasco li manifesta a Cannon que, atesa la dramàtica situació de la seua família, es veia obligat a emigrar cap a un altre indret del món, on acceptaria qualsevol feina, fins i tot en les condicions més adverses possibles:

The possibilities of personal support by our French friends are extremely restricted because of the large number of Spanish intellectuals who are refugees here. I think I must seek for something somewhere else. An immediate temporary solution would be a fellowship from the Rockefeller or some similar foundation. I am ready, however, to accept anything —a fellowship, a research or a teaching position, anywhere in the world; also a medical position in any corner of the world however remote, however bad the climate conditions, and in whatever and unfavorable circumstances from any point of view it may offer.²¹

Deixeble d'August Pi Sunyer i de Jesús M. Bellido, Carrasco no sols era un dels membres més notables de l'Institut de Fisiologia de Barcelona, sinó també una autoritat internacional en el camp del metabolisme dels glúcids i, en concret, en el tractament de la diabetis.²² El descobriment de la insulina per Frederick Banting i Charles Best a Toronto el va sorprendre quan realitzava l'any 1921 una estada d'ampliació d'estudis a la Harvard Medical School, a Boston, sota el mestratge de Cannon, el qual aleshores gaudia d'un enorme prestigi en el món de la fisiologia.²³ En tornar a Barcelona, Carrasco acon-

20. Carrasco i Formiguera a Cannon (Tolosa, 4 de febrer 1939).

21. Idem.

22. Pi-Sunyer, 2006 : 317 i ss.

23. Wolf, 2000 : 118-120.

seguí immediatament sintetitzar insulina a partir d'extractes de la melsa de cavall i administrar-la amb èxit a malalts diabètics.²⁴

Cannon mantingué, des d'aleshores, una relació epistolar continuada amb Carrasco, que es reforçà gràcies al Congrés Internacional de Fisiologia, celebrat a Boston l'agost de 1929, al qual va concórrer una nodrida representació catalana.²⁵ A l'abril de 1930, els vincles amb els membres de l'Institut de Fisiologia de Barcelona es consolidaren amb motiu de la visita que l'illustre científic americà efectuà, procedent de França, a Barcelona, on l'acompanyaren en tot moment Rossend Carrasco i Jaume Pi-Sunyer Bayo (1903-2000), fill de l'esmentat August Pi Sunyer i deixeble de Cannon a Boston.²⁶ Des de Barcelona, Cannon es traslladà a Madrid invitat per Juan Negrín, que també era catedràtic de fisiologia, i s'entrevistà amb l'endocrinòleg Gregorio Marañón (1888-1960), que acabava de passar un mes a la presó per motius polítics. En conjunt, la visita a Madrid, com la de Barcelona, es caracteritzà per l'anhel de llibertat i l'ambient d'esperança davant la possibilitat de la proclamació de la república.²⁷

Posteriorment, durant la Guerra Civil, Cannon destacà per coordinar un dels comitès americans més actius d'ajuda a l'Espanya republicana; la correspondència que, en aquells anys difícils, mantingué amb els membres de l'Institut de Fisiologia de Barcelona mostra la cara més humanitària d'un científic compromès amb la defensa de la democràcia.²⁸ En reconeixement d'aquesta labor, el claustre de la Universitat de Barcelona prengué la decisió de nomenar-lo Doctor Honoris Causa²⁹ el 13 de gener de 1939, pocs dies abans de l'inici de l'ofensiva final

24. Glick, 1985 : 143-149.

25. Glick, 1985 : 149.

26. Wolf, 2000 : 256-257, 570.

27. Wolf, 2000 : 257.

28. Glick, 1985 : 151-157.

29. Claret, 2006 : 261.

de les tropes rebels contra Catalunya que desencadenà l'operació coneguda amb el nom de la Retirada.

Certament, quan Carrasco arribà a Tolosa a primers de febrer de 1939, hi havia una iniciativa del Comité Universitaire d'Aide à l'Espagne Républicaine, presidit per Camille Soula, encaminada a trobar una «solució colectiva» per als professors universitaris provinents de Barcelona.³⁰ Davant la crisi humanitària que representava l'allau de refugiats, aquell mateix dia, el 4 de febrer, *Le Midi Socialiste* anunciava una reunió, convocada sota el lema «Pour l'Espagne et pour la paix», de les organitzacions cíviques, acadèmiques, polítiques i sindicals de la ciutat, que comptava amb el suport de l'Ajuntament tolosà. El dia 9 de febrer, el Comité Universitaire havia pres l'acord, segons anunciava *La Dépêche du Midi*, de prioritzar l'ajuda als intel·lectuals:

[...] Le comité a résolu de se spécialiser désormais dans l'aide aux universitaires réfugiés. Nous avons vu arriver ces jours-ci de Catalogne des membres de l'enseignement, privés de ressources, parfois âgés, accoutumés à une vie calme et retirée de travailleurs intellectuels, dont le plus grand regret est d'avoir dû abandonner leur tâche, leurs élèves, leurs livres, leurs notes, fruit de leurs recherches, et dont le plus grand désir est de se remettre au travail pour le profit de la science universelle. C'est spécialement pour eux que nous adressons aujourd'hui un nouvel appel, d'abord à tous nos collègues de l'enseignement primaire, secondaire et supérieur; mais aussi à tous ceux qui ont le souvenir de leurs anciens maîtres, l'estime des maîtres de leurs enfants, le respect de la vie et de l'esprit [...] ³¹

Sens dubte, aquesta iniciativa tenia els seus antecedents immediats en el suport material i moral que Soula havia donat als seus col·legues barcelonins tot al llarg de la Guerra Civil; però

30. Grau, 2005 : 176-180.

31. Milà, 1995 : 97.

també en els vincles personals i professionals, molt estrets, que mantenia amb ells, almenys des de 1922, quan la Universitat de Tolosa nomenà August Pi Sunyer Doctor Honoris Causa.³² Cal apuntar que Soula havia sigut col·laborador dels *Annals de Medicina* i de *La Medicina Catalana*, dues revistes senyeres del catalanisme mèdic; la segona, que tenia un subtítol ben significatiu —«Portantveu de l'Occitània Mèdica»—, era un exponent, ben reeixit per cert, de la voluntat de cooperació científica a banda i banda dels Pirineus. Durant la guerra, Soula viatjà a Espanya en diverses ocasions i es va trobar amb els seus amics catalans. El dia 20 d'abril de 1937, per exemple, signava una targeta postal que tots plegats —Jesús M. Bellido, Rossend Carrasco i Formiguera, Leandre Cervera, August Pi Sunyer i els seus dos fills, Jaume i Cèsar Pi-Sunyer Bayo, i naturalment el propi Camille Soula— enviaren, des de Barcelona, a Walter B. Cannon amb la inscripció següent: «Best greetings from an informal physiological meeting around a dinner table».³³ El dia 14 de desembre d'aquell mateix any Soula pronunciava un parlament, i també presentava una comunicació científica,³⁴ en la commemoració del XXVè aniversari de la fundació de la Societat de Biologia de Barcelona.³⁵ L'acte, celebrat a l'Acadèmia de Medicina, fou presidit pel també fisiòleg Juan Negrín, aleshores Jefe del Consejo de Ministros de la República. Entre les nombroses adhesions que s'hi reberen figuraven, a més de la de Walter B. Cannon des de Boston, les de dues persones molt properes a Soula: la de Louis Bugnard, nebot seu i professor de farmacologia a la Universitat de Tolosa, i la del cirurgià Joseph Ducuing, director del Centre Anti-Cancereux de Tolosa i col·lega i amic personal.³⁶

32. Réception Solennelle, 1922 : 653-669.

33. Glick, 1985 : 153 i 159.

34. Soula, 2000.

35. Corbella, 2000.

36. Casassas, 1979 : 30 i 33.

Creat poc després d'iniciada la Guerra Civil, el Comité Universitaire d'Aide à l'Espagne Républicaine comptava, entre els seus membres, personatges de la talla de Vladimir Jankélévitch, Georges Canguilhem, Silvio Trentin i Daniel Faucher, que n'era el sotsdirector. Hi havia una secció d'estudiants, universitaris i batxillers, i també una secció de metges, coordinada pel cirurgià Joseph Ducuing, que recollia i enviava medicaments a Barcelona.³⁷ Soula, per mitjà del Comité Universitaire, aconseguí mobilitzar la ciutadania per tal d'ajudar la causa republicana i, en el moment de la Retirada, concentrar l'ajuda sobre els professors universitaris refugiats, proporcionant-los aliment, vestit, allotjament i, quan era possible, llicències de treball que els permetien abandonar els camps de concentració.³⁸ No cal dir que l'allau humana sobrevinguda desbordà les possibilitats d'acollida dels benefactors tolosans.

En aquell context, resulta molt reveladora l'entrevista que Jesús M. Bellido, sotsdirector de l'Institut de Fisiologia de Barcelona i secretari de la Facultat de Medicina, mantingué amb Soula a finals del mes de novembre de 1938, dos mesos abans de l'inici de la Retirada. En el viatge a París per tal d'assistir, en representació de la Generalitat, al congrés commemoratiu del descobriment del ràdium, Bellido es detingué a casa del seu col·lega tolosà.³⁹ Molt probablement, en el marc d'aquesta visita, es va acordar que, en cas de derrota de la República, els fisiòlegs catalans podrien trobar acollida a la Universitat de Tolosa; així, com apunta T. Glick,⁴⁰ es podria conservar 'intacte' el grup de Barcelona a l'espera del retorn si les circumstàncies ho permeteren.⁴¹

L'alcaldia de Tolosa, presidida pel socialista Ellen Prévot, se

37. Milà, 1995 : 95.

38. Milà, 1995 : 94, 129.

39. Pi-Sunyer Bayo, 1982 : 95.

40. Glick, 1985 : 156.

41. Guilhem, 2005 : 9-38.

sumà a l'onada de solidaritat que provocà, especialment entre els sindicats i els partits polítics esquerrans, l'allau de refugiats pels carrers de la ciutat, oferint dues antigues casernes de bombers i facilitant cinc-cents llits per tal de pal·liar la crisi humanitària.⁴² D'aquesta manera, el Comité Universitaire Toulousain aconseguí rehabilitar dues antigues casernes de bombers desafectades; una es trobava al núm. 6 de la rue du Conservatoire, al barri de Saint Georges, i l'altra al 27 de la rue Bernard Mulé, al de Saint Saver.⁴³ Als allotjats —en la nòmina dels quals hi hagué Antoni Rovira i Virgili, Mercè Rodoreda i Jaume Serra-Hunter, entre d'altres⁴⁴—, el Comité els oferia sostre, aliments, roba, estris domèstics, etc., que aconseguia per mitjà d'anuncis que apareixien publicats a la premsa local.⁴⁵

Tot i això, cal tenir en compte que, paral·lelament, la policia francesa detenia els indocumentats que vagaven pels carrers de la ciutat i fixava aquelles persones que ajudaven els republicans espanyols, ja fora donant-los treball o allotjant-los.⁴⁶ Més endavant, iniciades les hostilitats de la guerra mundial, Soula seria delatat davant la policia per les activitats realitzades a favor dels refugiats, activitats que li van ocasionar la pèrdua de la direcció del Laboratoire de Physiologie, així com la de l'Institut d'Education Physique, al gener de 1941 sota el Govern de Vichy. Dos anys després, al febrer de 1943, Soula seria detingut i empresonat sota l'acusació d'activitats antialemanyes.⁴⁷

42. Milà, 1995 : 90.

43. Milà, 1995 : 96.

44. Grau, 2005 : 176-177.

45. Milà, 1995 : 98-99.

46. Milà, 1995 : 132.

47. Arrighi, 2007 : 267-268.

2. «Preparar la represa»: un programa científic per a un exili incert

Un dels primers testimonis de l'ajuda proporcionada pel Comité Universitaire Toulousain als intel·lectuals exiliats és el de Jesús M. Bellido, que s'havia refugiat a Tolosa amb la dona, els dos fills i les quatre filles. El seu testimoni apareix recollit en la carta que el dia 14 de febrer enviava a Carles Pi Sunyer, ex-alcalde de Barcelona i germà del fisiòleg:

Es tracta de què ha arribat ací, i és tractada molt hospitalàriament pels amics tolosans, un nombre important d'homes de lletres, de ciència i d'educadors, que es trobaven a Barcelona. Hi ha professors universitaris, joves i vells, catalans i madrilenys, mestres i professors de normal i instituts, i literats joves i vells. Ha estat organitzat un menjador col·lectiu, i va a instal·lar-se en un vella caserna de bombers, un falansteri, amb residències familiars. No cal dir que l'ànima de tot això és en Soula. Convé que ho vegeu, i que la Generalitat aparegui com la patrocinadora de tot.⁴⁸

La caserna dels bombers situada al barri de Saint Saveur de Tolosa, batejada Residència Ramon Llull per Soula i qualificada, informalment, de «falansteri» per Bellido, esdevingué ben aviat un espai privilegiat, un autèntic oasi, en comparació amb l'espectacle desolador que oferien els milers d'exiliats espanyols, internats o no als camps, que pertot arreu s'hi van instal·lar, molt sovint en condicions miserables. Bellido, molt exigent amb la finalitat d'aquella residència concreta, no veia en ella ni un simple «refugi», ni molt menys «un hotel econòmic o gratuït, per estar-se mentre es tramiten els documents per tornar a Espanya», sinó tota una altra cosa:

Ha de ser una llar serena de gent d'esperit, i no un menjador popular, tipus [Joan] Comorera.⁴⁹ Àdhuc pot restar temps a venir,

48. Bellido a Pi Sunyer. Tolosa, 14 de febrer 1939, núm. 15, p. 19.

49. Dreyfus-Armand, 1999 : 411, n. 146.

com a institució catalana, de becaris, per a estudis occitans, o pel que sigui. I per damunt de tot, cal que una cosa, que ha estat possible pel bon cor i afecte dels incomparables amics tolosans, guardi el seu nom sempre net i en resti un record gloriós.⁵⁰

Imbuït d'optimisme, Bellido tenia, pel que fa a la docència i a la recerca científica, tot un programa, sens dubte parlat i acordat amb en Soula, per tal de resistir la contingència de l'exili, que presumia incert i segurament llarg, i assegurar la continuïtat entre el passat i l'avenir. En aquesta llarga carta, datada el 29 de març, Bellido feia partícip del seu programa de represa Carles Pi Sunyer, el polític i l'amic:

Aguantar un prestigi docte, netament català, a la vora de casa, és preparar la represa, que serà pròxima o llunyana, però que cal tenir sempre a punt [...] Cal empalmar el passat de fa dos mesos i el futur de quan Déu ho vulgui. I en ciència i en ensenyament, més que en tot.⁵¹

Tolosa, per proximitat geogràfica, però també per motius d'afinitat cultural i lingüística, era el lloc ideal per a dur-lo a terme. L'Amèrica Llatina, per contraposició, no li oferia les mateixes garanties. Els lligams que unien Tolosa i Barcelona eren, al seu parer, més antics i consistents, i sintonitzaven sens dubte amb l'ideal del panoccitanisme que defensaven alguns sectors del catalanisme mèdic. El programa de represa científica que anhelava Bellido no era, en absolut, una mera il·lusió sense fonament en la realitat. Al cap i a la fi, a Tolosa, al març de 1939, s'havien aplegat, provinents de la Retirada, quasi tots els membres de la generació més jove de l'escola biològica catalana; mentrimentres, els amics tolosans els proporcionaven no sols allotjament i manutenció, sinó també un ambient estimulants i uns espais on treballar, principalment a la Facultat de Medicina, per tal de prosseguir llurs recerques:

50. Bellido a Pi Sunyer. Tolosa, 29 de març 1939, núm. 34, p. 46.

51. Bellido a Pi Sunyer. Tolosa, 29 de març 1939, núm. 34, p. 47.

Aquí [continua la carta de Bellido a Pi Sunyer referint-se a Tolosa] hi ha en funció un bon fogar de cultura catalana, que interessa conservar. El grup de fisiòlegs, nombrós, sortit gairebé en massa, i vell amic dels tolosans, és aquí, o hi ha estat de poc, i espiritualment hi continua [...] Havem trobat un acolliment gentil al laboratori, on els joves hi treballen amb eficàcia. Carrasco hi fa coses interessants, sobre l'stockage de sucre a la pell, i Bofill⁵² fa, a [l'hospital de] La Grave,⁵³ funcions de micròglia amb mètodes nous i Grinyó⁵⁴ fa intervencions de nerviós en gossos i Benaiges⁵⁵ coses d'hormones ovàriques i hipofisàries, i àdhuc Oriol,⁵⁶ més anàrquic, treballa ordenadament. Un cunyat de l'Oriol i el meu noi, i també el d'en Cervera⁵⁷ i el Torres B[aldó]⁵⁸ fan d'interns i s'ocupen. El laboratori del pis alt d'en Soula, on treballa Bugnard, als matins, dóna goig de veure, tots són de casa. La camaraderia amb els d'aquí és absoluta.⁵⁹

En aquella època, el Laboratoire de Physiologie que dirigia Soula era una dependència de la Facultat de Medicina, situada a les Allées Jules Guesde, al costat del Jardin des Plantes. D'acord amb el testimoni de Lucie Serrano-Ducau, secretària del laboratori i fillola de Soula, constava de diverses seccions

ayant pour responsables des professeurs plus jeunes ou moins connus que lui, dont ils avaient la responsabilité partielle: les Laboratoires de Pharmacologie et Pharmacodynamie ainsi que celui de Physique pharmaceutique sous la direction du Professeur Louis Bugnard, neveu de Camille Soula, ancien élève de Polytechnique et Boursier de la Rockefeller Foundation.⁶⁰

52. Joan Baptista Bofill Deulofeu (1905-?). Guerra, 2003 : 231, 739.

53. Frexinos, 1999 : 127-129.

54. Antoni Grinyó i Garriga (1903-1973). Guerra, 2003 : 528, 719.

55. Bonaventura Benaiges i Farriol (1909-2001). Guerra, 2003 : 230, 739.

56. Antonio Oriol i Anguera (1906-1996). Guerra (2003) : 545, 718.

57. Jordi Cervera i Pino, fill de Leandre Cervera i Astor (1891-1964).

Casassas i Simó, 2007 : 18.

58. Santiago Torres Baldó (1915-1999). Guerra (2003) : 715.

59. Bellido a Pi Sunyer. Tolosa, 29 de març 1939, núm. 34, p. 47.

60. Serrano-Ducau, 2007 : 4.

Era, doncs, el lloc més apropiat perquè els joves fisiòlegs catalans, deixebles en definitiva de Bellido, que ja apuntava la seixantena, continuaren llurs recerques en un ambient alhora tan familiar i tan propici a l'estudi.

No obstant aquesta impressió d'entusiasme, en la mateixa carta, redactada al març de 1939, se li escapava, a Bellido, un deix de preocupació arran de les notícies que li havien arribat sobre la possible emigració en massa d'intel·lectuals espanyols cap a Mèxic. Ell no ho veia clar, ni la selecció dels que hi serien admesos, ni les condicions de treball que hi trobarien ni tampoc la reacció dels científics mexicans davant la invasió d'exiliats; i així li ho manifesta a Pi Sunyer:

Aquí hom parla de barcos carregats d'intel·lectuals espanyols, que partiren cap a Mèxic. ¿És segur que aquestes terres, que tenen llurs equips científics, rebrien la invasió com una benedicció, precisament? ¿Té garanties en [Indalecio] Prieto⁶¹ de seleccionar bé, un cop arribats, els que hi vagin? Aquest medi mexicà és poc seriós, i no obrarà sobre la gent emigrada, com l'americà del Nord, més rígid i exigent. Ja veurem.⁶²

3. El dilema de Tolosa de Llenguadoc

Aleshores, el dilema ja estava plantejat. Perquè calia decidir què fer: romandre a França i resistir, com deia Bellido, empal·lant el passat amb el futur, o marxar a Amèrica i allà, desterrats, començar una nova vida trencant la continuïtat i renunciant a un possible retorn. En un cas, es contemplava la possibilitat de trobar-se atrapats en una altra guerra, una guerra que es presumia mundial ni que fos primordialment europea; en l'altre cas, la marxa a Amèrica implicava l'acceptació definitiva

61. Guerra, 2003 : 199-201, 537-538.

62. Bellido a Pi Sunyer. Tolosa, 29 de març 1939, núm. 34, p. 48.

de la derrota i, sense dubte, la diàspora per sempre més. En qualsevol de les dues opcions, la decisió era igualment dolorosa.

En una nova carta, datada el 30 de maig, a Pi Sunyer, que entretant havia deixat París i s'havia instal·lat a Londres amb la seua família, l'entusiasme inicial de Bellido deixava pas a la inquietud i al desassossec, ja que les invitacions cursades pel SERE, el Servicio de Evacuación de Republicanos Españoles, per embarcar-se i marxar a Mèxic, ja havien causat efecte entre els possibles destinataris de les invitacions.⁶³ Bellido comença la carta donant-li compte de les circumstàncies de la vida a Tolosa. Li comenta que la consolidació de la Residència Ramon Llull era una realitat i que la situació que s'hi vivia era de relativa normalitat. Destaca que hi havia una sala de lectura i una altra, annexa a l'anterior, de conversa, i fa èmfasi en l'ambient cultural que s'hi respirava:

Hi han parlat en Soula, en Serra Hunter, en [Enrique] Rioja, en Rovira i Virgili i l'abat [Josèp Antoni] Salvat (de Castelnau-dary). Hi han llegit coses pròpies en [Alfons] Maseras i en [Ambrosi] Carrion, i esperem sentir-hi l'Aguado [Julián], en [Silvio] Trentin, Mme. Calveyrac,⁶⁴ en [Pere] Fouché, etc. I a vós el dia que ens vingueu a veure.⁶⁵

En el mateix to de normalitat, Bellido li conta al polític i amic que aquell mateix dia, 30 de maig, pensava fer viatge a Marsella per tal d'assistir al congrés dels fisiòlegs francesos, un costum arrelat entre els membres de l'escola biològica catalana que no s'havia interromput ni tan sols durant la Guerra Civil:

63. Guerra, 2003 : 199-203.

64. Mme. Calveyrac, professora de filosofia al Lycée de Filles de Toulouse, era la secretària del Comité Universitaire d'Aide à l'Espagne Républicaine.

65. Bellido a Pi Sunyer. Tolosa, 30 de maig 1939, núm. 57, p. 82.

Avui parto [*sic*] cap a Marsella, a assistir a la 13ª reunió de l'Association des Physiologistes. L'August, en Jaume, en Carrasco i jo en som socis; cada any hi ha concorregut un o altre, i a París, l'any 1937, tots quatre. M'ha semblat que era precis anar-hi.⁶⁶

Tanmateix, en aquesta carta del 30 de maig Bellido no pot amagar que, malgrat els seus esforços i, sobretot, els de Soula per assegurar la permanència dels fisiòlegs catalans a Tolosa, l'èxode ja havia començat:

D'actuació cultural, el grup dels biòlegs marxa bé, llevat de que els ha entrat la fuga de marxar a Mèxic. A primer de mes van passar per aquí, successivament, l'August, en Jaume i en Cèsar, de pas cap a París, N[ova] Y[ork] i Mèxic. Això i l'arribada de lletres del SERE invitant la gent a embarcar-se, va alborotar la joventut biològica. Tots estaven disposats a restar treballant als hospitals i laboratoris d'aquí, i en Soula havia mig promès que hi hauria beques de la Recherche Scientifique pel curs que ve, però els va entrar, repeteixo, la fuga d'embarcar-se. En Carrasco ja navega, en el Sinaia, i en Bofill, en Benaiges i en Grinyó surten en el primer vaixell.⁶⁷

4. La desfeta d'una illusió

A mesura que passava el temps, la idea de Bellido de «preparar la represa» a Tolosa de Llenguadoc esdevenia més i més una quimera, gairebé un projecte impossible. De vegades, però, la decisió de romandre a Tolosa no depenia tant del desig de marxar i d'iniciar una nova vida, com de les adverses circumstàncies familiars que retenien els interessats al sud de França. Aquest era, ho conta Bellido a Pi i Sunyer en la carta citada, el cas d'Antoni Oriol Anguera⁶⁸ (1906-1996), que hagué de re-

66. Bellido a Pi Sunyer. Tolosa, 30 de maig 1939, núm. 57, p. 83.

67. Bellido a Pi Sunyer. Tolosa, 30 de maig 1939, núm. 57, p. 82.

68. Guerra, 2003 : 545.

nunciar al viatge a Mèxic perquè li havien arribat «pèssimes noves de la seva família, restant o tornada a Barcelona».⁶⁹

Tot i això, l'arribada a Tolosa, llavors, d'Albert Folch Pi⁷⁰ (1905-1993), un altre membre de l'Institut de Fisiologia de Barcelona, per treballar al laboratori de Soula constituïa, per a Bellido, un nou motiu de satisfacció, perquè el nouvingut, amb la seua presència, contribuïa a reforçar el grup de fisiòlegs catalans. A més, per raons familiars, Folch gaudia d'una posició més avantatjosa que la resta dels refugiats, ja que estava casat amb una ciutadana francesa i un fill seu, de nom Robert (1934-1979), havia nascut a Seta (l'Erau).⁷¹

L'any 1938, durant la guerra espanyola, Albert Folch Pi fou nomenat cap dels Servicios de Investigación Biológica, que depenien de la Dirección General de Seguridad. Juntament amb Antoni Oriol Anguera publicà, en la *Revista de Sanidad de Guerra*, un article⁷² sobre l'acció de les sulfamides en les infeccions, sota la direcció del tinent coronel Joaquín d'Harcourt⁷³ (1896-1970), cap dels serveis quirúrgics militars de la República; igualment, sota la direcció de D'Harcourt, Folch Pi col·laborà amb Joan Baptista Bofill Deulofeu⁷⁴ (1905-?) en l'estudi de les congelacions de les extremitats en el front de Terol.⁷⁵ Publicat a l'esmentada revista, l'article resultant fou premiat per la Generalitat de Catalunya.

Conforme s'acostava l'estiu de 1939, la imminència d'una guerra mundial era un sentiment unànimement compartit arreu d'Europa; mentre, la conjuntura econòmica a França es deteriorava per moments. Paral·lelament, la inquietud creixia al Laboratori de Fisiologia de Tolosa, especialment entre els refu-

69. Bellido a Pi Sunyer. Tolosa, 30 de maig 1939, núm. 57, p. 82.

70. Guerra, 2003 : 544-545, 672.

71. Guerra, 2003 : 672.

72. D'Harcourt, 1938b.

73. Guerra, 2003 : 569-570.

74. Guerra, 2003 : 231, 739.

75. D'Harcourt, 1938a.

giats, que no tenien ni una posició clara ni una missió gaire definida. Segons l'evocació que fa Lucie Serrano-Ducau sobre aquell moment, la situació era molt problemàtica:

En ce qui concerne les Laboratoire de Physiologie, l'un des premiers que je me souviens d'avoir vu arriver est le Professeur Bellido (Ministre du Culte sous la République et professeur de Physiologie à Barcelone). Après, des Universitaires catalans comme le Professeur d'Harcourt, un chercheur aragonais —dont j'ai oublié le nom— et des hommes politiques que j'ai aussi oubliés et qui erraient dans le labo, certains cherchant à s'occuper, d'autres allant dans les services du Professeur Ducuing, à la Grave, pour essayer de se rendre utiles.⁷⁶

En efecte, Joseph Ducuing⁷⁷ (1885-1963), que era, a més d'amic personal de Soula, cap dels serveis de cirurgia de l'Hospital de La Grave i director del Centre Régional Anti-Cancéreux (CRAC), féu tant com va poder per donar-los, als metges espanyols, una ocupació laboral —no una feina remunerada, la qual cosa hauria estat quasi impossible— al seu costat. I no sols això. Des de Tolosa, va desplegar tota una estratègia publicitària, per mitjà de seminaris i conferències, però sobretot de publicacions d'articles en revistes de rang nacional i internacional, per tal de mostrar davant les autoritats sanitàries franceses la utilitat —i la necessitat per assegurar la defensa de França en cas d'una nova guerra— de llur experiència desenvolupada al llarg de tres anys de treball clínic, quirúrgic i experimental tractant milers de ferits procedents dels camps de batalla de la Guerra Civil espanyola.⁷⁸

En aquelles circumstàncies, trobar recursos per finançar les recerques d'uns refugiats estrangers esdevenia una labor impossible:

76. Serrano-Ducau (2007) : 3.

77. Saint-Saëns Gaillot, 2007.

78. Martínez Vidal [en premsa].

Le grand souci de Camille Soula —et il m'en parlait souvent— était qu'il n'arrivait pas à obtenir de l'argent, ou un petit poste, ou une bourse, afin d'aider matériellement des gens comme [Diego] Díaz, qui lui faisaient confiance, pour les sortir des mauvais pas où ils étaient à cause de leur position de réfugiés étrangers.⁷⁹

És que, a la Facultat de Medicina, les condicions adverses havien desbordat la capacitat d'acolliment de Soula. Perquè al seu laboratori, a més dels fisiòlegs catalans, s'hi havien arrecreat altres investigadors espanyols en busca d'aixopluc. Així, per exemple, hi havia Diego Díaz Sánchez⁸⁰ (1911-1993), jove deixeble de Juan Negrín al Laboratorio de Fisiología de la Residencia de Estudiantes de Madrid, que va arribar a Tolosa en avió, procedent d'Alacant, a mitjan març de 1939.⁸¹

En aquells moments, doncs, el dilema que he denominat «de Tolosa de Llenguadoc», ja sols tenia una solució: abandonar França, embarcar-se i arribar a Amèrica, no importava a quin país del continent, la qual cosa significava la diàspora. Lucie Serrano-Ducau, testimoni excepcional d'aquells esdeveniments, ho rememora així:

D'ailleurs la plupart de ceux-ci avaient bien compris qu'ils ne pourraient pas se reclasser en France et se sont pour la plupart expatriés vers les pays américains latins.⁸²

Al setembre de 1939, la declaració de guerra a Alemanya va comportar la mobilització general de la població francesa masculina i, en el cas de la Facultat de Medicina de Tolosa, la militarització del Laboratori de Fisiologia. Per motius de seguretat, fou declarat «Laboratoire Z de l'Armée» i, com a tal, enquadrat en l'estratègia de la guerra química.⁸³ Aleshores,

79. Serrano-Ducau, 2007 : 7.

80. Guerra, 2003 : 236-237.

81. Serrano-Ducau, 2007.

82. Serrano-Ducau, 2007 : 7.

83. Serrano-Ducau, 2007 : 8.

les expériences en cours avaient été arrêtées et étaient remplacées par des recherches sur l'absorption des charbons de bois en présence de gaz (chlore ou autre) et la confection de petits masques en tissus ou gaze contenant ces charbons.⁸⁴

És difícil saber la data exacta i les circumstàncies de la partida d'uns i d'altres. Certament, August Pi Sunyer i els seus fills marxaren molt prest, al maig de 1939, igual que ho féu Rossend Carrasco i Formiguera. Tanmateix, a partir de setembre, la guerra contra Alemanya va actuar de revulsiu en l'ànim dels indecisos i, fins i tot, entre els més optimistes, com Bellido. Sembla que Joaquín d'Harcourt, que sens dubte pel fet de ser militar de carrera es trobaria en un posició més compromesa, partí cap a Mèxic abans de Cap d'Any; i que al llarg de 1940, a més de J. B. Bofill, van abandonar França —no sabem en quin ordre— Bonaventura Benaiges⁸⁵ (1909-2001) i Antoni Grinyó⁸⁶ (1903-1973) cap a Veneçuela. A Caracas, a l'any següent, tots tres, juntament amb Josep Isern⁸⁷ (1902-1975), que també havia residit a Tolosa, fundaren els Laboratorios Farmacológicos Protón.⁸⁸

A la primavera de 1940, la invasió victoriosa de les tropes alemanyes forçà l'armistici i, tot seguit, al mes de juny, la proclamació del Govern collaboracionista de Vichy presidit pel mariscal Pétain, a la França no ocupada. Aleshores, el pànic s'apoderà dels nombrosos estrangers que s'havien refugiat a Tolosa, temorosos de les represàlies o de la repatriació forçosa: l'exili «docte», imaginat per Bellido, que havia de «preparar la represa», era, definitivament, una illusió desfeta i, potser, havia esdevingut un malson.

Aquells que, havent pogut emigrar, encara no ho havien fet,

84. Serrano-Ducau, 2007 : 9.

85. Guerra, 2003 : 230, 739.

86. Guerra, 2003 : 528, 719.

87. Guerra, 2003 : 740.

88. Martín Frechilla, 2006 : 442.

tenien raons molt poderoses per no fer-ho. Així, A. Oriol Anguera, com ja s'ha apuntat, havia de romandre a França a l'espera de notícies de la família, que seguia a Barcelona. Condecorat l'any 1937 amb la *Médaille d'Honneur du Cancer* a París, fou reconegut com a *Attaché à la Recherche Scientifique* entre 1940 i 1941;⁸⁹ en tornar a Espanya l'any següent fou empresonat. El seu amic i col·laborador A. Folch Pi també restà a França, on va obtenir una beca de la Société Nationale de la Recherche Scientifique, i va publicar quasi una dotzena de treballs científics, la major part dels quals derivats de la recerca realitzada durant la Guerra Civil. No obstant l'èxit publicístic, al març de 1942, morta la seua muller, s'embarcà en el Nyassa i se'n anà a Mèxic.⁹⁰ Diego Díaz, el deixeble de Negrín, no prengué la decisió de marxar fins que no va poder recuperar el seu fill, que havia restat a Espanya sota la custòdia d'uns familiars. Tenia previst incorporar-se a la Universitat de Cochabamba (Bolívia), on l'esperava Santiago Pi Sunyer⁹¹ (1893-1981), germà d'August i també fisiòleg, que havia sigut catedràtic de fisiologia a la Universitat de Saragossa fins al juliol de 1936. No obstant això, quan ho tenia tot a punt, en l'últim moment, no li fou permès l'accés al vaixell, atracat al port de Marsella, que l'havia de conduir, a ell i la seua família, a Amèrica.⁹²

Jesús M. Bellido també intentà anar-se'n a Amèrica, però no ho aconseguí. Tenia la promesa d'una plaça a la Universitat de Caracas,⁹³ sens dubte facilitada pel seu col·lega i amic August Pi Sunyer, que dirigia l'Institut de Medicina Experimental des de la seua creació en 1940.⁹⁴ Tanmateix, les autoritats de Vichy no li autoritzaren la partida, ni a ell ni al seu fill petit, malgrat les gestions que Walter B. Cannon, des de Boston, féu per tal de

89. Puche i Manaut, 1994 : 183-194.

90. Puche i Manaut, 1994 : 159-178.

91. Guerra, 2003 : 706-707.

92. Díaz-Quesada, Carmen. Comunicació oral (Tolosa, desembre 2007).

93. Bellido a Salvat. Fos (Alta Garona), 20 de maig 1941.

94. Martín Frechilla, 2006 : 438-444.

traure'l de França.⁹⁵ Detingut diverses vegades per la policia francesa, Bellido fou confinat «en exili de segon grau» a Fos, una petita població situada a la vora del Garona just a la part francesa de la Vall d'Aran. Així, fins i tot, el màxim defensor de restar a Tolosa i d'«empalmar el passat de fa dos mesos i el futur de quan Déu ho vulgui» va sucumbir a la temptació d'escapar i d'iniciar una nova vida a Amèrica.

En suma, França havia esdevingut un atzucac per a aquells que no havien pogut eixir-ne a temps. Caldria resistir-hi en les condicions més adverses, però amb el fracàs de la iniciativa de Soula i Bellido de recrear a Tolosa l'escola biològica catalana tot esperant el retorn, s'apagava —sine die— la il·lusió occitana dels metges catalans.

Bibliografia

- Altet, A. (1991): «La Cruz Roja Republicana Española en Francia, 1945-1986». *Historia Contemporánea* (Bilbao), 6 : 223-249.
- Altet, A., Domergue, L. (2003): *El exilio republicano español en Toulouse*. Madrid, UNED - Presses Universitaires du Mirail.
- Arrighi, P. Silvio Trentin (2007): *Un Européen en résistance, 1919-1943*. Porter-sur-Garonne, Loubatières.
- Baños J. E., Guardiola E. (2007): «Eponímia mèdica catalana. La reacció de Müller-Bellido-Bürger». *Annals de Medicina*, 90(2) : 89-93.
- Barona, J. L. (2001): *Achúcarro, Marañón, Negrín. Medicina y compromiso. Entre la experimentación y la política*. Madrid, Nivola, p. 79-107.
- Campillo, M., Vilanova, F. (eds.) (2000): *La cultura catalana en el primer exili (1939-1940). Cartes d'escriptors, intellectuals i científics. Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer*, 4. Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals.

95. Wolf, 2000 : 604.

- Carrasco i Formiguera, Rossend (1939): Carta a Walter B. Cannon. Tolosa, 4 febrer. Countway Library, Boston, Walter B. Cannon's papers, Spain Correspondence, 1922-1945, box 45.
- Casassas, Oriol (1979): «La creació i l'activitat de la Societat de Biologia de Barcelona». A *Centenari de la naixença d'August Pi i Sunyer*, Barcelona, p. 15-33.
- Casassas, Oriol (2007): *Leandre Cervera i Astor. Semblança biogràfica*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Claret, J. (2006): *El atroz desmoche. La destrucción de la Universidad española por el franquismo, 1936-1945*. Barcelona, Crítica.
- Corbella, J. (2000): «Metges i medicina d'Occitània. Camille Soula, professor de Tolosa, i l'Institut de Fisiologia». *Gimbernat*, 34 : 275-276.
- Crexell, J. (1994): *L'Agrupació de Metges Catalans pro renovació de la Medicina*. Edició privada, Barcelona.
- Díaz-Quesada, Carmen (2007): Testimoni oral. Tolosa, 5 desembre.
- D'Harcourt, J., Folch Pi, A., Bofill [Deulofeu], J. B. (1938a): «Contribución al estudio de los trastornos tróficos de las extremidades por enfriamiento». *Revista de Sanidad de Guerra*, 2 (11-12) : 113-117, 136-137.
- D'Harcourt, J., Folch Pi, A., [Anguera], Oriol, (1938b): «Nota previa sobre la acción de la Sulfamida en las infecciones quirúrgicas». *Revista de Sanidad de Guerra*, 2 (14-16) : 246-275.
- Dreyfus-Armand, G. (1999): *L'exil des républicains espagnols en France. De la Guerre civil à la mort de Franco*. París, Albin Michel.
- Frexinos, J. (1999): *Les Hôpitaux de Toulouse. Mille ans d'histoires*. Tolosa, Éditions Privat.
- Garipuy, J. (1987): «L'Hôpital Joseph Ducuing et son projet: histoire, réalité et image d'aujourd'hui», Thèse pour le Doctorat d'État en Médecine. Université Paul Sabatier - Toulouse III.
- Glick, T. (1985): «Walter B. Cannon i la ciència catalana d'entreguerres». *Butlletí de la Societat Catalana de Ciències Físiques, Químiques i Matemàtiques*, 4 : 139-159.
- Grau, P. (2005): «L'aide des occitans aux intellectuels catalans et

- leur accueil en exil (1939-1943)». A Canal, J., Charlon, A., Pigenet, P., (dir.) *Les exils catalans en France*. Paris, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, p. 167-182.
- Güell Ampuero, C. (2006): *The Failure of Catalanist Opposition to Franco (1939-1950)*. Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Guerra, F. (2003): *La medicina en el exilio republicano*. Madrid, Universidad de Alcalá de Henares.
- Guilhem, F. (2005): *L'obsession du retour. Les républicains espagnols, 1939-1975*. Tolosa, Presses Universitaires du Mirail.
- Guixé i Coromines, J. (2002): *L'Europa de Franco. L'esquerra anti-franquista i la caça de bruixes a l'inici de la guerra freda. França 1943-1951*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Martín Frechilla, J. J. (2006): *Forja y crisol. La Universidad Central, Venezuela y los exiliados de la Guerra Civil Española: 1936-1958*. Caracas: Universidad Central de Venezuela, Consejo de Desarrollo.
- Martínez Vidal, À. [en premsa]: «La stratégie de propagande développée par Joseph Ducuing (1885-1963) depuis du Centre Régional Anti-Cancereux (CRAC) envers les médecins espagnols réfugiés à Toulouse».
- Milà, F. (1995): «Les toulousains face à l'exode des républicains espagnols (1939)», tesi doctoral. Université de Toulouse - Le Mirail.
- Olszewski, T. M. (2006): «Cannon, Walter Bradford». A Bynum, W., Bynum, H. (eds.) *Dictionary of Medical Biography*, vol. 2. Westport - Londres, Greenwood Press, p. 300-302.
- Perdigüero, E., Pardo-Tomás, J., Martínez-Vidal, À. (2008): «Physicians as a public of the popularization of medicine in inter-war Catalonia: the *Monografies Mèdiques* series». A Papaneloupoulou, Faidra, Nieto-Galan, Agustí, Perdigüero, Enríque (eds.): *Popularising Science and Technology in the European Periphery, 1800-2000*. Londres, Ashgate.
- Pi-Sunyer Bayo, C. (1982): «Al Dr. Jesús M.ª Bellido». *Anales de Medicina y Cirugía*, 60 (262) : 92-96.

- Pi-Sunyer i Cuberta, N. (2006): *L'exili manllevat*. Barcelona, Proa.
- Puche i Manaut, A. (1997): «Els metges catalans exiliats a Mèxic», tesi doctoral inèdita. Barcelona, Universitat de Barcelona.
- Raguer, H. (2001): *La pólvora y el incienso. La Iglesia y la Guerra Civil española (1936-1939)*. Barcelona, Península.
- «Réception Solennelle du Professeur Pi Suner [sic]. Nommé Docteur en Médecine honoris causa de l'Université de Toulouse». *Toulouse Médicale*. 1922, 3 (1) : 653-669.
- Sabaté Casellas, F. (2006): «L'exili mèdic català a França (1939-1949) i les seves iniciatives». *Gimbernat*, 46 : 251-258.
- Saint-Saëns Gaillot, J. [2007]: *Toi, mon grand-père Joseph Ducuing. Essai biographique*. Tolosa.
- Sallent del Colombo, E. (2008): «Ciència catalana a Madrid: el discurs del Jesús M. Bellido Golferichs a la Biblioteca Nacional (1927)». *Actes d'Història de la Ciència*, 1 : 401-409.
- Scherrer, J., «Soula, Camille (1888-1963), professeur de Physiologie (1946-1958)». In: Fontanon, C., Grelon, A., (dirs.) *Les professeurs du Conservatoire National des Arts et Métiers. Dictionnaire biographique, 1794-1955*. Tom 2. Paris: Institut National de Recherche Pédagogique / Conservatoire National des Arts et Métiers; 1994. p. 581-591.
- Serrano-Ducau, L. (2007): «Quelques souvenirs de l'arrivée d'un jeune médecin [Diego Díaz] et de sa femme, rescapés de la Guerre d'Espagne, au Laboratoire de Physiologie de Toulouse», manuscrit. Arxiu personal de Carmen Díaz-Quesada, Tolosa de Llenguadoc.
- Soula, C. (2000): «Le XXVème anniversaire de la Societat de Biologia de Barcelona». *Gimbernat*, 34 : 277-280.
- Villar-Basanta, D. (1997): «El Hospital Varsovia de Toulouse (1944-1950)», tesi doctoral. Université de Toulouse - Le Mirail.
- Wolf, E. L., Clifford A. C., Benison S. (2000): *Walter B. Cannon. Science and Society*. Cambridge Mss., Boston Medical Library.

LOS MÉDICOS CATALANES EXILIADOS EN LA UNIÓN SOVIÉTICA

MIGUEL MARCO IGUAL

Introducción

La emigración republicana española que marchó a la Unión Soviética en 1939 estaba compuesta por unas 4.500 personas, la mayoría de ellas ligadas al PCE. Esta emigración poseía unas características diferenciadas con respecto al conjunto del exilio republicano español. Era muy selectiva, con un perfil intelectual medio o bajo entre sus integrantes, diferente de la que se dirigió a países como México, aunque entre sus miembros había algunos artistas, intelectuales y profesionales con formación universitaria.¹

El exilio en la URSS goza de unas características demográficas muy peculiares, ya que el colectivo numéricamente más importante estaba compuesto por unos 3.000 niños evacuados en 1937-38, que son conocidos popularmente por el calificativo de *niños de la guerra* o *niños de Rusia*. A ellos hay que añadir alrededor de mil personas ligadas al PCE, los propiamente exiliados, que llegaron en la primavera de 1939 procedentes de los campos de concentración del sur de Francia y del norte de África. Grupos menos numerosos estaban formados por el personal que acompañó a los niños evacuados, marinos mercantes de barcos republicanos retenidos en los puertos del Mar Negro y del Mar del Norte, alumnos pilotos de la Academia de

1. Galán, Luis, *Después de todo. Recuerdos de un periodista de la Pirenaica*. Barcelona: Anthropos, 1988, p. 88. Alted Vigil, Alicia, «El exilio español en la Unión Soviética». *Ayer*, 2002 (47) : 129-154, 130-132.

Aviación de Kirovabad y otros colectivos menos numerosos. Datos estadísticos de 2003 identifican a 4.445 españoles emigrados en la Unión Soviética como consecuencia de la Guerra Civil.²

Dentro de esta variopinta emigración española que llegó a la Unión Soviética en 1939, también hubo una veintena de médicos, la mayoría con militancia en el PCE y el PSUC, de los que tres eran catalanes. Se trata de Josep Bonifaci, Josep Mª Fina y Julià Fuster. Junto a ellos se puede incluir a Francesc Bosch, que estuvo exiliado en la Checoslovaquia comunista de los años cincuenta. Los cuatro médicos son el objetivo de esta contribución.

Josep Bonifaci Mora (1895-1989)

Miembro de una estirpe de médicos rurales, nació el 20 de julio de 1895 en Llimiana, población de la comarca del Pallars Jussà (Lleida), lugar donde realizó sus estudios de primera enseñanza. Estudió los tres primeros años del bachillerato en un colegio de frailes de Tremp y el resto en el Liceu Escolar de Lleida, un colegio privado propiedad de un miembro de Juventud Republicana. El joven Bonifaci asistió a algunas conferencias de este partido, que despertaron su inquietud política.³

Comenzó los estudios de Medicina en 1911, en la Universidad de Barcelona, obteniendo la licenciatura en 1916 y el doc-

2. Alted Vigil, Alicia; Nicolás Marín, Encarna; González Martell, Roger, *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética: de la evacuación al retorno: 1937-1999*. Madrid: Fundación Largo Caballero, 1999, p. 72-73. Alted Vigil, n. 1, p. 131, 135. González Martínez, Carmen, «El retorno a España de los “Niños de la Guerra civil”». *Anales de Historia Contemporánea*, 2003 (19) : 75-100, 82.

3. Farràs, Francesc, «Josep Bonifaci. De Llimiana al Kremlin». *Escudella*, 1979 (14) : 13-19, 13.

torado en 1919.⁴ Al acabar la carrera tomó posicionamiento político y se afilió a un pequeño partido, la Unión Catalanista. Con la llegada de la Dictadura de Primo de Rivera, militó en el Centre Nacionalista Republicà y poco después pasó a Estat Català, donde fue un activo colaborador. En esa época visitó en alguna ocasión a Francesc Macià, que estaba exiliado en Bruselas.⁵ Fue uno de los fundadores del Sindicato de Médicos de Cataluña, creado en 1920, y miembro del comité de redacción de su boletín, del que llegó a ser redactor jefe.⁶ Tuvo un papel destacado en la creación de la Cooperativa de Consumo del Sindicato⁷. Se dio de alta en el Colegio de Médicos de Barcelona en diciembre de 1934 y fue vocal de su Junta Directiva, causando baja como «desaparecido» en 1939, pero se volvió a afiliarse en 1970 y se mantuvo colegiado hasta el final de su vida.⁸

Se especializó en la patología digestiva y en los años 1930 era auxiliar del profesor Francesc Gallart Monés, jefe del Servicio del Aparato Digestivo del Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, y participaba como profesor en los cursos que organizaba la Escuela de Patología Digestiva, dirigida por Gallart i Monés.⁹ En 1934-1936 estaba domiciliado en Barcelona y mante-

4. Farràs, n. 3, p. 14. Guixé i Coromines, Jordi, *L'Europa de Franco*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, p. 139. «Personalitats destacades. Dr. Bonifaci (1895-1989)». Disponible en www.llimiana.com/persones.php

5. Farràs, n. 3, p. 14.

6. Guixé i Coromines, n. 4, p. 139. «Personalitats destacades. Dr. Bonifaci (1895-1989)», n. 4.

7. Bonifaci, Josep, «El sindicat i el poble». *Butlletí del Sindicat de Metges de Catalunya*, 1925 (61) : 1. Bonifaci Mora, Josep, et al., «Projecte d'Estatut de la Cooperativa de Consum del Sindicat de Metges de Catalunya». *Butlletí del Sindicat de Metges de Catalunya*, 1926 (75) : 21-32. Bonifaci, Josep, «A propòsit de mutualisme i sindicalisme». *Butlletí del Sindicat de Metges de Catalunya*, 1928 (90) : 14-16. Guixé i Coromines, n. 4, p. 139.

8. «Personalitats destacades. Dr. Bonifaci (1895-1989)», n. 4.

9. Hospital de la Santa Creu i Sant Pau de Barcelona. Escola de Patologia

nía una consulta privada de su especialidad.¹⁰ Durante los primeros cinco años de la República participó poco en política, pero su actitud cambió con el estallido de la Guerra Civil.¹¹

Durante los veranos dejaba el Hospital de Sant Pau y ejercía como médico del Balneario de Caldes de Boí. Allí se encontraba el 18 de julio de 1936 y tardó tres días en enterarse de la sublevación. El propio Bonifaci cuenta la anécdota de que al conocerse la noticia, el sacerdote del pueblo le preguntó su opinión política y él le contestó que saldría de Caldes de Boí siendo comunista. Se trasladó a Barcelona, se afilió al PSUC y se incorporó al Hospital de Sant Pau, llamado entonces Hospital General de Catalunya. También se hizo miembro de la UGT, en la que presidió el Sindicato de Profesiones Sanitarias. En agosto de 1938 pasó a ser director general de Asistencia Social del Gobierno Republicano, designado por el ministro de Trabajo y Asistencia Social, su correligionario del PSUC, Josep Moix.¹²

Por esas fechas comenzó la relación con un paciente que sería decisiva para el curso de su vida. Se trataba de José Díaz, secretario general del PCE, que padecía una úlcera gástrica, que desde hacía más de diez años le había ocasionado diversas complicaciones. Bonifaci se convirtió en su médico personal y amigo, y con él viajó, primero a Francia, y más tarde a la Unión Soviética en febrero de 1939, donde fue operado en el Hospital del Kremlin de Moscú por los mejores especialistas soviéticos, sin que consiguieran detener el curso inexorable de la enferme-

---

Digestiva. Prof. F. Gallart Monés. Ampliació d'Estudis any 1933. Curs de Patologia Digestiva. Organitzat pel Prof. F. Gallart Monés. Miret Monsó, Josep, «L'exili dels metges catalans després de la Guerra Civil». *Gimbernat*, 1993 (20) : 220.

10. *Guia Mèdica de Catalunya i Balears*. Barcelona: Sindicat de Metges de Catalunya, 1934. *Guia Mèdica de Catalunya i Balears*. Barcelona: Sindicat de Metges de Catalunya, 1936.

11. Farràs, n. 3, p. 15.

12. Farràs, n. 3, p. 15. «Personalitats destacades. Dr. Bonifaci (1895-1989)», n. 4.

dad. Según su propio testimonio fue médico del dirigente comunista hasta finales de 1940.¹³ Otro objetivo del viaje era la supervisión del estado de los niños españoles evacuados a la URSS, que dependían de Bonifaci como director general de Asistencia Sanitaria del Gobierno de la República.¹⁴ La neoplasia gástrica que atenazaba a José Díaz y le ocasionaba enormes sufrimientos, acabó llevándole a poner fin a su vida de manera voluntaria en el mes de marzo de 1942, precipitándose a la calle desde el apartamento de Tbilisi, capital de la República de Georgia, en donde residía con su familia.¹⁵

Bonifaci pretendió emigrar a México desde la URSS, pero no se atrevió ante el estallido de la II Guerra Mundial y las dificultades que podía suponer el viaje. Tomó un profesor de ruso y se incorporó en 1940 como médico especialista en Patología Digestiva del Hospital del Kremlin, de Moscú. Visitaba a los dirigentes comunistas extranjeros que hablaban lenguas romances. Así conoció a muchas personalidades políticas y desde entonces arranca su amistad con Dolores Ibárruri, de la que fue médico personal.¹⁶ Desarrolló básicamente su labor en el sanatorio de Barbija, cercano a Moscú, que dependía del citado hospital. Residía en esta población con su esposa Elvira Antonio Deunosajut, que llegó a Moscú tras huir de un campo de concentración para mujeres del sur de Francia.¹⁷

Tras la invasión alemana de la Unión Soviética, el doctor Bonifaci y su esposa fueron evacuados en octubre de 1941, con el resto de miembros de la Clínica del Kremlin, a Kuybishev, la actual Samara, situada a unos 800 Km al sudeste de Moscú, en donde se encontraban los miembros del Gobierno soviético. Cuando se produjo la evacuación, acababan de recoger las pa-

13. Farràs, n. 3, p. 16. Arasa, Daniel, *50 històries catalanes de la Segona Guerra Mundial*. Barcelona: Laia, 1998, p. 95.

14. «Personalitats destacades. Dr. Bonifaci (1895-1989)», n. 4.

15. Arasa, n. 13, p. 100.

16. Farràs, n. 3, p. 16. Arasa, n. 13, p. 96.

17. Farràs, n. 3, p. 19. Miret i Monsó, n. 9, p. 220. Arasa, n. 13, p. 97.

tatas que cultivaban en un pequeño huerto que tenían asignado en Barbija y las dejaron debajo de la cama, lamentando de todo corazón que se las fueran a comer los fascistas.¹⁸ Desde el mes de julio contemplaban los furiosos combates aéreos entre la aviación alemana y la soviética que se desarrollaban sobre el cielo de Barbija, que se encontraba en el cinturón defensivo más exterior de Moscú.¹⁹

Cuando llegaron a Kuybishev, estuvieron durmiendo una semana en el suelo, con un frío tremendo y sin calefacción.²⁰ En esta ciudad trabajaba como especialista del aparato digestivo para los miembros de la Sección de Lenguas Latinas de la Internacional Comunista. Atendía a altos dirigentes del partido y mandos de las Fuerzas Armadas, entre ellos el mariscal Iván Kóniev, uno de los artífices del triunfo soviético sobre la Alemania nazi, que tenía problemas de estómago.²¹ Además de José Díaz y Dolores Ibárruri, también fueron pacientes suyos otros personajes importantes, como el búlgaro Stoian Minev, dirigente de la Komintern, al que diagnosticó de una úlcera duodenal durante la Guerra Civil española,²² o Palmiro Togliatti.²³

El doctor Bonifaci regresó a Moscú en marzo de 1943 y se reincorporó a los centros hospitalarios del Kremlin.²⁴ En 1946 se trasladó con su esposa a Francia y vivieron modestamente en París hasta que se mudaron a Tolosa.²⁵ Junto con los doctores

18. Arasa, n. 13, p. 98.

19. Arasa, Daniel, *Los españoles de Stalin*. Barcelona: Vorágine, 1993, p. 95.

20. Arasa, n. 19, p. 120.

21. Arasa, n. 13, p. 98-99.

22. Arasa, n. 13, p. 96.

23. Echauz, Pau, «El médico del Kremlin. Llimiana abre al pueblo la casa del doctor Bonifaci, histórico militante comunista». *La Vanguardia*, Sociedad, 4 setiembre 2007, 7.

24. Arasa, n. 19, p. 101.

25. Farràs, n. 3, p. 17.

Rovira y Francesc Bosch, también miembros del PSUC, atendía a los guerrilleros y a otros exiliados republicanos del sector de Pau en un centro de convalecencia del Unitarian Service Committee, situado en la localidad de Meillon, que trataba de manera preferente a los comunistas. Más tarde se trasladaron al Hospital Varsovia de Tolosa, llevando consigo la infraestructura médica que tenían.²⁶ Su esposa Elvira trabajaba como enfermera del hospital.²⁷ Los doctores Bonifaci y Bosch eran considerados como agentes de la Kominform y el primero era conocido en algunos medios como «el ojo de Moscú».²⁸ En julio de 1948 era jefe de los servicios médicos del hospital y se dedicaba a la medicina general y del aparato digestivo.²⁹

El Hospital Varsovia se encontraba en un palacete del barrio de Saint Cyprien, situado en la calle del mismo nombre, que fue acondicionado en agosto de 1944 con el fin de curar a los guerrilleros españoles que combatían contra los nazis y a los heridos en acciones realizadas en el interior del territorio español. Fue creado por el estado mayor de la agrupación de guerrilleros de las Fuerzas Francesas del Interior (FFI) de Tolosa y perteneció a la comunidad de emigrados españoles, bajo la influencia del PCE y el PSUC.³⁰ El equipamiento fue donado por los servicios de la sanidad militar francesa y una parte de la medicación procedía del material arrebatado por los guerrilleros a las fuerzas de ocupación alemanas.³¹

26. Guixé i Coromines, n. 4, p. 107.

27. Miret i Monsó, n. 9, p. 220.

28. Pike, David Wingeate, *Jours de gloire, jours de honte. Le parti communiste d'Espagne en France depuis son arrivée en 1939 jusqu'à son départ en 1950*. París: Societé d'Édition d'Enseignement Supérieur, 1984. Guixé i Coromines, n. 4, p. 178, 232.

29. «Bosquejo biográfico del Hospital Varsovia». *Anales del Hospital de Varsovia*, 1948 (1) : 5-6. «Charlas clínicas del Hospital Varsovia». *Anales del Hospital de Varsovia*, 1948 (1) : 14-15.

30. Farràs, n. 3, p. 17. Pike, n. 28, p. 138, 141.

31. «Bosquejo biográfico del Hospital Varsovia», n. 29.

El PCE fue ilegalizado por el gobierno francés el 7 de septiembre de 1950, en el curso de la denominada operación «Bolíero-Paprika», y el hospital fue confiado al profesor Joseph Ducuing, cuyo nombre ostenta actualmente, pasando más tarde a la red de asistencia pública francesa.³² El matrimonio Bonifaci y el doctor Francisc Bosch se encontraban entre los detenidos de la citada operación. Los Bonifaci fueron deportados durante unos meses a Córcega, donde él trabajaba como médico en una pequeña población en la que los pacientes le pagaban sus servicios con alimentos.³³ Abandonaron la isla en julio de 1951, al serles concedido asilo político en los países del Este de Europa. Los trasladaron a Polonia y, aunque Bonifaci solicitó ir a la Unión Soviética para no tener que estudiar un nuevo idioma, fue destinado, al igual que el doctor Bosch, a Checoslovaquia, donde aprendió rápidamente a hablar checo. Bonifaci residió 12 años en este país, hasta 1963, ejerciendo su actividad en la Universidad, el Hospital y la Policlínica de Praga.³⁴ En 1956 entró a formar parte del Comité Ejecutivo del PSUC y ese mismo año se desplazó a Pekín para asistir al VIII Congreso de Partido Comunista Chino, en compañía de otros altos dirigentes comunistas españoles, entre ellos su colega Juan Planelles, Dolores Ibárruri y Santiago Carrillo.³⁵ Según Jorge Semprún, Bonifaci viajaba a todas las reuniones del Comité Central que se celebraban en ciudades de la Europa del Este.³⁶

Se trasladó a Rumanía en 1963 por motivos de salud y permaneció allí hasta 1967, año en que logró regresar a Francia. Desde este país realizó gestiones para poder entrar en España,

32. Pike, n. 28, p. 230-1. Guixé i Coromines, n. 4, p. 158.

33. Farràs, n. 3, p. 17.

34. Farràs, n. 3, p. 17-18. «Personalitats destacades. Dr. Bonifaci (1895-1989)», n. 4.

35. Falcón, Irene, *Asalto a los cielos*. Madrid: Temas de Hoy, 1996, p. 298-9.

36. Pike, n. 28, p. 179.

lo que consiguió como turista en 1970. A partir del año siguiente vivió entre Llimiana y Barcelona.³⁷ Durante los años que residió en Rumania mantuvo un contacto bastante estrecho con los miembros catalanes de Radio España Independiente, la famosa Radio Pirenaica, que estaba asentada en Bucarest.³⁸

Santiago Carrillo fue paciente y amigo de Bonifaci, y en el verano de 1976, época en la que circulaba clandestinamente por España disfrazado con una peluca, visitó al doctor en su casa de Llimiana.³⁹ En el primer viaje que realizó Dolores Ibárruri a Catalunya, en 1978, también fue a ver a su viejo amigo Josep Bonifaci y a su esposa Elvira. Recordaba los muchos años en que habían convivido en diversos países y diferentes situaciones y cómo Bonifaci había cuidado de su salud.⁴⁰ En 1979 todavía era miembro del Comité Central del PSUC y miembro de honor del Comité Central del PCE.⁴¹

Josep Bonifaci murió en Barcelona el 22 de abril de 1989, a punto de cumplir los 94 años. Tal como había deseado, sus restos fueron trasladados a su pueblo natal, Llimiana, donde fue enterrado al día siguiente, el domingo 23 de abril, «sota una pluja finíssima i en el marc esplèndid de la muntanya-talaia, entre oliveres centenàries i ametllers carregats de l'ametlló tendre», en una cerimònia multitudinària a la que acudieron los vecinos del pueblo, familiares y militantes del Partido, según refiere Teresa Pàmies, que escribió la nota necrológica del evento. Ya el día anterior, Rafael Ribó, secretario general del PSUC, dio la noticia de su muerte en un mítin del Palacio de los Deportes de Barcelona. Ante 5.000 personas, leyó el telegrama de

37. Farràs, n. 3, p. 18.

38. Pàmies, Teresa, *Ràdio Pirenaica. Emissions en llengua catalana de Radio España Independiente (1941-1977)*. Valls: Cossetània, 2007, p. 44, 54.

39. Farràs, n. 3, p. 18.

40. Ibárruri, Dolores. *Memorias de Pasionaria*. Barcelona: Planeta, 1984, p. 222.

41. Farràs, n. 3, p. 19.

pésame que envió Dolores Ibárruri desde Madrid a su viuda Elvira.⁴² Pasionaria, que ya estaba delicada de salud, moriría en noviembre de ese mismo año.⁴³

Josep Maria Fina Coll (1906-1986)

Nació en la Bisbal d'Empordà (Girona) en 1906. Licenciado en Medicina por la Universidad de Barcelona, pediatra, fue comandante médico de la 27 Brigada del Ejército Republicano.⁴⁴ Llegó a la Unión Soviética en la primavera de 1939, tras el final de la Guerra Civil, y se incorporó como médico a la Casa de Niños N° 2 de Krasnovidovo, en las cercanías de Moscú, hasta que la casa fue evacuada en agosto de 1941 ante el avance de las tropas alemanas.⁴⁵

Fina era alto y delgado, con la mirada inteligente y «el pelo griseado por los aladares». Tenía un carácter serio y discreto y se le notaba exageradamente su acento catalán, por lo que era conocido popularmente como «El Catalán» o «El Doctor».⁴⁶ La

42. Pàmies, Teresa, «“Boni” Josep Bonifaci». En Cebrián i Serret, Carme, Hispano i Vilaseca, Marià (dir.), *Treball 1936-2006. Diari dels treballadors de la ciutat i el camp*. Barcelona: Fundació Nous Horitzons, 2006, p. 848.

43. Maestro, Ángel, «Leyenda de La Pasionaria». En Carrillo, Santiago, Maestro, Ángel, *Ibárruri, Dolores*. Barcelona: Ediciones B, 2004, p. 364.

44. Guerra, Francisco, *La medicina en el exilio republicano*. Madrid: Universidad de Alcalá de Henares, 2003, p. 455. Nicolás Marín, M. Encarna, «La integración de los niños y los jóvenes en la emigración de la Guerra Civil: el caso de la Unión Soviética». *Anales de Historia Contemporánea*, 2003, (19) : 59-73, 66.

45. Nicolás Marín, n. 44, p. 66. Testimonio de Laudelina Álvarez Bárcena.

46. Cimorra, Eusebio, Mendieta, Isidoro R., Zafra, Enrique, *El sol sale de noche. La presencia española en la Gran Guerra Patria del pueblo soviético contra el nazi-fascismo*. Moscú: Progreso, 1970, p. 180.

niña de la guerra, y más tarde médica, Laudelina Álvarez, que arrastraba una tuberculosis pulmonar traída de España, era visitada regularmente por el doctor y recuerda que era muy reservado y hablaba muy poco, pero se le notaba que sabía lo que hacía⁴⁷. Durante la II Guerra Mundial fue capitán médico de la Brigada de Designación Especial de la NKVD que participó en la defensa de Moscú, al mando de Peregrín Pérez. Más tarde formó parte como médico e instructor en el manejo de explosivos de una compañía de guerrilleros minadores dependiente del coronel Stárinov, la 00125, que operaba en el área de Kalinin (Vieliki-Luki), Tuapse (Cáucaso) y Ucrania, en la retaguardia de zonas ocupadas por los alemanes, atacando y destruyendo convoyes enemigos.⁴⁸ Era el prototipo de «guerrillero-médico» e iba siempre con su bolsa sanitaria en el costado y el fusil en bandolera, utilizando indistintamente uno u otro según las circunstancias, actuando también como instructor en el manejo de explosivos y transmitiendo una sensación de serenidad y aplomo.⁴⁹ Con posterioridad a la guerra vivió en el área de Moscú, dirigiendo un sanatorio de la Cruz Roja en Senezh y ejerciendo como pediatra en Solniechnogorsk.⁵⁰

La médica, y también niña de la guerra, Honorina Fernández recuerda que Josep Mª Fina ejerció en los años sesenta como pediatra, durante un breve periodo de tiempo, en el Hospital Naval de La Habana del Este, formando parte del grupo de hispanosoviéticos que colaboraron con la Revolución cubana. Lo recuerda como una persona ya mayor, que todavía hacía guardias a pesar de su edad, tímido, callado y muy trabajador.⁵¹ Se casó con una mujer soviética, con la que no tuvo hijos, y fue

47. Testimonio de Laudelina Álvarez Bárcena.

48. Serna Martínez, Roque, *Heroísmo español en Rusia, 1941-1945*. Madrid: Cañizares, 1981, p. 136-7. Cimorra, Mendieta, Zafra, n. 46, p. 180. Pararols, Francesc, *Un català a l'Exèrcit Roig*. Girona: CCG Edicions, 2002, p. 92.

49. Serna Martínez, n. 48, p. 136-7, 442, 451.

50. Guerra, n. 44, p. 455.

51. Testimonio de Honorina Fernández Fernández.

traductor de algunos libros médicos rusos al castellano. Falleció en Solniechnogorsk, en 1986.⁵²

Julián Fuster Ribó (1911-1991)

Hijo de Esteban Fuster, un militar oriundo de Tarragona, nació en Vigo en 1911 y se licenció en 1935 en la Facultad de Medicina de la Universidad de Barcelona. Fue un dirigente estudiantil que luchó contra la dictadura de Primo de Rivera, y perteneció al Partit Comunista Català (1928-1930) y a otros partidos obreristas de izquierda no pertenecientes a la III Internacional, según sus propias memorias no publicadas, recogidas por Luiza Iordache.⁵³ En 1936 era médico rural de la población de Serra d'Almos, perteneciente al municipio de Tivissa (Tarragona).⁵⁴

Se afilió al PSUC en 1936 y tomó parte activa en la Guerra Civil, desempeñando diferentes tareas en el campo sanitario. Así, en abril de 1937 dirigía el tren hospital nº 6.⁵⁵ También fue jefe de Sanidad de la 124 Brigada, de la 60 División y comandante jefe de Sanidad del XVIII Cuerpo del Ejército que mandaba su amigo Josep del Barrio. La caída de Cataluña en febrero de 1939 determinó su marcha al exilio y a los campos de concentración del sur de Francia.⁵⁶

52. Guerra, n. 44, p. 455. Testimonio de Laudelina Álvarez Bárcena.

53. Iordache Cârstea, Luiza, «La historia de los republicanos españoles en los campos de concentración soviéticos». Departament de Ciència Política i Dret Públic. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007, p. 141. Guerra, n. 44, p. 545-546. Véase su contribución en este libro.

54. *Guia Mèdica de Catalunya i Balears*. Sindicat de Metges de Catalunya, Barcelona, 1936, 220.

55. Massons, Josep M., *Historia de la Sanidad Militar española*, tomo II. Barcelona: Pomares-Corredor, 1994, p. 308.

56. Fuster, Julián, «Viure al Goulag». *L'Avenç*, 1995 (196) : 58-60, 59. Iordache Cârstea, n. 53, p. 141.

Contribuyó a la organización de los servicios médicos del campo de Sant Cebrià, con un quirófano y otro material médico que llevaba consigo, y se autonombró jefe español de sanidad del campo, como él mismo reconoce. Colaboró con el doctor Joaquim Vinyes i Espín en el estudio de algunos internados del campo que sufrían dolores musculares por avitaminosis C, sobre los que Vinyes redactó un trabajo que obtuvo el premio Pourat de la Academia de Ciencias Médicas de París en 1942, y más tarde la monografía *Contribució al coneixement de l'avitaminosi C en l'home*, publicada en 1946 en París.⁵⁷

Por una discusión con el jefe de sanidad francés del campo de Sant Cebrià, fue recluido en marzo de 1939 en la fortaleza de Cotlliure. En el mes de mayo fue liberado para formar parte de una expedición organizada por los cuáqueros ingleses con rumbo a México, pero al final optó por marchar a la Unión Soviética, de la que en aquellos momentos era ferviente admirador, en compañía de sus amigos y compañeros de partido, Joan Comorera, Francisco Ramos y Josep del Barrio, gracias a las gestiones de este último. El buque María Ulianova, en el que se embarcó en el puerto de Le Havre, le condujo en el mes de junio hasta Leningrado.⁵⁸

Una vez en la URSS se especializó en cirugía. Con anterioridad a la invasión alemana trabajó hasta 1941 en el Sanatorio de Agudzeri, en la República de Abjasia. Durante la II Guerra Mundial perteneció al ejército como médico militar, trabajando entre 1941 y febrero de 1943 como cirujano jefe del hospital de evacuación de Ulianovsk (Hospital n° 1.647), ciudad natal de Lenin, situada en la cuenca media del Volga, que estaba dedicado especialmente a la traumatología y cirugía abdominal. Desde octubre de 1942 era jefe de cirugía del hospital. A partir

57. Fuster, n. 56, p. 58, 60. Vinyes Espín, Joaquim, *Contribution à la connaissance de l'avitaminose C chez l'homme*. París: Maloine, 1946.

58. Fuster, n. 56, p. 58-59. Iordache Cârstea, n. 53, p. 141.

de abril de 1943 fue médico interino de la Clínica Quirúrgica del Hospital Clínico de Moscú Nikolai A. Semashko, a las órdenes del profesor Braitsev.⁵⁹ En 1946 manifestó su deseo de formarse como neurocirujano y entró a trabajar en el Instituto de Neurocirugía de Moscú, denominado en 1946 Instituto Burdenko de Neurocirugía, en homenaje al que fue su fundador en 1932.⁶⁰ Fue acogido en este centro con los brazos abiertos, en parte por ser español y también por el prestigio que gozaba la escuela española de histología entre los científicos de la URSS.⁶¹ Tradujo al ruso textos de Del Río Hortega y de otros científicos españoles y latinoamericanos, libros y artículos de neuropatología y neurocirugía, así como textos médicos rusos al castellano.⁶²

Fuster era un hombre de movimientos ágiles, con unos grandes ojos marrones, simpático, con fama de mujeriego y gran conversador. Era amigo de destacadas figuras de la cultura rusa, como el compositor Serguei S. Prokofiev, que había estado casado con la soprano española Carolina Codina, la cual fue internada en el Gulag en 1948.⁶³

En el verano de 1947, al solicitar insistentemente un visado

59. Iordache Cârstea, n. 53, p. 143-144. Fuster Ribó, Julián, «La cirugía soviética. Notas de un cirujano español». Moscú: Archivo personal de Julián Fuster Ribó, 1947, p. 2.

60. Iordache Cârstea, n. 53, p. 144. Kononov, A. N., Yartsev, V. V., Likhtherman, L. B., «The Burdenko Neurosurgery Institute: past, present, future». *Neurosurgery*, 1997 (40) : 178-185.

61. Fuster Ribó, n. 59, p. 197-198.

62. Fuster Ribó, n. 59, p. 160-162, 198.

63. Guerra, n. 44, p. 545-546. Solé, Felip (dir.), «Doble Joc. Amb Stalin no s'hi juga». Tarasca-Doble Joc, TV3, 2007 (documental, 26 min.). López, Luis Matías, «Lina Prokófiev, una española en el Gulag». *El País*, Domingo 28 marzo 1999, 8. Firmizov, Nikolai, «Julián Fuster i Ribó. Una llegenda espanyola al Gulag» (manuscrito mecanografiado, traducido al catalán, entregado en 2005 por la investigadora Josefina Iturrarán a Jaume Badia i Pujol, director general del Departament d'Anàlisi i Prospectiva de la Presidència de la Generalitat de Catalunya).

que llevaba reclamando desde uno o dos años antes para emigrar a México y poderse reunir con sus padres y una hermana residentes allí, fue expulsado del PCE y perdió su trabajo en el Instituto Burdenko. De la noche a la mañana se encontró marginado, sin medios con los que ganarse la vida, y acudió en busca de trabajo a la Embajada de Argentina, que ya estaba prestando ayuda a otros emigrados españoles con problemas semejantes y que también lo hizo con él.⁶⁴

Un día se cruzó por la calle con su compañero del PSUC Rafael Vidiella, que le indicó que «ellos» —la dirección del PCE— habían decidido que no podía marchar de la URSS y que desistiera incluso de solicitarlo.⁶⁵

En enero de 1948 fue detenido en el curso del proceso que se desencadenó tras el intento de huida de la Unión Soviética que emprendieron el alumno piloto de la Academia de Kirovabad, José Antonio Tuñón, y el «niño de la guerra» Pedro Cepeda. Ambos intentaron huir escondidos dentro de unos baúles que llevaban como equipaje dos diplomáticos argentinos. Tuñón fue descubierto dentro del avión que le conducía a Praga y Cepeda no llegó ni a embarcar. Los dos prófugos fueron encarcelados junto a Fuster y sus antiguos compañeros del XVIII Cuerpo de Ejército republicano, los ingenieros Francisco Ramos Molins y Francisco Fernández de la Vega. Su cómplice, el agregado obrero de la citada embajada, Pedro Conde Magdaleno, fue expulsado de la URSS. La policía del Ministerio del Interior detuvo a Fuster en plena calle. Según su propio testimonio, se le acercaron varios agentes y lo empujaron dentro de un furgón, acusándolo de haber llevado a cabo un desfalco en un banco. Fuster sufrió ocho meses de duros interrogatorios en la

64. Rico, José Antonio, *En los dominios del Kremlin. Ocho años y medio en Rusia*. México: Atlántico, 1950, p. 96. Conde Magdaleno, Pedro, *¿Por qué huyen en baúles los españoles asilados en la URSS?*. Buenos Aires: Talleres Gráficos de Institutos Penales de la Nación, 1951, p. 245. Fuster, n. 56, p. 59.

65. Fuster, n. 56, p. 59.

prisión Lubianka de Moscú, destinados a encontrar algún delito con el que poderle acusar, y fue condenado a 20 años de trabajos forzados.⁶⁶ La policía encontró en casa de Ramos cartas incendiarias que le había enviado Fuster, en las que criticaba el sistema soviético y al PCE. Fuster recordaba, años más tarde, que fue para él más dura la estancia en la Lubianka que en el propio campo de trabajo en el que fue recluso.⁶⁷

Antes de ser detenido, Fuster le entregó al diplomático argentino Adolfo Cevallos una carta para su hermana exiliada en México. En esta carta, Fuster culpaba de sus males a Dolores Ibárruri, Vicente Uribe y otros dirigentes del PCE. Tuvo cierta repercusión entre la emigración española una de las frases que escribió en esta carta: «Dolores Ibárruri, que tu nombre sea maldito y tus huesos comidos por los perros». Una copia de la carta le fue encontrada por la policía a Conde Magdaleno, pero otras dos copias fueron sacadas de la URSS por conductos diferentes.⁶⁸

Según Pedro Conde Magdaleno, en esos momentos Fuster tenía dos hijas, Lina de 11 años, fruto de su primer matrimonio en España, y Anuchka, nacida de su segundo matrimonio con una rusa. Cuando la policía fue a detenerlo a su domicilio, la esposa les dijo que su marido no se encontraba allí y no quería ni verlo.⁶⁹

El propio Fuster confesaba años más tarde:

Però, quin fou el meu delict? Sembla que haver demanat a la fi de la guerra (1945) permís per anar a Mèxic, on eren exiliats els meus pares i la meva germana. Potser la causa de la meva perseverant tossuderia; jo, durant sis mesos, em plantava tres o quatre

66. Fuster, n. 56, p. 59. Sopolniak, Boris, «Historia/ El exilio terrible en la URSS. Huída (frustrada) en una maleta». *El Mundo*, Suplemento. 14 Diciembre 2003 (426).

67. Solé, n. 63.

68. Conde Magdaleno, n. 64, p. 246. Sopolniak, n. 66.

69. Conde Magdaleno, n. 64, p. 247.

vegades per semana a l'oficina del NKVD per moure un petit escàndol. La resposta ja la sabia de memòria: «no convé».⁷⁰

El doctor Fuster fue a parar al campo de trabajo de Kenguir, en el Kazajstán, situado en las cercanías de la ciudad de Dzhezkazgan. Este era el campo central del Steplag (Campo de las Estepas). En las prisiones vecinas se trabajaba en minas de cobre y en Kenguir se estaba construyendo una fábrica para el tratamiento del metal. Como buen cirujano que era, se colocó en el hospital del campo, en donde intervenía a los accidentados. Frecuentemente era llevado a las celdas de castigo, desde las que era sacado para acudir a operar. Era una persona respetada que gozaba de prestigio y popularidad entre sus compañeros del campo, que lo denominaban Julián Stepanovich, ya que su padre se llamaba Esteban⁷¹.

Fuster aparece dos veces en la obra más famosa que se ha escrito sobre los campos de concentración soviéticos, *Archipiélago Gulag*, de Alexandr Solzhenitsyn. En la primera ocasión, éste refiere cómo Fuster fue castigado a trabajar en una cantera a causa de un problema con las autoridades del campo. Poco tiempo después el coronel Chechev, jefe de Kenguir, enfermó y le mandó regresar de la cantera para que lo operara, ya que era el único médico en el que confiaba. A pesar de todo, el paciente murió en el quirófano según Solzhenitsyn,⁷² aunque según el testimonio publicado en 1956 del preso disidente comunista Rafael Pelayo de Hungría, que también estuvo preso en Kenguir, Chechev sobrevivió a la operación y se curó.⁷³ El mismo Fuster reconoció que no le faltaba trabajo operando a los oficia-

70. Fuster, n. 56, p. 59.

71. Moreno Hernández, Ramón, *Rusia al desnudo. Revelaciones del comisario comunista español Rafael Pelayo de Hungría, comandante del ejército ruso*. Madrid: Actualidad Mundial, 1956, p. 389. Firmizov, n. 63.

72. Solzhenitsyn, A., *Archipiélago Gulag (1918-1956)*, tomo 2. Barcelona: Círculo de Lectores, 1977, p. 495.

73. Moreno Hernández, n. 71, p. 389-390.

les y guardianes del campo, con sus familias incluidas, así como a los prisioneros. En un lugar de estas características, donde no había medicamentos, solamente un cirujano podía ser de alguna utilidad.⁷⁴

En la segunda cita, Solzhenitsyn se refiere brevemente a Fuster al hablar de una de las huelgas más famosas del sistema penitenciario soviético, que tuvo lugar un año después de la muerte de Stalin: «Cette nuit-là, l'hôpital du camp 2, on vit s'allumer la salle d'opération et un détenu chirurgien, l'espagnol Fuster, travailla».⁷⁵ El levantamiento se produjo el 16 de mayo de 1954 en el campo de Kenguir, cuando tras una serie de incidentes, los prisioneros se hicieron dueños del campo.⁷⁶ Julián Fuster comenta en sus recuerdos: «Podrían descansar, al fin, unos días de la faena agotadora de construir el socialismo en invierno con 40 grados bajo cero y en verano a 40 grados de calor en las estepas del Kazajstán».⁷⁷ Esta revuelta, conocida como «los cuarenta días de Kenguir», finalizó con una matanza indiscriminada de reclusos. Se calcula que murieron unas 700 personas y muchas más resultaron heridas. Los presos amotinados controlaron el campo hasta que en la madrugada del 26 de junio irrumpieron los tanques y los soldados. Muchas mujeres se plantaron indefensas, formando una cadena humana delante de los tanques para detener su avance, pero fueron arrolladas sin ninguna contemplación.⁷⁸ Fuster, cirujano del hospital del campo, que ya había incrementado febrilmente su actividad desde las primeras escaramuzas de la sublevación, se pasó dos días, con sus noches incluidas, operando heridos, alimentándose únicamente con té, hasta que cayó desmayado de

74. Fuster, n. 56, p. 60.

75. Solzhenitsyn, A., *L'archipel du Goulag*, tomo 3. «La roue rouge». París: Éditions du Seuil, 1976, p. 242.

76. Firmizov, n. 63.

77. Iordache Cârstea, n. 53, p. 225.

78. Moreno Hernández, n. 71, p. 390-395. Iordache Cârstea, n. 53, p. 224-228. Firmizov, n. 63.

agotamiento. Se contaba que en el hospital del campo de las mujeres, que era donde operaba Fuster, cuatro enfermeras no tenían ni tiempo para retirar la sangre del quirófano. Solamente les daba tiempo de proporcionarle el instrumental quirúrgico, secarle el sudor de la frente y acercarle alguna taza de té.⁷⁹ La enfermera Luibov Bershadskaya, que ayudaba a Fuster a curar a los heridos, advirtió que su propio cabello se volvió blanco en el transcurso de unos quince minutos.⁸⁰ Fuster recordaba que tenía que escoger personalmente entre las personas heridas, a muchas de las cuales conocía personalmente, quiénes eran las que tenían más posibilidades de salvar la vida.⁸¹

Fuster había vivido otras experiencias muy duras, como cuando tuvo que operar del estómago a un evadido del campo, único superviviente de tres compañeros que pactaron que, si era necesario para sobrevivir, el más fuerte de ellos podía asesinar y comer la carne y beber la sangre de los más débiles. Así, al abrir el estómago del único superviviente, encontró restos de carne humana y dos cucharas que se había tragado para que lo llevaran a la enfermería y lo operaran.⁸² Entre los delincuentes comunes era una práctica habitual automutilarse o tragar objetos para ser ingresados y operados, y así ser eximidos de trabajar durante un tiempo.⁸³

Después de que fuera puesto en libertad, en marzo de 1955, trabajó hasta octubre de 1956 en el Hospital de distrito de Lotoshino, población cercana a Moscú, realizando intervenciones de cirugía abdominal y traumatológica. Pasó dos años más como traductor de libros médicos, que era una labor mejor re-

79. Firmizov, n. 63.

80. Applebaum, Anne, *Gulag. Historia de los campos de concentración soviéticos*. Barcelona: Debate, 2004, p. 500-501.

81. Iordache Cârstea, n. 53, p. 224.

82. Fuster, n. 56, p. 60.

83. Marchenko, Anatoly, *Mi testimonio*. Barcelona: Acervo, 1970, p. 166-167, 184, 325.

munerada. Visitaba a menudo las instalaciones de la Cruz Roja, reclamando su repatriación, hasta que recibió la autorización para hacerlo el 4 de mayo de 1959. El día 14 del mismo mes, salía del puerto de Riga en la séptima y última expedición de emigrados españoles de los años cincuenta. Formaba parte de un grupo de unas 50 personas que iban a bordo de un barco español que había transportado naranjas a la Unión Soviética y que los llevó de regreso a Almería. Desde España se desplazó a Cuba, donde se encontraban sus familiares, que se habían trasladado desde México. Viajó acompañado por su esposa, la rusa Nadia, que lo abandonó nada más llegar a la isla caribeña, dando lugar a la sospecha de que era una agente de los servicios secretos soviéticos que tenía la misión de vigilarlo. A estas alturas de la vida, Fuster se había convertido en una persona anti-comunista y de tendencias conservadoras, que no se adaptó a los nuevos aires de la revolución cubana y al cabo de poco tiempo se marchó a trabajar al Congo como cirujano contratado por la OMS, entre enero de 1961 y junio de 1964, pero tampoco se encontró a gusto en África y acabó regresando a Cataluña. Entre 1965 y 1979 ejerció como médico en Palafrugell (Girona), población en la que instaló una clínica y un quirófano.⁸⁴ Se volvió a casar con una mujer mucho más joven que él, con la que tuvo un hijo, Rafael, nacido en 1971.⁸⁵

Como médico de Palafrugell, tuvo relación personal con el hijo más ilustre de esta población, Josep Pla, al que asistió a raíz de un infarto de miocardio. Pla tenía una excelente opinión de Fuster y así lo expresa en uno de sus libros:

El doctor Fuster és una gran persona, molt intelligent, molt desenganyat, d'un escepticisme total. Ha viscut trenta anys a Rússia, una temporada a la Cuba de Castro, al Congo... Ara viu entre nosaltres, cosa que és molt d'agrair. És un home que ho entén tot

84. Iordache Cârstea, n. 53, p. 249-51.

85. Iordache Cârstea, n. 53, p. 252. Solé, n. 63.

perquè precindeix dels prejudicis i dels convencionalismes. He tingut ocasió de parlar-hi de moltes coses. Quina vida més llarga, difícil i navegada! Ho sap tot —s'entén, tot el que porten els diaris i els llibres. És l'home de Palafrugell que gasta més diners en pàpers impresos.⁸⁶

En los libros de Josep Pla que poseía Julián Fuster, aparecen unas dedicatorias llenas de amistad y admiración por el médico, como una de 1965 en la que el gran escritor se complace por la llegada a Palafrugell de «un espíritu científico y objetivo», «un excelente cirujano y un liberal absoluto» y le pide «que tome la manera de ser (de las gentes de la población) con un cierto humanismo, que tenga paciencia y mantenga el tono crítico...».⁸⁷

Los últimos años de vida los pasó en la Poble de Montornès (Tarragona). Murió el 22 de enero de 1991 en el Hospital de Santa Tecla de Tarragona, víctima de un infarto de miocardio. Sufría de la enfermedad de Parkinson desde unos diez años antes. Seis años más tarde también falleció su esposa.⁸⁸

Francesc Bosch Fajarnés (1903-1972)

Médico nacido en Calaf (Barcelona) en 1903. Se licenció en Medicina y Cirugía por la Universidad de Santiago de Compostela en 1930. Era miembro del PCE y durante la Guerra Civil fue capitán médico del X Cuerpo de Ejército de la República. El exilio le llevó a Francia, donde fue médico de la Resistencia francesa y más tarde director de una residencia para deportados españoles situada en Biarritz, donde se encontraba en 1947

86. Pla, Josep, «Notes per a Silvia». En *Obra completa de Josep Pla*, nº 26. Barcelona: Destino, 1985, p. 548-549.

87. Iordache Cârstea, n. 53, p. 252.

88. Iordache Cârstea, n. 53, p. 252. Testimonio personal de Rafael Fuster Ruiz, hijo de Julián Fuster Ribó.

según el censo del Gobierno Republicano en el exilio.⁸⁹ También trabajó en el Centro Meillon del sector de Pau con los doctores Bonifaci y Rovira para atender a los refugiados y guerrilleros españoles.⁹⁰

En marzo de 1948 fue nombrado director del Hospital Varsovia de Tolosa, en el que colaboró con el doctor Josep Bonifaci. Era el responsable de la patología respiratoria y de la radiología del centro y gozaba de una excelente reputación como profesional.⁹¹ Poseía el carnet de residente privilegiado por haber combatido con los franceses en las Fuerzas Francesas del Interior (FFI).⁹² Las autoridades francesas lo identificaban como agente del Kominform y en septiembre de 1950 fue detenido junto al doctor Bonifaci y otros comunistas, y deportado a Argelia.⁹³ Al cabo de unos meses se pudo trasladar a Ústí nad Labem, capital de la Bohemia del Noroeste (actual República Checa), en donde ejerció como médico. Falleció en 1972.⁹⁴

89. Pike, n. 28. p. 178. Guerra, n. 44, p. 466. Sánchez Agustí, «Ferrán. Metges i maquis». *Gimbernat*, 2003 (40) : 177-186, 185.

90. Guixé i Coromines, n. 4, p. 107.

91. «Bosquejo biográfico del Hospital Varsovia», n. 29, p. 6. Pike, n. 28, p. 178.

92. Guixé i Coromines, n. 4, p. 107.

93. Pike, n. 28. p. 178, 230-231. Guerra, n. 44, p. 466.

94. Miret i Monsó, n. 9, p. 221.

JULIÁN FUSTER RIBÓ. UN MÉDICO CATALÁN EN EL GULAG

LUIZA IORDACHE CÂRSTEA

JULIÁN FUSTER RIBÓ nació en Vigo (Pontevedra), el 9 de julio de 1911 y cursó sus estudios universitarios en la Facultad de Medicina de la Universidad de Barcelona, donde se licenció en 1935. Durante su época estudiantil participó en los movimientos contra la Dictadura de Primo de Rivera y fue miembro del Partit Comunista Català (1928-1930). Desde 1936 militó en el PSUC y participó en la Guerra Civil en el ejército republicano como jefe de sanidad de la Brigada 124, de la División 60 y del XVIII Cuerpo del Ejército mandado por Josep del Barrio.¹ El 10 de febrero de 1939 se retiró con otros compañeros del XVIII Cuerpo del Ejército a Francia, donde estuvo internado sucesivamente en el campo de Sant Cebrià y en la fortaleza de Cotlliure (marzo-mayo de 1939).

En una entrevista realizada por Antonio Soriano en 1987, el Dr. Fuster describía en los siguientes términos el comienzo de lo que iba ser un largo exilio:

1. «Autobiografía de Julián Fuster Ribó», APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó), archivo entregado a la autora con infinita amabilidad por Rafael Fuster, a quien le estoy muy agradecida; «Nota llegada por conducto diplomático a la FEDIP», s. f., IISH (International Institute of Social History, Ámsterdam, FEDIP (Federación Española de Deportados e Internados Políticos) Archives, File 104, Box 99-122. Según Francisco Guerra, —*La medicina en el exilio republicano*. Madrid: Universidad de Alcalá de Henares, 2003, p. 456— fue capitán médico del XI Cuerpo del Ejército. Como apunta José Ramón Navarro Carballo —*La Sanidad en las Brigadas Internacionales*. Madrid: Colección Adalid, Servicio de Publicaciones del EME, 1989, p. 144— el Dr. Fuster fue también teniente médico de la XIII Brigada.

Vaig passar la frontera el 10 de febrer de 1939, seguint l'itinerari de Darnius - l'Agullana - La Vajol i les Illes (França), cap a Morellàs i St. Cyprien, obeint les ordres per escrit del cap del XVIIIè Cos d'Exèrcit. L'Estat Major [E.M.] es va instal·lar a Darnius i jo vaig anar a dormir a un altre poble pròxim. De bon matí, com feia cada dia, vaig anar a l'E.M. a rebre ordres i vaig veure que tots se n'havien anat. Es varen oblidar de mi! Fixa't quina fou per mi aquesta sorpresa, sobretot vinent de la part d'amics, tals com Ramos, amic de tota la vida, i Del Barrio, amb qui jo havia fet tota la guerra.

Jo duia un quiròfan i altres aparells adients, i ja vora de l'entrada del camp de St. Cyprien, on vàrem romandre tres o quatre dies, muntàrem l'ambulatori amb l'equip de metges, com el doctor Vinyes i d'altres, per tal d'assistir els primers malalts. Tan bon punt vàrem entrar al camp jo em vaig nomenar cap de sanitat del camp de St Cyprien.

Immediatament vàrem organitzar, per parcel·les, llocs d'assistència mèdica.[...]

Un dia, ja tip i decidit a enviar-los a fer punyetes, se m'acosta un tinent i em diu: «Escolti, vostè ha demanat d'anar a Rússia?» Sospitant la insidiosa provocació, vaig respondre que jo, no res, no havia sol·licitat. Però era veritat. Em varen lliurar un salconduit fins a París i d'allí al port del Havre, on al cap de tres o quatre dies vaig embarcar en el vaixell Maria Ulianova, nom de la germana de Lenin. En el grup vaig simpatitzar amb un hongarès, molt afectuós, que havia estat voluntari a la nostra guerra, anteriorment exiliat a la URSS. A l'arribada al port de Leningrado, alguns babaus nostres varen exclamar: «guaita, guaita, quin remolcador més gran!» En baixar a terra, vaig observar que hi havia dones amb mocador al cap, treballant de pic i pala, ocupades a les obres de la via, la qual cosa fou, per a mi, una sorpresa que no vaig deixar de comentar entre nosaltres.²

2. Fuster, Julián, «Viure al Goulag». *L'Avenç*, 1995 (196) : 58. Según su autobiografía fue liberado de la fortaleza de Cotlliure para salir para México en una expedición organizada por los Cuáqueros ingleses. Sus amigos y su partido no se olvidaron de él, ya que en el campo de Barcarès recibió la noticia de que iba a salir para la URSS por órdenes del PSUC y de Josep del

Una vez en la URSS, el Dr. Fuster fue destinado a trabajar en su profesión de médico. Desde 1940 hasta 1947, trabajó como médico en el Sanatorio de Agudzeri (1940-1941), cirujano jefe del Hospital de evacuación de Uliánovsk (1941-1943), cirujano traumatólogo (agosto de 1941-abril de 1942) y jefe de cirugía (abril de 1942-1 de febrero de 1943) en el Hospital nº 1.647 en Kuybyzhevski, médico interino en el Hospital Clínico Nikolai A. Semashko (Moscú, 1 de abril de 1943- 1946) y médico en el Instituto de Neurocirugía Burdenko³ (Moscú, 8 de marzo de 1946-1948) junto al eminente neurocirujano ruso, el profesor Egorov,⁴ Jefe de la Sección de Neurocirugía Clínica del men-

---

Barrio. Salió en la misma expedición que su amigo Francisco Ramos Molins, el Jefe de Estado Mayor del XVIII Cuerpo del Ejército.

3. Nikolai N. Burdenko (1876-1946) empleó la doctrina de Ivan P. Pavlov (1849-1956) al elaborar la teoría neurogénica de las úlceras y, con sus colaboradores Spasokukotski, Polenov y Grekov, estudió con gran éxito los problemas de la cirugía del sistema nervioso y de los órganos de la cavidad torácica. Konovalov, A. N., Yartsev, V. V., Likhterman, L. B., «The Burdenko Neurosurgery Institute: past, present, future». *Neurosurgery*, 1997 (40/1) : 178-185.

4. «La personalidad del profesor Egorov como neurocirujano es muy eminente ocupando en la Unión Soviética sin duda alguna una posición de las más destacadas. Es de admirar en él la gran preparación quirúrgica de que está dotado, sólida y multifacética, que le hace un ejemplar magnífico de Homo chirurgicus, la historia del cual Cushing ha hecho con tanta donosidad. Su figura es la de un verdadero “bogatir”, héroes legendarios rusos dotados de una talla y de una complexión gigantesca. Sencillo, alegre de carácter y con una vocación pedagógica admirable. Sus manos, de acuerdo con su talla, son manazas de oso. Cuando se posan en un cráneo que explora para la operación, parece que aquel sea una manzana en la mano de un hombre de talla ordinaria. Viéndolo operar he admirado la manera como estas manazas que apenas encuentran espacio en los reducidos campos operatorios craneales se convierten en instrumentos dóciles, suaves y preciosos en la realización de los tiempos operatorios necesarios. La técnica ha dominado la naturaleza y estas manos que podrían doblar el hierro se han convertido bajo el influjo de la técnica neuroquirúrgica en las manos de lady que el Lord Moynihan exigía para el cirujano». Fuster Ribó, J., «La cirugía soviética. Notas de un cirujano español». APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó), p. 205-206.

cionado instituto.⁵ En 1947, Julián Fuster junto a un grupo de exiliados españoles esperaban el visado para salir de la URSS.⁶

5. «Certificados de trabajo de Dr. Julián Fuster Ribó. URSS (1940-1969)». APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó). Véase el apéndice documental al final del texto.

6. Al finalizar la Segunda Guerra Mundial, los casos de españoles exiliados en la URSS que querían ir al extranjero aumentaron considerablemente. Una primera medida que fue tomada por el PCE a principios de 1947 para parar el flujo de exiliados que deseaban salir de la URSS fue la creación de una comisión presidida por Santiago Álvarez, representante de los emigrados políticos españoles en la MOPR (Ayuda de los Revolucionarios, Socorro Rojo Internacional). Sin embargo la comisión no alcanzó sus fines. Ante la situación de peligro y de hipotética difamación de la URSS y del PCE que suponía la salida de los exiliados españoles, el Buró Político del PCE decidió enviar desde Francia a Moscú a Santiago Carrillo y Vicente Uribe. A su vuelta a Francia, Santiago Carrillo pronunció una conferencia el 6 de septiembre de 1947, en la Casa de los Sindicatos de París, sobre la vida de los «niños de la guerra» en la URSS. El discurso de Carrillo, pronunciado en una época de postguerra, la del comienzo de la guerra fría y del debate intelectual sobre la existencia o la veracidad del Gulag, no dejó de ser un gran homenaje al pueblo soviético, a la imagen de Stalin y de «Pasionaria», ya que eludió la otra realidad generada por el sistema de la URSS, la existencia de republicanos españoles detenidos y reclusos en los campos de concentración soviéticos. Según José Antonio Rico, en 1947, en la Sección de Visados y Registro de Extranjeros de la Unión Soviética en Moscú (OVIR), esperaban alrededor de 30 españoles el permiso de salida. Entre ellos se encontraban los pilotos de Kirovabad, José Antonio Rico, Juan Blasco Cobo, Juan Antonio Ramírez Reyes, Juan Ruiz Gómez, Eugenio Porras Caballero, y como exiliados Julián Fuster Ribó y Francisco Ramos Molins. Los únicos de los mencionados que consiguieron el permiso de salida fueron José Antonio Rico y Eugenio Porras Caballero. Los demás fueron víctimas de la represión de 1948: fueron detenidos y condenados a purgar su condena en el Gulag. Rico, José Antonio, *En los dominios del Kremlin. 8 años y medio en Rusia*. México: Editorial Atlántico, 1950, p. 85-86. Tagüña Lacorte, Manuel, *Testimonio de dos guerras*. Barcelona: Editorial Planeta, 2005, p. 538-539. Carrillo, Santiago. «Los niños españoles en la URSS». *Publicaciones Mundo Obrero*, Suplemento, Septiembre 1947 (89). «Educados en la Unión Soviética, los jóvenes españoles conservan vivo el amor a España. Magnífica conferencia de Santiago Carrillo». *Juventud*, 20 Septiembre 1947. Blasco Cobo, Juan, *Un*

Finalmente obtuvo el visado de entrada en México y confiaba en su prestigio para conseguir la salida de la Unión Soviética pero,

lo único que consiguió fue que lo expulsaran del partido y también del hospital donde trabajaba como médico por no aceptar la orden de retirar su solicitud de salida, condenándole con ello a morir de hambre o capitular en su justa petición. Así llegó a nuestra Embajada en busca de trabajo.⁷

Según el testimonio de uno de los pilotos de la última promoción de Kirovabad,⁸ antes de ser despedido del hospital le

---

piloto español en la URSS. Madrid: Editorial Antorcha, 1960, p. 238. Soriano, Antonio, *Éxodos. Historia oral del exilio republicano en Francia. 1939-1945*. Barcelona: Editorial Crítica, 1989, p. 96-98.

7. Conde Magdaleno, Pedro, *Por qué huyen en baúles... Los asilados españoles en la URSS*. Buenos Aires: Talleres Gráficos de la Dirección General de Institutos Penitenciarios de la Nación, 1951, p. 245. Se trata de la Embajada Argentina en Moscú.

8. Entre 1936-1939, cuatro promociones de alumnos pilotos salieron de España a las escuelas de pilotos de la URSS —Kirovabad y Járkov—, para realizar cursos de aprendizaje en aviones soviéticos. La última promoción de Kirovabad —de aproximadamente 192 personas, como las anteriores— fue compuesta por tres expediciones de alumnos pilotos que salieron de España en agosto y octubre de 1938 y la última en enero de 1939. A diferencia de las tres promociones anteriores cuya formación se completó y los pilotos volvieron a España y lucharon contra el bando franquista, la última promoción tuvo un trayecto distinto. El final de la Guerra Civil les sorprendió allí y, como la guerra había acabado, ya no hacía falta seguir con los cursos de aprendizaje. El trayecto de estos pilotos a partir de marzo de 1939 fue muy complejo: algunos decidieron quedarse en la URSS, y se incorporaron al trabajo en las fábricas y durante la Segunda Guerra Mundial lucharon en las filas del Ejército Rojo; otros querían abandonar el país para reunirse con sus familiares, y muchos de éstos llegaron a parar a los campos de concentración soviéticos, mientras que muy pocos obtuvieron el permiso de salida. Para más detalles sobre los pilotos de Kirovabad, véase Lázaro Ávila, Carlos, «Diario de un piloto de caza en Kirovabad. La formación de aviadores españoles en la URSS», *Cuadernos de aviación histórica*, Dossier 3. Go-

llamaron la atención por haberse olvidado de colgar la contraseña de entrada en el trabajo, lo que dio lugar a un cruce de replicas que en aquella época podrían ser consideradas «antisoviéticas»:

Fuster contestó con energía, y el director de la clínica, que no estaba habituado a tales explosiones de carácter, le echó en cara que era natural tal conducta de un individuo que pretendía marcharse al extranjero; [...] que a México, inclusive, el país capitalista en donde habían asesinado a Umanski, uno de los mejores diplomáticos bolcheviques.

—¡Oiga, camarada! En México también mataron a Trotski, la hiena más enemiga de la revolución y el pueblo soviéticos [sic]. Y en Leningrado, la cuna del bolchevismo, asesinaron a Kirov, El Gran Ciudadano... —respondiéndole Fuster, riendo estruendosamente.⁹

Julián Fuster Ribó fue arrestado el 8 de enero de 1948. Su caso fue estrechamente vinculado al intento de huida de la URSS del capitán observador de aviación José Tuñón Albertos y del «niño de la guerra» Pedro Cepeda Sánchez, en los baúles de los diplomáticos argentinos Pedro Conde Magdaleno y Antonio Sigfriedo Bazán.¹⁰

---

della: Ediciones Campomas, 2003. Lázaro Ávila, Carlos, «La formación de aviadores de la República. Las promociones de la URSS». *Ebre*, 1938 (1). Calvo Jung, Carmen, Lázaro Ávila, Carlos, «La formación de los aviadores en la URSS: Los últimos pilotos de Kirovabad». *Aena Arte*, 2007 (22). Iordache Cârstea, Luiza, «La historia de los republicanos españoles en los campos de concentración soviéticos» [tesina]. UAB, 2007.

9. Rico, José Antonio, *En los dominios del Kremlin. 8 años y medio en Rusia*. México: Editorial Atlántico, 1950, p. 96.

10. José Antonio Tuñón Albertos, viejo comunista y aviador durante la Guerra Civil, doctor en derecho y poesía, fue amigo entrañable de Carmen Parga y de Manuel Tagüeña Lacorte. Tuñón era capitán observador y uno de los jefes del segundo grupo de la cuarta promoción de alumnos pilotos en Kirovabad, junto a Fernando Blanco de la Carrera y Juan Caldevilla Cecilia. Justamente antes de salir hacia la URSS con el grupo mencionado fue ascen-

---

dido al grado de capitán. Al final de la Guerra Civil, encontrándose en la Unión Soviética, por haber accedido a quedarse en este país, fue nombrado maestro de la Casa de Niños de Odessa, donde enseñaba matemáticas y geografía. Desempeñó varios empleos y llegó a ser dibujante decorador en el Teatro Stanislavski de Moscú y dibujante en el trust cinematográfico de Moscú Suomo Film, en la sección de dibujos animados. Él también visitó la Embajada mexicana en Moscú para conseguir el visado de entrada en México, donde se exilió su hermano. Aunque obtuvo finalmente el permiso de entrada en México, el PCE intervino en el asunto para que retirase su petición de salida. El otro implicado en el caso de *intento de huida frustrada en los baúles* fue Pedro Cepeda Sánchez, «niño de la guerra», natural de Málaga, nacido el 15 de septiembre de 1922 y que llegó a la Unión Soviética junto con su hermano Rafael Cepeda Sánchez, a la edad de 15 años, en la expedición de marzo de 1937. Durante la Segunda Guerra Mundial fue evacuado con otros muchachos a Samarcanda y trató de sobrevivir como pudo. Vivió en un orfanato, y después consiguió un humilde puesto de lubricador de máquinas textiles. Poseía una voz excelente y su mayor deseo era cantar; después de ser examinado en un conservatorio, fue llamado para cantar en el teatro Stanislavsky de Moscú. A partir de 1947, José Tuñón y Pedro Cepeda empezaron a trabajar como traductores en la Embajada de Argentina en Moscú junto al agregado obrero Pedro Conde Magdaleno y el segundo secretario de la embajada Antonio Sigfriedo Bazán. Como el mayor deseo de Tuñón y Cepeda era abandonar la URSS, y como Conde y Bazán finalizaban su mandato diplomático en la URSS en 1948, ante la negativa de las autoridades comunistas españolas y soviéticas en dejarlos salir, los cuatro pusieron en marcha un plan de huida en los baúles diplomáticos. Los ensayos duraron tres meses y, aparte de las reformas necesarias en los baúles, los dos españoles se sometieron a diferentes prácticas que comenzaron por media hora de encierro hasta que llegaron a ocho horas diarias. Junto a los ejercicios de resistencia respiratoria, Tuñón y Cepeda tuvieron que perder cada uno más de diez quilos porque se trataba de llevar cincuenta quilos escasos en cada baúl. El día 2 de enero de 1948, desde la entrada del Gran Hotel de Moscú salieron a las seis de la mañana Pedro Conde y el secretario Bazán, con sus baúles —uno cargado con José Tuñón y otro con Pedro Cepeda—, dirigiéndose al aeródromo de Moscú, Vnukovo. Una vez en el aeródromo, el baúl de Bazán cargado con Pedro Cepeda pesaba demasiado y tenía que pagar en rublos el sobrepeso del equipaje. Pero en el aeródromo no quisieron cambiar ni aceptar dólares y tuvo que quedarse. No podían volar hasta el día 4 de enero de 1948. Pedro Conde cogió el vuelo con destino a Praga —primera escala de un viaje que les llevaría a París y concluiría en Buenos Ai-

---

res— a las 9:30 de la mañana. Llevaban volando unos 12 minutos cuando José Tuñón empezó a golpear dentro del baúl porque se asfixiaba encerrado como estaba desde las 4:40 horas de la madrugada. José Tuñón fue descubierto y tras informar de la situación, el capitán recibió órdenes de aterrizar en Lvov, Ucrania. Pedro Conde fue encerrado en un galpón cercano al aeródromo de Kiev durante algunos días y fue liberado el 4 de enero y enviado en avión a Moscú y dejado en libertad. José Tuñón Albertos fue conducido a Lubianka, donde empezó su interrogatorio. El 3 de enero de 1948 fue detenido Pedro Cepeda al salir de las oficinas de la agencia Aeroflot donde se encontraba para retirar los pasajes de Bazán, que tenía que viajar el próximo día a Praga. Conde y Bazán fueron declarados personas non gratas y tenían 48 horas para abandonar el territorio soviético vía Leningrado. La investigación del caso de intento de fuga en los baúles sacó a la luz la existencia de otros “cómplices”. En los días y meses próximos al incidente fueron detenidos por “complicidad” el médico Julián Fuster Ribó, Francisco Fernández de la Vega, el ingeniero Francisco Ramos Molins, el piloto de Kirovabad, amigo de Pedro Cepeda y empleado en la estación de Kursk de Moscú, José Barceló de Haro y algunas soviéticas, trabajadoras del Gran Hotel y del Suomo Film. La suerte de José Barceló fue muy distinta, según se relata en un informe sobre el Intourist del MAE (Ministerio de Asuntos Exteriores). José Barceló, que no tenía conocimiento del plan de fuga, fue puesto en libertad después de dar su consentimiento escrito de que trabajaría entre la emigración española en la URSS como informador del NKVD. Las pruebas reunidas por el NKVD, tanto los documentos como las confesiones, sirvieron al viceministro de Seguridad Estatal de la URSS, el teniente general Ogoltsov, para leer la acusación de la «causa ultra secreta 837» el 28 de julio de 1948 y condenar en agosto a Tuñón y a Cepeda a 25 años; a Fuster, a 20 años, y a Ramos, a 10 años de campos de concentración. Los cuatro sobrevivieron al Gulag: Tuñón, que cumplió condena en el campo de Magadán, salió para México en 1957, Ramos la cumplió en el de Potma y se repatrió a España en enero de 1957 y Cepeda en el de Intá y se repatrió a España con su familia en marzo de 1966. Tagüeña Lacorte, Manuel, *Testimonio de dos guerras*. Barcelona: Planeta DeAgostini, 2005, p. 539. Parga, Carmen, *Antes que sea tarde*. Madrid: Compañía Literaria, 1996, p. 108. Cepeda Sánchez, Pedro, «Los hijos de una gran guerra», APPCS (Archivo Personal Pedro Cepeda Sánchez), p. 233-295. Conde, n. 7, p. 251-289. Alted Vigil, Alicia, Nicolás Marín, Encarna, González Martell, Roger, *Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética. De la evacuación al retorno (1937-1999)*. Madrid: Fundación Francisco Largo Caballero, 1999, p. 187-188. Blasco Cobo, n. 6, p. 26, 264. Pararols Mercader, Francesc, *Un català a l'Exèrcit Roig*. Girona: CCG

¿Por qué fue detenido Julián Fuster Ribó?

Semblava que haver demanat al fi de la guerra (1945) permís per anar a Mèxic, on eren exiliats els meus pares i la meva germana. Potser la causa de la meva perseverant tossuderia; jo, durant sis mesos, tres o quatre vegades per setmana, em plantava a l'oficina del NKVD per moure un petit escàndol. La resposta ja la sabia de memòria: «No convé».¹¹

Aparte de su insistencia ante las autoridades soviéticas para salir de la URSS, otro elemento de peso en su arresto fue la expresión pública de su descontento hacia el sistema soviético y el PCE:

En todo este tiempo me mantuve apartado de los dirigentes del Partido Comunista Español en Rusia por comprender el papel que jugábamos de meros polichinelas de la política rusa. En 1946, junto con un grupo de españoles del mismo pensamiento pedimos visado para ir a México, donde residían mis familiares, también exiliados de España. Después de más de un año de querellas y discusiones agrias con los representantes del Partido Comunista Español, durante las cuales expresé en alta voz mi repulsa al régimen soviético y en relación con el intento de fuga emprendido por los españoles José Tuñón y Pedro Cepeda en combinación

---

Edicions, 2002, p. 27. Borrás, J. E., «Españoles internados por Stalin. De Madrid a Moscú». *Solidaridad Obrera*, 28 Febrero 1948. Fernández Sánchez, José, *Memorias de un niño de Moscú*. Barcelona: Editorial Planeta, 1999, p. 239. Sopelniak, Boris, «Historia / El exilio terrible en la URSS. Huida (frustrada) en una maleta». *El Mundo*, Suplemento, 14 diciembre 2003 (426). AMAE (Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores). Madrid, «Informe sobre Intourist. Visto por la Subsecretaría de Política Exterior. Ministerio de Información y Turismo», Madrid, 25 de noviembre de 1966 R8614/2. En Garrido Caballero, María Magdalena, «Las relaciones entre España y la Unión Soviética a través de las Asociaciones de Amistad en el siglo xx» [tesis doctoral]. Universidad de Murcia, 2006, capítulo 6, p. 76-77.

11. Fuster, n. 2, p. 59.

con los diplomáticos argentinos, con los cuales tenía conocimiento, fui detenido por la MVD.¹²

En referencia a las detenciones acaecidas, el Dr. Fuster escribía que

en 1948 se produjo la redada en la que caí junto con cinco españoles más: Francisco Ramos, el jefe del estado mayor del XVIII Cuerpo del Ejército Republicano, Francisco Fernández de la Vega, jefe de información del mismo cuerpo, y yo, jefe de sanidad de la misma unidad.¹³

Julián Fuster Ribó, al igual que los demás «espías» fue conducido a Lubianka, en donde

em rep un oficial amb aires de mata moros i en pla de pinxo em diu «què es creu, que encara és el XVIII Cos d'Exèrcit?» Però què té a veure una cosa amb l'altra? Li vaig replicar. «Calli i vingui cap aquí», ordena l'esbirro. Em despullaren, tot nu, i comença l'interrogatori. El primer dia, per a desfogar-me els vaig dir: tenia ganes de caure a les vostres mans per a dir-vos que sou tots uns f. de p. i uns cabrons. «Miri, vostè és a la Lubianka. D'aquí no sortirà mai més, per tant, digui el que digui, ens és igual».

Vaig estar vuit mesos d'interrogatoris, de les deu de la nit a les sis del matí, sense deixar-me dormir a l'arribada de la cella. Aquest suplici vaig aguantar-lo 14 dies! Tu no saps el que és això! Allí ho

12. «Autobiografía de Julián Fuster Ribó». APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó).

13. «Fuster Ribó, Julián, Testimonio del “Paraíso Comunista”. Yo ya estoy de vuelta», APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó), p. 21. Los cinco detenidos fueron: José Tuñón Albertos, detenido el 2 de enero de 1948, Pedro Cepeda Sánchez, el 3 de enero de 1948, Julián Fuster Ribó, el 8 de enero de 1948, Francisco Ramos Molins, el 28 de febrero de 1948 y en el mismo año desapareció Francisco Fernández de la Vega después de dos intentos de suicidio para evitar la detención. Ramos Molins, Francisco, «Memorias de la URSS». APFRM (Archivo Personal Francisco Ramos Molins). p. 36.

cantes tot! Un dia, tossuts que tossuts, els va passar pel cap que havia de confessar que era monàrquic, un altre, que era un lla-dre...

Un guardià, quan em va veure en aquell lamentable estat, mort de son, les cames inflades i afeblit a l'èxtrem se'm va apropar i, oferint-me una cigarreta, va dir-me: «es igual que digui que es monàrquic i tota la resta... firmi, home, i acabem més aviat» i... vaig firmar.¹⁴

Unos escritos que llegaron a las manos del NKVD contribuyeron a la elaboración de la acusación contra el Dr. Fuster:

Entendiendo que la caída de Franco estaba vinculada con el fracaso de Hitler, muchos españoles abnegadamente lucharon en los frentes en destacamentos de guerrilleros en Bielorrusia, Crimea y Cáucaso. No pocos españoles, luchando bajo la dirección de jefes soviéticos mediocres, cayeron presos por los alemanes. Comenzó un escándalo y Dolores Ibárruri dio orden que a los españoles no se les permitiera ir al frente. Durante mucho tiempo se les mantuvo en Moscú y se les utilizaba para cortar leña.

Mientras tanto, sus mujeres y sus hijos, que vivían en Asia Central, morían de hambre. Solamente en Kokand murieron 52 niños. El hambre fue terrible, gatos y perros se consideraban platos refinados. Para alimentar a los niños, muchas españolas se dedicaban a la prostitución, mientras que el Estado Mayor encabezado por Ibárruri vivía felizmente en Ufá. En los orfanatos para los niños españoles hacía estragos la tuberculosis [...].

Tras la guerra, comenzó una auténtica peregrinación por conse-

14. «Entrevista de Antonio Soriano a Julián Fuster Ribó», La Poble de Montornès, 1987, APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó). Fuster, n. 2, p. 59. A veces los presos ridiculizaban a sus interrogadores ante las absurdas preguntas formuladas. El Dr. Fuster confesaba en una entrevista que un día, «mentre era sotmès a duríssims interrogatoris, a la seu de la KGB de Moscou, va dir, per ridiculitzar els seus torturadors: "Ho reconec, sóc espia". A continuació, satisfets, els interrogadors li van demanar: "Per quin país espies?" Julià Fuster va respondre: "Per Tailàndia....". Quintà, Alfons, «La llarga agonia del comunisme». *Avui*, 16 març 1996, 8.

guir pasaporte de los países latinoamericanos. Cerca de 150 personas lograron salir, pero pronto los dirigentes del PC organizaron una campaña contra la salida de los españoles. Muchos escribían cartas a Stalin y a Molotov quejándose de Ibárruri, pero estos hombres rápidamente desaparecieron. Los que no podían soportar el acoso se suicidaban.¹⁵

15. Sopelniak, Boris, «Historia/ El exilio terrible en la URSS. Huida (frustrada) en una maleta». *El Mundo*, Suplemento 426, 14 de diciembre de 2003. El deseo de abandonar la Unión Soviética le costó la vida a Florentino Meana Coripio, que nació en Gijón en 1926 y que fue evacuado a la URSS, junto a sus hermanos, Pilar y Joaquín, en la expedición de septiembre de 1937. Hacía poco tiempo que el joven de 22 años se había casado con la «niña de la guerra» Aurora Morales Cubilo, que, reclamada por sus padres desde México y sin tener la ciudadanía soviética, se marchó en 1946 al mencionado país. Según *El Socialista*, Aurora era hija de Santos Morales, socialista, que gestionó con éxito la salida de su hija, pero al empezar los trámites para el marido de ésta, todo fue inútil. Aurora obtuvo una autorización de residencia para Florentino Meana, junto con una invitación realizada por «personas de mucha autoridad en el partido». Pero al cumplir los dieciséis años, Florentino Meana había recibido el pasaporte soviético y como a cualquier otro ciudadano corriente de aquel país le fue imposible la salida. Durante meses realizó varias gestiones, hasta que un día se tragó un vaso de ácido sulfúrico, dejando una carta dirigida a Dolores Ibárruri. Los compañeros de habitación que lo encontraron llamaron al servicio de urgencia médica y mientras tanto leyeron la carta: «Era una carta sencilla, sentimental, en la que acusaba a los comunistas españoles de ser los culpables de la tragedia de su vida. “Vosotros me trajisteis a este país. ¿Para qué? ¡Malditos seáis!”». Al enterarse su hermano Joaquín de lo sucedido, otro «niño de la guerra», «tomó un cuchillo y se trasladó al Hotel Lux, donde creyó encontrar a La Pasionaria, que era la que había denegado la autorización de salida a su hermano para ir a México (Pasionaria era la única persona autorizada por las autoridades soviéticas para conceder o denegar el permiso de salida de la URSS a los adultos y a los niños españoles) y al no encontrarla, descargó su furia contra el representante del partido, cargo que representaba en aquellos momentos José Antonio Uribes, suplente del Buró Político, quien a duras penas pudo eludir la agresión del enfurecido muchacho, que fue a parar a la cárcel por intento de asesinato». Florentino permaneció unos días más con vida, pero se le había quemado el estómago y murió lentamente en julio de 1947. Alted Vigil, Nicolás Marín, González Martell, n. 10. p. 186. Blasco Cobo, n. 6, p.

Cuando al diplomático argentino Pedro Conde Magdaleno le fueron revisadas todas sus pertenencias, le encontraron una carta de Fuster dirigida a su hermana en México que también fue aprovechada por la acusación en su proceso:

«El gobierno soviético tiene medios de sobra para comprobar mi inocencia pero me temo que aprovecharán esta ocasión para cobrarse mi pedido de salida hacia México. Ocúltale mi triste suerte a nuestra querida madre...». «Hoy más que nunca siento que nuestro querido hermano Rafael haya muerto en el frente pues había querido darle para la venganza nombres de algunos malditos culpables de la desgracia de tantos españoles. Si puedes hermana procura hacerles pagar su culpa, son ellos: «La Pasionaria», Uribe....» (sigue una larga lista de nombres que no recuerdo). Seguía diciendo la carta: «Dolores Ibárruri; que tu nombre sea maldito y tus huesos comidos por los perros». La carta terminaba: «Ellos son mucho más criminales que los que quedaron en España. Aquellos al menos piensan y proceden con amor a España».¹⁶

A pesar de las torturas físicas y psíquicas sufridas durante los interrogatorios, Fuster mantuvo sus acusaciones contra las esferas del PCE:

—Sí que acumuló rencor —ironizó el juez instructor en el proceso.

—¿Muchos españoles suscribirán estas palabras?, preguntó a Fuster.

267-268. Senio, «Niños españoles en el “Paraíso Soviético”». *El Socialista*, 19 marzo 1948. Hernández, Jesús, *En el país de la gran mentira*. Madrid: Gran del Torro, 1974, p. 110. Rico, José Antonio, *En los dominios de Kremlin. 8 años y medio en Rusia*. México: Editorial Atlántico, 1950, p. 102-103.

16. Conde Magdaleno, n. 7, p. 246. Rafael Fuster Ribó y Enric Alexandrino fueron erróneamente ejecutados por los republicanos que les consideraron como ladrones mientras rescataban objetos del patrimonio nacional catalán. *The Salvage of Catalonia's Historical and Artistic Patrimony*. Barcelona: Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya, 1937, s. p.

—La mayoría. Menos los que comen del plato de Ibárruri.¹⁷

En cuanto a quién denunció al NKVD a Fuster y los demás compañeros, el propio Fuster se preguntaba y respondía así:

¿Con qué nos encontramos al entrar en Lubianka? Con un mamotreto de cientos de páginas con las denuncias de nuestras conversaciones en Moscú alrededor de estos temas y otros que íbamos aclarando. ¿Quién fue el autor de estas denuncias? ¿Un agente ruso? No. Un español agente secreto ruso, reclutado, ¡señores! en el año 1937 en nuestra propia Barcelona.¹⁸

El médico catalán fue a parar a uno de los campos de concentración más duros del «archipiélago Gulag»: Kenguir, el campo central de Steplag, el campo de las estepas. Julián Fuster no trabajó en la extracción del carbón y de minerales del campo como lo hacían los demás presos, sino como médico, debido a que su experiencia era mayor que la de los otros médicos allí presentes, como la cirujana francesa Marie-Jeanne Koffmann, el terapeuta Tovy Peshovoski y el célebre ginecólogo de Moscú, Malinovski.¹⁹ Se dedicaba a realizar operaciones para curar o salvar la vida de los presos de Kenguir y de los jefes del campo, pero a pesar de formar parte de la casta privilegiada de médicos esclavos estaba sometido a castigos como narra Alexandr Soljenitsin en el *Archipiélago Gulag*:

El cirujano Fuster, un español, había incurrido en el desagrado del jefe del lagpunkt. «¡Que lo manden a la cantera!» Dicho y hecho. Poco después enferma el propio jefe y hay que operar. Hay más cirujanos y podría ir a un hospital central, pero no, sólo con-

17. Sopelniak, n. 15.

18. Fuster Ribó, n. 13, p. 21.

19. Firmizov, Nikolai, «Julià Fuster i Ribó. Una llegenda espanyola al gulag», documento entregado en 2005 por la «niña de la guerra» Josefina Iturrarán al director general del Departament d'Anàlisi i Prospectiva de la Presidència de la Generalitat de Catalunya, Jaume Badia i Pujol, a quien agradezco que me haya facilitado dicho documento.

fía en Fuster. «¡Que traigan a Fuster de la cantera! ¡Me vas a operar!» (Pero se le murió en la mesa).²⁰

Fuster gozaba de gran popularidad²¹ y respeto también entre las filas de los presos, fuesen ellos hombres o mujeres. En muchas ocasiones se desplazó al campo de las mujeres para efectuar operaciones complicadas que sólo él realizaba. Los condenados lo denominaban Julián Stepanovich para que su nombre pareciera más ruso:

Vladimir Peskin recorda que deia en broma: «Julià Stepànovitx, si poguessis garantir que si em talles el cap i me'l tornes a cosir seré més intelligent, hi estaria d'acord». Fuster li responia: «Que n'ets, de ximple, a això cap operació no hi posarà remei».²²

El 16 de mayo de 1954 comenzó la rebelión de los internos, la «insurrección de los cuarenta días de Kenguir», cuando los presos políticos y comunes invadieron el campo de las mujeres. En aquellos momentos los guardias del campo intentaron parar a los alzados. Según Soljenitsin en aquellos días murieron muchos presos y había centenares de heridos:

Cette nuit-là, à l'hôpital du camp 2, on vit s'allumer la salle d'opérations et un détenu chirurgien, l'Espagnol Fuster, travailla.²³

20. Soljenitsin, Alexandr, *Archipiélago Gulag*, tomo II. Barcelona: Plaza & Janés, 1974, p. 399. El mismo acontecimiento fue narrado por Moreno Hernández, Ramón, *Rusia al desnudo, revelaciones del comisario comunista español Rafael Pelayo de Hungría, comandante del ejército ruso*. Madrid: Ediciones de Actualidad Mundial, 1956, p. 389.

21. «Bastará señalar que, al comprobar en los campos, de que Pedro Cepeda era amigo, cómplice y acusado por los mismos cargos de Julián, más de un recluso, en agradecimiento de los que por él había hecho Fuster, le invitaba a cenar o comer sacando lo último de que disponía de su paquete postal». Cepeda Sánchez, n. 10, p. 328.

22. Firmizov, n. 19.

23. Soljénitsyn, Alexander, *L'archipel du Goulag*. París: Éditions du Seuil, 1976, p. 242.

Nikolai Firmizov añade que en el campo de las mujeres, donde operaba Fuster ayudado por cuatro enfermeras, el quirófano, los pasillos, todo el hospital estaba lleno de heridos:

Se sentien uns crits esgarrifosos. La gent pregava que la salvessin. Julià donava ordres: «Aquest a la taula, aquest prepareu-lo per a l'operació». Unes quantes dones portaven el ferits que eren a terra, prop de l'entrada de l'hospital. Només van operar aquells que tenien esperances de salvar-se. Segons diuen, Julià va operar dos dies seguits. Les quatre infermeres només tenien temps de donar-li els instruments, d'eixugar-li la suor del front i d'apropar-li una tassa de te. Ningú no sap quantes persones va salvar, ni quantes no en va poder salvar. Vaig conèixer dues dones que transportaven els ferits i que ajudaven el conegut doctor.²⁴

Una de las enfermeras que ayudó a Julián Fuster en aquellos días fue Lyubov Bershadskaya:

Fuster me dijo que me pusiera el gorro y la mascarilla de cirujano (que guardo hasta el día de hoy) y me pidió que estuviera cerca de la mesa de operaciones y anotara el nombre de los que todavía podían pronunciarlo. Por desgracia, casi nadie podía. La mayoría de los heridos murieron allí en la mesa, y mirándonos con ojos de despedida, decían «Escriba a mi madre... a mi esposo, a mis hijos...», y así sucesivamente.²⁵

Julián Fuster Ribó describía la rebelión de los *zeks*²⁶ en Kenguir en una carta de protesta dirigida a Nikita Khrushchev en 1960, en los siguientes términos:

24. Firmizov, n. 19.

25. Bershadskaya, Lyubov, *Rastoptannye zhizni*. París: 1975, p. 95-97. En Applebaum, Anne, *Gulag. Historia de los campos de concentración soviéticos*. Barcelona: Debate, 2004, p. 500-501.

26. *Zek*, abreviación de *zaklyuchonnyi*, denominación del preso político en los campos de concentración soviéticos.

Hacia las cuatro de la madrugada me despertó el tronar de un cañoneo. Salté de la cama y medio adormilado no podía comprender lo que oían mis oídos. Un tiroteo no me hubiera sobresaltado, pues yo conocía bien las metralletas de los soldados. Pero ¿de dónde podía proceder el cañoneo? Sin avanzar a reponerme de la sorpresa, unos presos irrumpieron en el hospital llevando a uno de sus compañeros herido. Mi asombro no tuvo límites, el muchacho presentaba una herida de metralla que le había destrozado del todo el muslo izquierdo. No podía volver en sí ante herida tan insólita en tiempos de paz. Podía imaginar y prever heridas de bala en la situación en que vivía el campo, pero heridas de metralla capaces de destrozarse un muslo no las había vuelto a ver desde la terminación de la guerra donde no asombran por previstas. Pero en un campo de presos indefensos, desarmados, aquella herida y el cañoneo antes oído me dejaron en un primer momento atónito. Unos segundos bastaron para que el herido expirara sin que yo hubiera todavía recobrado el espíritu suficiente para empezar a actuar como cirujano. Siguieron a este herido decenas de otros que en pocos minutos llenaron todas las salas y pasillos del hospital. De nuevo tuve que revivir las escenas de hace cuarenta días. Solo como cirujano para atender a una avalancha de heridos de metralla graves. Eran las cuatro y media cuando entré en el quirófano: allí estuve sin poder abandonarlo ni un momento. Allí de pie al lado de la mesa de operaciones estuve hasta el siguiente día por la mañana. Mis ayudantes vivían escenas de horror en los pasillos del hospital. Amigos y pacientes de los heridos luchaban para que sus allegados pasaran en primer lugar al quirófano.

Protagonista de dos guerras un sudor frío me cubría el cuerpo. Lo que en la guerra es espectáculo esperado, resultaba allí, en un campo de presos, espectáculo pavoroso. Pronto mis ayudantes me comunicaron lo sucedido. A las cuatro de la mañana mientras todos dormían en el campo, los tanques habían irrumpido en el campo con los cañones enfilados y vomitando metralla. Tras ellos se habían lanzado las tropas que esperaban al buen tuntún sus metralletas. Todo duró exactamente diez minutos. Las «aguerriadas» tropas y los «gloriosos» tanquistas conquistaron el terreno en unos minutos. Les siguieron los abusos de los cuerpos de in-

vestigación del campo que durante los 40 días habían trabajado en las listas de detenciones. Miles de presos fueron seleccionados para ser trasladados ese mismo día en trenes ya dispuestos a otros campos de Siberia. Varios cientos fueron trasladados a cárceles especiales donde debían pasar un año incomunicados con el mundo. Ciento veinte muertos dejaron los tanques bajo sus orugas. Emma Schwartz, fuerte muchacha de 20 años, moría ante nuestros ojos con las dos piernas cercenadas por las orugas de sus tanques. Más de cuatrocientos heridos hubieron de ser asistidos en aquel día.²⁷

El Dr. Fuster recuperó la libertad en marzo de 1955. Al salir del campo de concentración, ejerció su profesión de cirujano en el Hospital de Lotoshino. Desde el momento de su liberación, Julián Fuster mantuvo siempre la esperanza de volver a España, deseo que intentó cumplir durante los tres años siguientes:

Cada setmana anava a preguntar a la Creu Roja i també a la policia. Tossut que tossut, jo insistia amb les meves visites tant als uns com als altres, a més d'enviar lletres al cap del Govern i d'altres autoritats. [...] Al cap de dos anys de traductor, per fi! El comandant Ovidenov, reconegut per nosaltres, encara que vestia de paísà, va avisar-me que podia partir a Espanya.²⁸

Cabe destacar que mientras Julián Fuster realizaba gestiones por su cuenta, Julio Just, a la sazón Ministro de Interior del Gobierno de la República española en el exilio, bajo las indicaciones de Diego Martínez Barrio, Presidente de la República, solicitó la colaboración del CICR (Comité Internacional de la Cruz Roja) y de la Embajada soviética en París para que al médico exiliado le acordasen el visado de salida de la URSS. A pesar de las gestiones realizadas por el CICR ante la Alianza de

27. Carta del Dr. Julián Fuster Ribó a Nikita Jruschov. 1960. APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó).

28. Entrevista de Antonio Soriano a Julián Fuster Ribó, La Poble de Montornès, 1987. APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó).

Sociedades de la Cruz Roja y Media Luna Roja de la URSS, las autoridades soviéticas no dieron una respuesta favorable a la demanda. A través de la intervención ante la Embajada soviética en París realizada en el mismo período en el que los exiliados españoles se repatriaban en las expediciones del *Krym*, se supo que el Dr. Fuster expresó su deseo de trasladarse a España.²⁹ También Dolores Fuster gestionó ante el CICR, desde 1955-1957, la salida de su hermano de la URSS sin resultados concretos.³⁰ Por otro lado el gobierno franquista, a través de las noticias transmitidas por un prisionero alemán (liberado del campo de Kenguir 392/3-2) al Consulado General de España en Hamburgo en septiembre de 1955, intentó averiguar el paradero de los familiares de Fuster sin éxito. A partir de aquella fecha Fuster fue incluido en la lista de socorros de la Asociación Alemana «Caritas» para recibir mensualmente un paquete con víveres, aunque nunca pudo beneficiarse de tal ayuda ya que fue liberado en marzo de 1955.³¹

29. JJ/61-2, JJ/51-1, PR/1-1, FUE (Fundación Universitaria Española), Madrid. Julio Just al CICR, París, 20 de octubre de 1956. CICR a Julio Just, Ginebra, 10 de julio de 1957. Embajada de la URSS en Francia a Fernando Valera, París, 11 de diciembre de 1956.

30. Service Ibérique (1939-1982), C G2 IB B-034, REsO 695, ACICR (Archives du Comité International de la Croix Rouge), Ginebra, Ficha individual de Julián Fuster Ribó.

31. R 4484/5, AMAE, «Jesús Núñez a MAE, Comunica noticias de Julián Fuster», Hamburgo, 8 de septiembre de 1955. Subsecretario de la Dirección de Europa del MAE al Subsecretario del Ministerio de la Gobernación, Paradero familiares, D. J. Fuster Riba [sic], Madrid, 31 de octubre de 1955. La búsqueda de sus familiares fue realizada por medio de la Dirección General de Seguridad, por orden del Ministro de Asuntos Exteriores. En aquel momento las autoridades españolas desconocían el historial de Julián Fuster y sus búsquedas se centraron en tres direcciones: como posible «individuo de tendencias izquierdistas» que se exilió a la URSS durante o al final de la Guerra Civil, como «acompañante de alguno de los grupos de niños que el Gobierno Rojo envió a la URSS» o bien como uno de los «niños de la guerra».

La autorización de regreso la recibió el día 4 de mayo de 1959 y volvió a España junto a su esposa soviética en la séptima expedición de españoles procedentes de la URSS, en el buque Serguei Ordjonikidze, que salió de Riga el 14 de mayo de 1959 y llegó a Almería el 21 de mayo de 1959.³²

Quan vàrem desembarcar al port d'Almeria (més de 50 persones) em va semblar un paradís. Passejant-me pels carrers feia goig de veure tantes sabateries. Mai de la vida, o així em va semblar, no havia vist tantes sabates i de tot el que era exposat als aparadors de les botigues, on hi havia tota mena d'articles presentats amb gust.³³

¿Qué representaron para Julián Fuster 20 años de exilio en la URSS? Ir a la URSS en el año 1939, después de una época de luchas tanto en el campo de batalla como a nivel político, después de las penurias y privaciones que la guerra provocó, fue un «honor» para los emigrantes y los exiliados políticos. El «honor» se debió a la ayuda material que la URSS proporcionó al bando republicano durante casi tres años y al apoyo a los «niños de la guerra» allí evacuados. Pero en la España de la Guerra Civil circulaba una revista soviética, *La URSS en construcción*, cuyos artículos recogían las condiciones de trabajo de obreros y campesinos, la vida en el campo, las fábricas y el progreso del país. Se trataba de una revista soviética ilustrada, en realidad propaganda sobre «el poder y la bondad de nuestra magnífica patria soviética socialista». La revista despertaba

32. «Autobiografía de Julián Fuster Ribó», APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó) y FCEM (Fondo Centro Español de Moscú) [AGE]. ANC (Arxiu Nacional de Catalunya), Sant Cugat del Vallès. Inventari S55, Codi 260-261, Núm. 106 [Llistat repatriacions], Según otra fuente el médico catalán había salido de la URSS para ir directamente a Cuba. Guerra, n. 1, p. 456.

33. Entrevista de Antonio Soriano a Julián Fuster Ribó, La Pobla de Montornès. 1987. APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó). La presente parte de la entrevista nunca fue publicada.

interés en las filas republicanas y muchos de los lectores quisieron conocer aquel «país idílico del proletariado».³⁴ Los que llegaron a la URSS como exiliados políticos se sintieron como los «elegidos» y entre ellos se encontraba Fuster. Llegó con mucha ilusión, ya que era ferviente admirador del sistema soviético. Pero para él, el exilio, tal como lo define, fue la tragedia de unos españoles emigrados que, en tierras extrañas, empezaron a tejer alrededor de sus compatriotas la «maraña de sus trampas». Y la URSS, en su memoria y según su experiencia, fue aquella inmensidad de centros idóneos para la reeducación del ciudadano, el experimento social más salvaje que conoció la historia, un socialismo vergonzante sin respeto a las libertades y a los seres humanos.³⁵

De vuelta a España restableció el contacto con su familia, que mientras tanto se había trasladado a Cuba. En 1959 recibió de su hermana un billete de ida-vuelta a Cuba y una vez allí, escuchando un discurso de Fidel Castro, se dio cuenta de que no podría volver a vivir en un ambiente totalitario. Al cabo de un mes de gestiones pudo volver a Cataluña, donde se encontró sin trabajo. Según él mismo recordaba, se enteró a través de la prensa de que se necesitaban médicos para ir al Congo. Se trataba del Programa de la OMS para el Congo que efectuaba la oficina de Ginebra. Allí su solicitud fue aceptada y fue contratado por la OMS por un período de tres años y seis meses. En aquel país africano trabajó como cirujano en el Hospital de Coquilhatville (6 de enero de 1961 - noviembre de 1962) y en el Hospital de Bukavu (enero de 1963 - junio de 1964). Acabado su contrato volvió a España y gracias a la ayuda de algunos

34. *La URSS en construcción*. (1) Edición del Estado de Bellas Artes, Moscú, 1938. Revistas parecidas y que llegaron a España durante la Guerra Civil fueron *Revue de Moscou*, Société des journaux et revues, Moscú, N1-4, 1938, *L'URSS en construction*, Éditions d'État des Beaux Arts, Moscú (1930-1949), *Sovietland*, Mezhdunarodnaya Kniga, Moscú, 6 junio 1938.

35. Fuster Ribó, Julián, «Testimonio del “Paraíso Comunista”». Yo ya estoy de vuelta», p. 4, 21, APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó).

amigos médicos se incorporó al Hospital Municipal de Palafrugell (mayo de 1965 - 24 de noviembre de 1969), donde ejerció la función de cirujano.³⁶ El escritor catalán Josep Pla, amigo y paciente del Dr. Fuster, lo caracterizaba en los siguientes términos:

El meu germà viu al costat de la casa del doctor Fuster, que m'eliminà el dolor d'infart. El doctor Fuster és una gran persona, molt intelligent, molt desenganyat, d'un escepticisme total. Ha viscut trenta anys a Rússia, una temporada a la Cuba de Castro, al Congo... Ara viu entre nosaltres, cosa que és molt d'agrair. És un home que ho entén tot perquè prescindeix dels prejudicis i dels convencionalismes. He tingut ocasió de parlar-hi de moltes coses. Quina vida més llarga, més difícil i navegada! Ho sap tot —s'entén, tot el que porten els diaris i els llibres. És l'home de Palafrugell que gasta més diners en papers impresos.³⁷

36. Entrevista de Antonio Soriano a Julián Fuster Ribó, La Poble de Montornès, 1987. OMS, Attestation de travail, Pierre, J. M. Carvin. OMS, Attestation de travail, A. Bellerive, Léopoldville, 18 y 19 de junio de 1964, APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó). En su colocación como médico en el Hospital de Palafrugell, el Dr. Fuster contó con la ayuda de Salvador Vallina, el jefe nacional de la Obra Sindical «Lucha contra el Paro», que presentó su caso a Ismael Medina, el jefe del Gabinete de Prensa del Ministerio de Trabajo. Medina le puso en contacto con el médico Pedro Cano, que trabajaba en un ambulatorio de la calle Numancia de Barcelona, y a raíz de aquellas gestiones conjuntas, el Dr. Fuster se incorporó como médico interino en dicho hospital. Carta de Salvador Vallina a Julián Fuster. Madrid, 10 de enero de 1965. APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó).

37. Pla, Josep. «Notes per a Sílvia», *Obra completa*, vol. XXVI. Barcelona: Edicions Destino, 1974, p. 548-549. Cuando fue publicada su obra completa, Josep Pla le envió un ejemplar a su amigo Fuster con la siguiente dedicatoria: «En el moment de dedicar aquest llibre al Dr. Fuster, haig de dir-li que la seva aparició a Palafrugell ha representat l'arribada d'un gran facultatiu, d'un excel·lent cirurgià i d'un lliberal absolut, un dels més gran liberals que he conegut en aquest país. El fet que hagi meditat amb la profunditat que ho ha fet, sobre aquestes coses, és un fenomen insospitat i admirable. Amb l'agraïment i l'afecte de Josep Pla, Palafrugell, novembre de

Después de aquella etapa de su vida se estableció en la Poble de Montornès donde pasó los últimos años junto a su hijo Rafael y a su esposa española. Murió de un infarto de miocardio el 22 de enero de 1991, en el hospital Santa Tecla de Tarragona. El Dr. Fuster fue homenajeado post-mortem con una breve biografía basada en una entrevista con su viuda y publicada en la revista *La Sínia*. Para los amigos y la comunidad de Torredembarra fue «un home extraordinari, treballador, que es deixa portar pels seus ideals, que sofreix incomprensió i mals tractes, mentre va donant el millor que té per donar: la seva ajuda als que sofreixen».³⁸

Apéndice documental

Archivo personal Dr. Julián Fuster Ribó

Certificados de trabajo

1. Certificado Hospital N° 1647, Kuybyzhevski

NKZ RSFSR
Kuybyzhevski.
Departamento de Salud del Distrito
Hospital N1647.
3/11/1943
N°. 03-43

CARACTERÍSTICAS

Extendido al Dr. Julián Fuster como certificado de que desde agosto de 1941 hasta abril de 1942 ha trabajado en el Hospital

---

1967». Dedicatòria de Josep Pla. APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó).

38. «El Doctor Fuster». *La Sínia*, Revista trimestral de Torredembarra. 1991, 7. APJFR (Archivo Personal Dr. Julián Fuster Ribó).

Número 1647 como Cirujano Traumatólogo y como Jefe de Cirugía desde 1942 hasta el 1 de Febrero de 1943.

El Dr. Fuster fue recomendado y aprobado para ser Jefe de Cirugía por el Comité de Recomendaciones según datos oficiales Núm. 5, de fecha 22-10-1942.

Durante el tiempo que prestó servicio en el Hospital Número 1647 evidenció el Camarada Fuster su energía e iniciativa como Cirujano traumatólogo, así como de su excelente preparación comportándose socialmente como excelente compañero.

Con fecha (ilegible) del año 1942 se le extiende al Camarada Fuster una felicitación la cual consta en la Orden diaria número 268 del Hospital y su nombre fue inscrito en el Cuadro de Honor del personal destacado

Jefe del Hospital núm. 1647

Doctor Militar

Nikitin

2. Certificado Hospital Clínico Central de Moscú de N.A. Semashko

U.R.S.S.

Hospital Clínico Central de Moscú de N.A. Semashko

23 de marzo de 1944

Nº 194

CERTIFICACIÓN

El médico don Julián Fuster, hijo de Alejandro, trabajó en la Clínica Quirúrgica de TSIU del Hospital Clínico Central N.K.P.S. de N.A. Semashko en calidad de médico interino desde el primero de abril de 1943.

Durante el tiempo de su trabajo manifestó ser un cirujano diligente con buena técnica, y efectuó operaciones incluso hasta re-secciones de estómago. El Doctor Fuster se halla suficientemente preparado para trabajar por su propia cuenta como cirujano.

Fdo. Profesor Bractsev

3. Certificado Academia de Ciencias Médicas, Instituto de Neurocirugía Burdenko

U.R.S.S.
Academia de Ciencias Médicas
Instituto de Neurocirugía
11 de noviembre de 1947
Nº 83/016
Moscú

CERTIFICACIÓN

El médico don Julián Fuster, hijo de Alejandro, trabajó en la Sección del Instituto de Neurocirugía que se halla bajo mi dirección en calidad de médico de salas desde el 8-III-1946.

En el curso del trabajo se manifestó como un cirujano bien preparado en materia de cirugía práctica y teórica.

El Jefe de la Sección de Neurocirugía clínica

Fdo. Profesor Egorov

4. Certificado Hospital de Lotoshine (I)

Por la presente se certifica que el médico don Julián Fuster Ribó trabajó con el Jefe de la Sección del Hospital de distrito de Lotoshine desde el 3 de marzo de 1955 al 31 de octubre de 1956.

Durante el tiempo de su trabajo fue disciplinado, desempeñó el trabajo escrupulosamente y no fue objeto de sanciones administrativas, efectuando en dicho período las siguientes operaciones:

Laparotomías por obstrucciones intestinales 12
Resecciones de estómago por úlceras de estómago 4
Resecciones de estómago por cáncer de estómago 7
Apendicitis 34
Herniotomías 17
Simpatectomías lumbares 2
Herniotomías en hernia estranguladas 8

Operaciones de Albee 1
 Resecciones de la rodilla 1
 Menisectomía 5
 Varias 28
 Médico Jefe del Hospital de distrito de Lotoshine
 Fdo. A. Siyanova

5. Certificado Hospital de Lotoshine (II)

Se certifica que el Médico Don Julián Fuster Ribó, mientras se encuentra en la P/IA 392, trabajó como médico cirujano. En dicho periodo efectuó las siguientes operaciones:

		Morta- lidad	Supura- ciones
Resecciones de estómago	30	1	5
Colecistectomía	6		2
Neumectomías	3	1	1
Neumotórax extrapleural	2		
Toracoplastias	12		1
Toracostomías	11		
Laparotomías en obstrucciones de estómago	50	7	6
Laparotomías en heridas penetrantes de abdomen	10		1
Simpatectomías lumbares	8		
Menisectomías	10		
Operaciones de Albee	2		
Nefrectomías	3		
Prostatectomías	3		
Trepanación de mastoides	5		

20. VI. 55

El Jefe de la Sección P/IA 392

Fdo. Jaikin

6. Certificado OMS, Congo

Organización Mundial de la Salud

Léopoldville, Rep. de Congo

CERTIFICACIÓN

El que suscribe, Dr. Athémas Bellerive, certifica que el Dr. Julián Fuster Ribó ha trabajado como cirujano en el plan del programa de la OMS Congo.

Ha estado destinado desde enero de 1961 a noviembre de 1963 en el Hospital de Coquilhateville, y de enero de 1963 a junio de 1964 en el Hospital de Bukavu.

Se le libra este certificado para que le valga y sirva en todo lo que en derecho dé lugar.

Dr. A. Bellerive

Representante en jefe de la OMS en el Congo

Léopoldville, día 19 de junio de 1964

7. Certificado Ayuntamiento de Palafrugell

Ayuntamiento de Palafrugell

Don Juan Gich Girbau, Alcalde Presidente del Ayuntamiento de la villa de Palafrugell, provincia de Gerona,

CERTIFICO: Que de los antecedentes obrantes en este Ayuntamiento, resulta que el Doctor Julián Fuster Ribó, viene ejerciendo las funciones de CIRUJANO, en el Hospital Municipal de esta villa, desde el mes de Mayo del año mil novecientos sesenta y cinco hasta la fecha.

Y para que conste y obre los efectos oportunos, libro la presente en Palafrugell a veinticuatro de Noviembre de mil novecientos sesenta y nueve.

El Alcalde,

Juan Gich

MEMÒRIES D'EXILI

RAMON TRIAS RUBIÉS

DESPRÉS DELS BOMBARDEIGS del mes de març de 1938, els pares decidiren que els petits dels 9 germans (3 nois) junt amb la mare marxessin cap a França, preveient el final de la guerra i el probable exili. Les nostres germanes eren ja a França. Per Pasqua, sense haver acabat el curs, la nostra mare i els tres petits (Ramon, Antoni i Pere) vam sortir de Barcelona en un cotxe oficial que va prestar el rector de la Universitat de Barcelona autònoma Bosch Gimpera i que vam anar a buscar a l'avinguda de Pedralbes, tot pujant a mà esquerra, que penso era la residència del Govern. El que més em va impressionar va ser el banderí que portava al parafang davanter, que suposo devia ser l'escut de la Universitat de Barcelona autònoma, i també l'escorta policíaca en cotxe.

No recordo com vam passar la frontera, però sí l'arribada a Perpinyà, on ens esperava la meva germana gran. Vam pujar a dalt del tren, que anava molt ple. La nostra mare parlava bé el francès perquè abans de casar-se havia exercit de *lectrice* a l'École Normale de Carcassona, en pràctiques per obtenir el títol de mestra a Espanya i així guanyar-se la vida. En el viatge en tren ens va cridar l'atenció que no enteníem el francès. Jo, per indicació del meu pare, havia anat a l'escola alemanya de Barcelona, perquè en aquell temps era l'idioma científic que tots els metges estudiaven.

De Perpinyà vam anar a Agen, on la meva germana gran feia de *lectrice* a l'École Normale. Com que eren vacances de Pasqua vam poder allotjar-nos a l'École Normale, aleshores buida, i allí vam retrobar-nos amb les germanes: la Mercè i jo, que vivíem a l'Escola de Nérac, i la Isabel, que també feia

de *lectrice* a Bordeus. La trobada després de la separació —ja feia un any o més que no ens vèiem— va ser molt emotiva. Personalment, però, no ho vaig trobar gens estrany, perquè els temps convulsos que vivíem —canvi de col·legi, bombardeigs i situacions anòmales arreu— em semblava que eren la normalitat.

Així vivia molta gent. Nosaltres érem «les espanyols», no sempre ben vistos perquè veníem del cantó republicà i dels desastres que arreu del món es coneixien del nostre país. La meitat dels germans i la mare, que estava malalta, vam passar uns dies a Agen. El nostre pare continuava a Barcelona i les altres germanes vivien a Tarba i a Pau. Passats uns dies, a Agen, una mestra francesa molt amiga de les ties Rubiés, Mme. Lussagné, ens va portar en cotxe, un Citroën dels coneguts com a «patos», a la nostra mare i els tres petits, a l'escola que les Dames Negres (Orde de Religioses de l'Ensenyança) tenien a Pau. Les meves germanes havien estudiat, abans de la guerra, a l'escola que la mateixa comunitat tenia a Barcelona.

Pau és una ciutat molt bonica situada al Departament dels Pirineus Occidentals, prop del País Basc, d'Oloron i Biarritz. És famosa des de començament del segle xx perquè molts anglesos hi estiuejaven en els nombrosos hotels de luxe del voltant del bulevard dels Pirineus. A la part baixa de la ciutat hi ha el famós castell d'Enric IV, on va néixer aquest rei, rodejat d'un magnífic parc. Nosaltres anàvem a jugar al parc d'aquesta ciutat abans de començar el curs 1938-1939. Recordo que un dia mentre jugàvem se'ns va acostar un senyor molt ben vestit i amb ulleres, i en sentir que parlàvem català, ens va preguntar si érem espanyols. Ell parlava castellà i va presentar-se com el senyor Alcalá Zamora, expresident de la República. Ens va preguntar com ens dèiem, perquè ja va intuir que érem refugiats, i en dir Trias va estar content perquè coneixia la família: va ser molt amable. A vegades he tingut dubtes de coses viscudes, de les quals penso, però, que no van ser reals. No fa gaire, llegia les memòries d'Alcalá Zamora, que comença el llibre dient que

visqué exiliat a Pau el mateix any que nosaltres hi érem. És per això que dedueixo la veritat d'aquesta anècdota.

A Pau, ens vam allotjar a l'escola de les Dames Negres. La meva mare enllitada, amb crisis de nàusees i vòmits. El meu germà Toni i jo fèiem encàrrecs i, com que no parlàvem francès, la nostra mare escrivia en un paper el que necessitava i nosaltres, molt avergonyits amb el paper a la mà, entràvem a la botiga. Un dia vam decidir aprendre de memòria el que posava en francès al paper i anàrem al bulevard dels Pirineus, on hi havia un gran magatzem, per comprar un plomí, que aleshores s'utilitzava per escriure amb tinta. El paper deia «une plume comme celle-là s'il vous plaît» i ensenyàvem un plomí que portàvem de mostra. En arribar, vam recitar a la venedora el que havíem après i ella va contestar alguna cosa que no vam entendre i per això vam repetir la frase una segona i tercera vegada. La dependenta a la fi va exclamar: «Ah, vous êtes des espagnols», i per gestos ens va fer entendre que no tenien el que nosaltres demanàvem. Al meu germà, entestat a repetir la frase «une plume comme celle-là s'il vous plaît», li vaig haver de dir que anéssim a un altre lloc perquè em semblava que no en tenien d'aquella mena, però es va enfadar molt perquè no entenia el que passava.

Nosaltres vivíem dintre el convent, en una sola habitació, juntament amb la nostra mare i el germà petit, en Pere. La nostra germana Glòria estava interna des d'abans de la nostra arribada en aquest col·legi i, per tant, vivia amb la resta de franceses que hi estaven internes. Nosaltres érem nois, i l'escola mixta no existia; per tant, ens van fer un gran favor de tolerar que visquéssim amb la mare en una escola de noies. Tot plegat sense pagar res, gratuïtament.

El meu germà i jo havíem fet la primera comunió a Barcelona, a la clínica Fargas, amb el capella del Clínic mossèn Anton. A l'època, tots els oficis religiosos es deien en llatí, però la manera de pronunciar el llatí en francès és molt diferent que en català o castellà. Nosaltres, al convent, si bé vivíem a part, a la

residència de les monges, anàvem a missa cada dia i fèiem d'escolans. Però si bé sabíem fer d'escolans, no enteníem el llatí pronunciat pels capellans francesos i, per tant, a les nostres intervencions de participació en les oracions imitàvem el so de la pronúncia encara que no ho dèiem tal com ho havíem après a casa nostra.

Van arribar les vacances d'estiu, i les monges tenien una propietat agrícola a Nay, un poble a la vora de Lourdes, enmig de les muntanyes. Vivíem a la torre «Les Tilleuls», on hi havia habitacions per a les monges i una finca agrícola, de la qual s'ocupaven els masovers, amb prats i vaques que pasturaven i que nosaltres vigilàvem. També vam aprendre a munyir gràcies a les lliçons pràctiques que els masovers impartien. Van ser unes vacances molt agradables.

Hi havia monges espanyoles, navarreses, que tenien cura de nosaltres. Una de les coses que ens cridava l'atenció era que hi havia molts bolets, i els francesos no hi eren gens aficionats. Nosaltres trobàvem estrany que no els collissin, i les monges espanyoles un dia ens van obsequiar amb un plat de bolets. Això ens va provocar una gastroenteritis important, cosa que va demostrar que les monges eren molt amables però no gaire expertes en la matèria.

L'estiu era plaent en aquell indret, des d'on es contemplava una bona panoràmica sobre els Pirineus, amb un clima agradable i vida de pagès al camp, tot pasturant les vaques.

El curs acadèmic de 1938-1939 vam ingressar com a interns al Lycée Louis Bartou, que tenia i encara té avui un gran prestigi com a centre d'ensenyament a França. El nom de Bartou venia d'un ministre d'assumptes exteriors de França, ex-alumne, mort en l'atemptat que van cometre els anarquistes contra el tsar Alexandre de Iugoslàvia quan va venir a França. Louis Bartou l'acompanyava, com a ministre del Govern, a la seva arribada al país. El Lycée, com molts altres establiments docents, era un antic convent als afores de Pau, amb un gran parc molt extens que tenia camps de tennis, de rugbi —esport molt

popular a França— i del joc de frontó —molt popular al País Basc i a Pau. Hi havia també un circuit per a carreres de cotxes, molt populars també en aquella època a tot Europa. Jo recordo haver presenciat les curses on actuaven corredors de la fama de Nuvolari i Caracciola des del mateix Liceu. Vam entrar al curs d'ensenyança primària per aprendre francès des dels inicis, i a la classe érem coneguts com «les espanyols». Dormíem al «dortoir», sala molt gran amb una vintena de llits, amb els nois francesos que no residien a la mateixa ciutat, perquè era costum tenir-los pensionistes. La convivència era molt agradable i fàcil per fer amistats. Estava prohibit parlar de política o de religió. Els primers dies d'internat no enteníem el que ens deien. Recordo que el vigilant, que dormia en un llit aïllat per cortines al mig del «dortoir», i que li dèiem «le pion», va dirigir-se a mi perquè tanqués una finestra. Jo no entenia el que em deia, i quan es va enfadar davant de la meva passivitat els altres companys van dir cridant: «C'est un espagnol», i això li va calmar els ànims. La veritat és que amb la gent teníem molt bones relacions, i si convenia ens ajudàvem. El capellà del Liceu dirigia el grup d'escoltes, que es componia de «louveteaux», «boy scouts» i «routiers», segons l'edat de cadascú. Això permetia fer excursions o anar al cine amb el grup. Com que nosaltres no teníem diners, els altres companys feien una collecta per pagar-nos l'entrada i suposo que també les despeses de les excursions.

El curs va transcórrer bé, amb notes més aviat bones i als tres mesos ja no teníem problemes amb l'idioma, encara que per parlar a vegades havíem de fer avinent la frase amb el verb que volíem utilitzar però que no sabíem conjugar. De totes maneres l'idioma va deixar de ser un obstacle.

Una de les germanes va tenir una apendicitis que el cirurgià de Pau va operar amb total èxit.

Pau és una ciutat molt benestant, amb un important mercat de bestiar i una església especialment original, de color blanc, enmig d'un dels molts parcs que l'envolten.

Febrer del 39: el pare surt d'Espanya cap a l'exili i ve a Pau per reunir-se amb la mare i el germà petit. Recordo que vam reunir-nos amb les germanes que encara vivien a Tarba i Nérac i que van arribar en tren. Nosaltres, molt mudats, les esperàvem a l'estació, però la sorpresa va ser gran quan van passar de llarg davant nostre i de moment no ens vam reconèixer. Teníem una edat en què creixíem i canviàvem molt.

Els nostres pares i en Pere, que tenia 8 anys, van anar a Carcassona, però en Toni, la Glòria i jo ens vam quedar com a pensionistes als respectius col·legis fins a acabar el curs.

A Carcassona el meu pare havia trobat la possibilitat d'exercir a l'estil descrit a la novella de Stephen Zweig *Arc de Triomf*. Això consistia a operar sense el dret a l'exercici professional a França. El meu pare era catedràtic de cirurgia a Barcelona. L'ajudava el cirurgià titular de la clínica, en aquest cas francès, però que havia estat víctima del que jo en dic «Exámenes patrióticos», vigents arreu del món. Això consistia a facilitar el títol als qui havien anat al front, i, un cop acabada la guerra, com a premi o compensació pel sacrifici patriòtic que havien fet, pràcticament els regalaven el títol. Fet que els suposava una falta de preparació que arrossegarien al llarg de la seva vida professional.

Acabat el curs del 1939, els germans que no tornàrem a Espanya ens vam quedar a Carcassona allotjats a la clínica del Bastion, propietat del Dr. Delteil, que ens va pagar els estudis i l'estada a canvi de la feina professional del nostre pare. Així vam viure durant uns anys, tot fent el batxillerat, fins que de mica en mica vam anar tornant de l'exili.

Recordo que vam estar diverses vegades a punt de marxar cap a Mèxic, amb les maletes a punt, i fins i tot a la cua que els refugiats formaven davant del consolat per embarcar cap a Amèrica.

A Carcassona hi havia molts exiliats, i a la clínica recordo haver conegut el Dr. Giralt, catedràtic de Farmàcia i antic cap del Govern o, si més no, membre del Govern de la República. El

recordo tot sol, en una habitació de la mateixa clínica. Un altre era el coronel de Sanitat Militar, Minguillón, que també s'allotjava allí.

Incorporat jo mateix al Lycée de Carcassona, prenia classes particulars de llatí amb un personatge que havia estat ministre d'Educació de la República, i que políticament pertanyia al grup denominat «Els Jabalís». Es deia Domingo Barnés, havia estat catedràtic d'Institut, penso que a Segòvia o a Sòria, i estava casat amb una dona d'Àvila, prima, molt senyora i molt religiosa, que em cridava l'atenció perquè sempre anava vestida de negre. Després van marxar a Mèxic. Com molts espanyols, el seu marit, per raons polítiques, no assistia mai a missa, però acompanyava la seva esposa fins a l'església. Ell es quedava assegut en el cafè amb altres refugiats que també esperaven les seves dones. L'església era plena d'espanyols que sí que anaven a missa, i més d'un francès comentava intrigat: «Qui, doncs, matava els capellans?» Quan el Sr. Barnés se'n va anar cap a Mèxic jo el vaig acompanyar a la cua de refugiats i el vaig ajudar a portar les maletes. Quan li va tocar dir el seu nom per marxar, recordo que el va dir cridant: «Domingo Barnés, Ministro de la República!»

També em donava classes de matemàtiques un coronel d'artilleria (Orbaneja) que vivia a la rue de Verdun en un pis molt petit. La seva dona es guanyava la vida fregant pisos. Estava sempre assegut en una butaca, amb una ampolla de vi al costat i sempre en samarreta. Deia que havia estat Cap de Guarnició de Badajoz quan la sublevació militar. Ell, fidel a la República, va fugir cap a Portugal acabada la resistència de les forces...

A la clínica del Dr. Delteil els dissabtes venien a sopar els metges espanyols que estaven en el camp de concentració de Bram. Venien acomboiats pel metge militar francès destinat a la sanitat del camp (Dr. Sabatier) i allí es reunien per sopar. Hi havien personatges importants com Diego Ruiz, psiquiatre fundador del Psiquiàtric de Salt (Girona), on havia iniciat la nova psiquiatria. Era un home molt original i intel·ligent, i es

feia notar en els sopars perquè portava un barret amb la cinta de color mig blanquinosa, tacada per la suor. També venia el Dr. Mas Robles. Tots els del camp desprenien una olor especial. El meu germà i jo dormíem en una habitació contigua al menjador i escoltàvem la tertúlia i les discussions.

Un dia, penso que abans de l'estiu, o sia de l'inici de la Segona Guerra Mundial, i enmig dels auguris de si hi hauria o no guerra (era l'època de les reunions de Munic), vam tramcar una broma als meus germans i la Glòria. Mentre els tertulians del camp de Bram sopaven —ja era de nit—, nosaltres, apostats darrera la porta vam cridar: «Mars est revenu», referint-nos a les estrelles que hi havia en el cel aquest dia. En aquell moment, molta gent associava les profecies i l'aparició de Mart (déu mitològic de la guerra) al començament de la guerra. Això va provocar la indignació dels nostres pares i dels tertulians, perquè representava una burla en uns moments certament molt inquietants i de fortes probabilitats de guerra.

El mes de juny o juliol, el Govern francès va decretar mobilització general. La situació era motiu de molts comentaris. Recordo que els espanyols estaven espantats i els francesos molt tranquils, perquè havien guanyat la Primera Guerra Mundial i ells creien que era per la superioritat del seu exèrcit. Vivien encara tres mariscals de França: Franchet d'Espèray, Pétain i Lyautey. Consideraven que l'exèrcit espanyol era de paco-tilla (jo crec que en part tenien raó), que ells tenien el millor dels exèrcits i no els feia cap por l'exèrcit alemany. El general Gamelin n'era el cap i això era una garantia gràcies al seu suposat geni militar, ja que era deixeble del mariscal Pétain, aleshores ambaixador de França amb en Franco, amb qui es coneixien pels seus respectius actes militars al Marroc i per afinitats polítiques.

Nosaltres continuàrem estudiant. Jo al Lycée de Carcassona, el meu germà a l'escola de St. Stanislas del seminari i la Glòria a l'escola Jeanne d'Arc.

A l'estiu del 39 es feien sessions de cine a l'aire lliure, al bu-

levard Jean Jaurès, entre els dos bastions, en un dels quals nosaltres ens allotjàvem. El dia 11 de setembre, de nit, estàvem veient una pel·lícula asseguts en aquell bulevard, quan es va interrompre la projecció i va aparèixer l'ordre de mobilització general, tot ordenant la presentació de la lleva del...

Recordo, uns mesos abans, les manifestacions entusiastes per tot França pel resultat de la reunió de Munic; el retorn triomfal de Daladier amb discursos i manifestacions per l'èxit obtingut, gràcies al qual s'evitaria la guerra i es consolidaria la pau gràcies al lliurament de Txecoslovàquia a Alemanya.

Els escoltes ens van posar en estat d'alerta i havíem de vigilar possibles atacs aeris fent de vigies a les muntanyes del voltant de la ciutat. L'ambient entre els francesos no era pessimista. A casa fèiem vida normal: cada dia de bon temps a la tarda sortíem amb els pares a donar un tomb, a caminar una bona estona pel canal du Midi, tot seguint el camí de sirga. La mare es posava les sabates «caminadores» i fèiem un passeig bastant llarg tot veient passar les «peniches» carregades amb mercaderies o petroli que anaven de Marsella a Bordeus i viceversa.

Quan la guerra va començar, els soldats de lleva, amb una manta i una cullera, es van presentar a l'Ajuntament o a altres locals. Feien cua i després marxaven en tren.

La caserna de Carcassona era un gran edifici davant d'una esplanada. Hi havia de guarnició soldats d'Indoxina (actual Vietnam), que eren baixets i que quan es passejaven per la rue de la Gare anaven sempre en fila índia i es parlaven entre ells de davant a darrera sempre en el seu idioma. Portaven l'uniforme de l'exèrcit francès, però no recordo que parlessin altre idioma que el seu. També recordo els de la cavalleria africana, molt vistosos, que en deien Spahis. Els sentinelles de la caserna no eren soldats, sinó gendarmes que tenien cura de vigilar les tropes colonials, que no eren gaire de fiar. Nosaltres anàvem a banyar-nos al riu Aude, en un quiosquet que en deien el Peixierou.

La declaració de guerra va produir-se quan els alemanys van envair Polònia. França i Anglaterra van donar un ultimàtum d'hores perquè els alemanys es retiressin; al contrari es considerarien en guerra. Hitler no creia possible que França i Anglaterra li declararessin la guerra, perquè l'espai vital que ell reclamava per a la raça ària era a Rússia, que, com que era de règim comunista, no era considerada una aliada dels països democràtics sinó l'enemiga política. El fet és que començà la Segona Guerra Mundial i es va convertir en una situació estranya. No hi havia enfrontaments armats perquè s'hi interposava la línia Maginot, que era considerada inexpugnable i que anava de la frontera suïssa a la belga. Els belgues, però, impediren la continuació de la Fortificació fins al mar (Dunquerque) perquè no volien que Hitler s'enfadés. Bèlgica i Holanda, neutrals a la Primera Guerra Mundial, es consideraven immunes als desigs expansionistes dels alemanys.

Recordo que va començar el curs acadèmic 1939 normalment i que nosaltres anàvem a classe, on hi havia jueus fugits d'Alemanya. Els dijous ens posaven en grups separats els catòlics, protestants, jueus i laics per rebre una hora de classe que ens impartien el capellà «aumônier», el pastor, el rabí, o el professor d'ètica, segons els desigs dels nostres pares. Al costat del Lycée hi havia l'escola laica, de tan gran prestigi com el seminari. Tots tenien molts alumnes i no recordo que hi hagués mai cap problema. Nosaltres, com la majoria dels espanyols, anàvem a missa. Ens trobàvem els diumenges a l'església i després s'organitzaven aquelles tertúlies de cafè que tanta tradició tenien entre els espanyols.

La guerra era totalment inactiva, i per això se'n deia la «drôle de guerre». Fins al maig de 1940, que recordo especialment perquè durant la «récréation» va córrer la notícia de l'atac alemany passant per Bèlgica i Holanda, en direcció a Dunquerque. Aleshores canvià el panorama, i l'ofensiva alemanya es convertí en un passeig militar per França. Chamberlain dimi-

teix i Churchill apareix com a president. Daladier és substituït per Paul Reynaud.

Vam presenciar l'èxode dels exèrcits belgues i holandesos, i, no sé com, van aparèixer membres de l'exèrcit polonès, amb uns quepis alts i inclinats endarrere i amb una gran visera. S'habilitaren locals per allotjar gent que dormien sobre la palla que els escoltes havíem escampat en aquests llocs. Tot plegat en el mateix passeig on en començar la guerra, els francesos havien requisat els cavalls dels pagesos perquè consideraven la cavalleria equiparable a les divisions cuirassades dels alemanys. Aquesta, com altres visions, va fer possible el que la gent en va dir la «débâcle». L'arribada de milers de persones en carros, cotxes i trens, procedents de França, Bèlgica o Holanda, era patètica. Els espanyols ho trobàvem natural perquè ho havíem viscut. El president del govern de Bèlgica va fer un discurs contra el rei Leopold, tractant-lo de «roi félon», i tot seguit va marxar amb tot el govern cap a Anglaterra. La clínica on estàvem es va omplir de refugiats de tota mena i procedència. La reina d'Holanda i la seva secretària es dirigien cap a Espanya i van haver de dormir amb els malalts.

Recordo en Claret, conegut més endavant com «el hombre de las nieves», que tenia un fractura de vèrtebres cervicals que el nostre pare havia tractat mitjançant un embenat de guix que anava des del cap fins a la cintura per tal d'immobilitzar la columna vertebral. D'això se'n deia «minerva», en honor de la deessa mitològica. Ell no parlava gaire francès, i la fractura era resultat d'un accident que li havia provocat una mare elefant quan ell, que estava empleat en un circ i per tal de guanyar-se algun diner arrencava pèls dels elefants petits, que sembla que eren molt valorats per fer pinzells, fou atacat per la mamà elefant, que, enrabiada, amb la trompa el va rebotre contra terra i li va fracturar les vèrtebres cervicals. Com tants refugiats, va venir a parar a la clínica d'en Delteil, on va ser tractat pel meu pare. Quan li preguntaven què li passava la seva resposta era «cou coupé», i així per aquest nom el coneixíem nosaltres. La

clínica del Bastion tenia un gran parc compartit per l'habitatge del Dr. Delteil. A en Claret li agradava passejar per aquest parc. Home simpàtic i accessible, presumia d'haver compartit habitació a la clínica amb la reina d'Holanda quan aquesta es dirigia a Espanya. Hi havia també la Thérèse Paillet, infermera ingressada i resident. Havia estat jutjada a París per pertànyer al servei d'informació de no sé quina banda i va ser condemnada a mort. Per no ser afusellada es va quedar embarassada i a les dones embarassades sembla que no se les afusellava. No sé com va venir a parar a Carcassona, però allí va continuar amb les seves activitats clandestines. Passats uns anys, després de la guerra, va fer-me una visita a Barcelona, a la clínica Plató, i la vaig trobar tan simpàtica com la recordava.

Jo estudiava l'últim curs de batxillerat i tenia previst anar cap a Andorra, on els nostres pares pensaven instal·lar-se. Hi va haver l'oportunitat d'establir-se a Andorra la Vella per mitjà d'un metge, el Dr. Nequi .

El pare havia operat el Sr. Vilanova, que era un veterinari de prestigi, andorrà de nacionalitat, casat a Agramunt i pare d'Antoni Vilanova, metge, exiliat, que va poder sortir del camp de refugiats d'Argelers gràcies a les gestions del seu pare, que aconseguí endur-se'l, juntament amb el seu germà Eduard (periodista), cap a Andorra. El nostre pare va operar el Sr. Vilanova d'una litiasi biliar a Carcassona, i allí el Dr. Antoni Vilanova i la meva germana Mercè es van conèixer i més tard es van casar.

Una vegada decidit que instal·làvem una clínica a Andorra, al pis de dalt de can Revés, que era molt gran, la meva mare, la Jo i jo mateix vam sortir de Carcassona cap a Andorra. En tren fins a l'Hospitalet i en taxi de l'Hospitalet fins a Andorra la Vella. El taxi era un Citroën tipus «pato», amb un xofer que feia el trajecte des de l'estació de l'Hospitalet i s'enfilava cap al Pas de la Casa. Poc abans d'arribar a dalt de tot hi ha la frontera amb Andorra. A l'època només hi havia els gendarmes, que tenien una garita en un edifici, però no hi havia cap poble. Al

cim del Pas de la Casa hi havia una instal·lació elèctrica amb un petit habitatge on vivia una refugiada espanyola, anarquista, molt poc afavorida físicament i que sempre estava sola. Quan vam arribar a aquest punt vam trobar un parell de polonesos amb un nadó en braços, que baixaven cap a Andorra la Vella. Ens van demanar d'enquibir-se en el nostre cotxe i els vam acceptar, però com que no hi cabíem tots jo vaig haver de seure sobre el parafang davanter tot el camí. Vam passar per Soldeu, Canillo, Encamp i les Escaldes fins a arribar finalment a Andorra la Vella, a una plaça petita que hi ha pujant el carrer de l'Església parroquial. A la plaça hi havia la Central de Policia Andorrana i el Cap de Policia, d'uniforme, es va dirigir a mi directament dient que estava detingut. Al demanar-li jo per què em va dir que per ser polonès. Mentre li explicava que jo era espanyol, refugiat a França, es van sentir crits i sorolls proferits pels autèntics polonesos, que s'estaven tallant les venes del canell, amb el nadó tirat per terra tot ple de sang... L'espectacle era dantesc! Els van retornar a França amb el mateix cotxe i xofer. Sembla que van ser executats, almenys és el que es deia.

Vam allotjar-nos a l'Hotel Pyrenées, propietat dels Pérez. Ell feia de cambrer i ella de cuinera. Era una parella de pagesos aragonesos, analfabets, víctimes de les lluites sindicals dels anys 20, i s'havien exiliat a França quan la República.

CONTINUÏTAT I RENOVACIÓ EN L'EXILI MÈDIC CATALÀ: LÍNIES DE RECERCA

ALFONS ZARZOSO

Museu d'Història de la Medicina de Catalunya

É S BEN CONEGUT que qualsevol valoració històrica de l'exili científic provocat per la guerra de 1936-1939 ha de considerar com a punt de partença la transformació de la ciència ocorreguda a Espanya durant les primeres dècades del segle xx. Aquest llibre també ho deixa ben manifest. El coneixement de la història de la medicina i de la societat catalana entre finals del segle xix i el primer terç del segle xx resulta fonamental per tal d'explicar com es produí el redreç que portà a una veritable vertebració professional de la medicina a Catalunya i a una situació de completa preparació per a fer el desplegament que es féu quan s'aconseguí l'autonomia universitària. Aquest és un territori que necessita una nova mirada, més profunda que la disponible en aquest moment. Ens calen recerques per tal de conèixer els resultats aconseguits abans de l'acabament del curs acadèmic de 1936 i, d'aquesta manera, poder plantejar el catastròfic resultat de la guerra. També sembla una tasca prioritària anar més enllà de les tradicionals interpretacions històriques que expliquen determinats processos històrics i determinats recorreguts biogràfics fins al 1939, per tal de mostrar que bona part dels metges catalans, i sobretot d'aquells que havien estat professors durant el període d'autonomia universitària, que d'alguna manera es veieren abocats a l'exili, pogueren continuar i desenvolupar una tasca professional, prou reeixida des de l'òptica professional, tot creant escoles de treball. La idea hauria de consistir a mostrar que això en bona mesura es devia a les bases resoltes prèviament a Catalunya i més tard

desenrotllades a d'altres llocs. Aquesta serà una recerca més complicada, si tenim en compte la dificultat de poder accedir a les fonts d'ultramar i la manca de temps i de recursos; necessària, però, si volem saber com es referen les vides dels metges catalans exiliats. Resta, per tant, fer un estudi general de l'exili de la sanitat catalana, insistir en la necessitat d'estudis que aprofundeixin en aquests temes. Aquest llibre, que constitueix un granet de sorra més en aquest propòsit, ens ajuda a maldar en aquesta voluntat tot situant l'objectiu en unes coordenades de treball adequades. Els camins que resten per explorar són encara immensos i ara voldria assenyalar-ne alguns.

1. Sembla necessària una revisió historiogràfica d'aquest tema de treball. Barona s'ha referit als estudis sobre l'exili fets en una primera etapa pels mateixos protagonistes: allò que s'ha anomenat la «memòria del perdedor». D'aquesta etapa i de la següent, la de les publicacions dedicades a grups de recerca impulsats per institucions acadèmiques americanes i en menor mesura espanyoles, disposem de treballs sobre l'exili mèdic català. Resulta fonamental fixar l'atenció en una obra de temàtica diversa però amb presències específiques, de gran pes, que fan plantejar dubtes sobre els silencis posteriors de la democràcia. Es tracta de les *Actes del Primer Congrés Internacional d'Història de la Medicina Catalana*, on, entre d'altres, trobem articles escrits per Antoni Trias Pujol, Moisès Broggi, Enric Fernández Pellicer, Ramon Sarró, Josep Alsina Bofill, Jaume Pi-Figueras i Pere Gabarró; i on, entre d'altres, trobem articles sobre Francesc Duran-Reynals, Manuel Dalmau, Leandre Cervera, Emili Mira, José Chabás, Jesús Maria Bellido, Francesc Domènech Alsina, Manuel Corachan i la «diàspora catalana» en general. Certament hi ha excepcions, estudis de cas, però cal esbrinar què ha passat des dels anys 1980 fins ara.

2. També ens caldria disposar d'un repertori bibliogràfic de la producció mèdica catalana del primer terç del segle xx. En llengua catalana es tractaria de la continuació del primer vo-

lum de la *Bibliografia Medical Catalana* de 1918 i continuada fins al 1932 a les planes de la revista *Annals de Medicina*. El metge Alfons Trias Maxenchs presentà al congrés esmentat de 1970 la continuació d'aquest treball per als períodes de 1932 a 1938 i de 1963 a 1970 tot incorporant-hi 1.898 noves fitxes. Aquest material encara està inèdit.

3. Cal insistir en la necessitat de recuperar i estudiar documentació original, fonts arxivístiques. Del període anterior i posterior a la guerra, seria interessant conèixer els fons documentals de la Fundació Rockefeller o de la Facultat de Medicina de Harvard. A casa nostra, hi afegirem, encara estan per explorar els expedients personals i de depuració d'altres arxius institucionals, privats, els de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau i els del Col·legi de Metges de Barcelona. Recentment s'ha produït una donació documental per part de la família del Dr. August Pi-Sunyer a la Reial Acadèmia de Medicina: caldrà estudiar aquest material i fer-lo públic. La publicació de les actes del congrés d'història de la medicina catalana celebrat a Berga el 2008 aporta nova llum en aquests àmbits.

4. Tot parlant de fonts documentals, un àmbit de treball en el qual Carles Hervàs ha insistit diverses vegades sembla ara més accessible. La National Library of Medicine de Bethesda, Washington, ha anunciat que aviat digitalitzarà i posarà a l'abast del públic un nou conjunt de revistes mèdiques interessants per la seva vàlua i la seva cronologia. Entre aquestes, vull destacar els *Annals of the Royal College of Surgeons of England* (encara no completa), *Journal of the Royal Society of Medicine* (i títols previs, des del 1809) i el *British Medical Journal*. Aquestes fonts, com també altres revistes mèdiques germàniques, franceses, italianes i americanes, ens haurien de permetre plantejar la qüestió de la perifèria en guerra o com fer un viatge al centre de la ciència. És a dir, la idea és veure de quina manera la guerra a la perifèria esdevingué un banc de proves, un objecte d'anàlisi, un àmbit d'observació i experimentació de pràctiques mèdiques; de quina manera aquell gran laboratori interessà el

centre o com el centre utilitzà el laboratori, per exemple, mitjançant l'observació directa dels propis professionals del centre i l'observació indirecta a partir dels treballs dels metges espanyols.

4.1. Aquesta qüestió ens porta a un altre tema que requereix un estudi en profunditat i que està relacionat amb les estratègies emprades per determinats metges per tal de restar en els centres del món científic. Em refereixo a la manera com la Guerra Civil modelà una experiència mèdica que determinats països pogueren aprofitar de manera oportunista quan la Guerra Mundial es féu una realitat en aquelles contrades. El cas anglès resulta aquí fonamental: caldria estudiar en aquest sentit les estratègies emprades, els públics i els contextos específics en què es trobaren els metges Trueta, Gabarró, Duran Jordà, Emili Mira, Jaume Elias Cornet, o Alfred Coello.

4.2. D'altra banda, quant a la cirurgia de guerra, espereu amb delit el treball que ha de portar a terme el mateix Carles Hervàs sobre l'obra fotogràfica del metge Francesc Jimeno Vidal.

5. En parlar de la complexitat de l'exili i de la pluralitat de destins s'ha assenyalat el cas de la «trasplantació» de l'Institut de Fisiologia per part d'August Pi-Sunyer a Veneçuela. Aquest és un tema que hem apuntat en altres ocasions i que caldria plantejar a partir de diferents línies de treball.

5.1. Una d'aquestes línies potser s'hauria de centrar en l'estudi de la xarxa de relacions establerta pels fisiòlegs catalans amb els seus col·legues americans, tant del sud com del nord continentals. Esbrinar i estudiar l'assistència a cursos i congressos de les universitats sud-americanes i les estades de recerca i assistència a congressos internacionals i a determinats centres de recerca nord-americans. Sembla evident la necessitat de crear grups de treball amb interessos comuns a ambdues bandes de l'Atlàntic.

5.2. Aprofundir en l'estudi del pancatalanisme, en el complex món de relacions teixit al voltant dels congressos de metges de llengua catalana i de la revista *La Medicina Catalana, portaveu de l'Occitània Mèdica*, dirigida per Leandre Cervera

5.3. Atesa la pràctica dificultat d'estudiar el funcionament de l'Institut de Fisiologia catalana de Barcelona, intentar fer-ne l'aproximació a partir dels intents d'aplicació i desenvolupament a altres contextos de les dinàmiques de treball que havia creat com a escola de recerca. És a dir, fixar l'atenció en l'obra a l'exili d'homes com Rossend Carrasco i Formiguera o Jaume Pi i Sunyer, entre altres, i també en figures tan destacades com ignorades com per exemple el Dr. Joan Solé i Pla.

5.3. Un altre àmbit d'estudi el constitueixen els laboratoris. Atesa la dificultat de poder exercir la professió de la medicina arreu, de tenir contacte amb el pacient, molts metges hagueren de refer les seves vides en laboratoris farmacèutics. Una ràpida ullada a les biografies dels metges catalans exiliats ens mostra que prop d'una trentena van recórrer a aquesta solució per tal de poder sortir-se'n professionalment.

5.4. Un altre àmbit on caldria fixar l'atenció se situa en el record i la impressió causats per l'Institut de Fisiologia i per la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona autònoma entre els alumnes i els llicenciats que restaren a Barcelona. Els llibres de records de diferents promocions mèdiques així ho manifesten. Cal anar més enllà. Recentment, tot cercant material per a l'exposició del Col·legi de Metges de Barcelona sobre el Dr. Pere Farreras Valentí, vam trobar uns papers escrits per ell per a una defensa curricular per a una càtedra de medicina interna a Madrid en què escrivia, tot recordant l'empremta dels seus mestres Francesc Ferrer Solervicens i Agustí Pedro Pons: «... la profunda impresión que ambos labraron en mi persona, durante mi

época de estudiante hizo mudar de golpe mi ilusión inicial de dedicarme a la fisiología, por la de llegar a ser un clínico». Farreras ingressà a la Clínica Mèdica del Dr. Pedro Pons el març de 1939, un cop acabada la guerra, quan les distròfies causades per la fam abundaven: «Allí aprendí por primera vez y a través del ejemplo de mi maestro, que el médico que examina y atiende a sus enfermos con criterio diagnóstico investigador y humano a la vez, desempeña una misión tan científica como el fisiólogo y esto me ilusionó mucho porque además me deparaba la ocasión para prestar al prójimo auxilios inmediatos».

6. Un altre àmbit de recerca que caldria treballar és el de la psiquiatria catalana i sobretot el món dels deixebles d'Emili Mira a l'exili. En aquest sentit, ens manquen estudis de cas sobre l'obra desenvolupada per metges com Josep Solanes Vilaprenyó a Veneçuela, Francesc Tosquelles Llauradó a França o Cosme Rofes Cabré a Suïssa i a Alemanya.

7. L'estudi sobre l'exili mèdic català a França comença a produir fruits. Caldria però insistir en alguns punts poc coneguts. Com és sabut, el govern republicà establert a París aconseguí que els metges espanyols poguessin assistir els exiliats espanyols i negocià amb Creu Roja Internacional la creació d'una Creu Roja Republicana Espanyola, al marge de la franquista, que establí prop de 90 dispensaris arreu de França. La major part de l'exili mèdic català i espanyol a França hi treballà, però en sabem ben poc. Convindria fer una recerca en aquesta línia que es basés en els fons històrics de la biblioteca del Comitè Internacional de la Creu Roja a Ginebra.

8. També necessitem estudis de cas sobre l'exili mèdic a la Unió Soviètica, i esperem que els treballs de Miquel Marco donin fruits en aquesta línia. Casos com el del Dr. Josep Bonifaci Mora requereixen més coneixement. O també el cas del Dr. Julián Fuster Ribó, que després d'aconseguir sortir de la Unió

Soviètica, s'installà a Cuba i publicà uns *Testimonios del Paraíso Comunista* que caldria conèixer en detall.

9. L'exili de les metgesses catalanes tampoc ha rebut suficient atenció. El cas de la metgessa Josepa Badell Suriol és particularment dramàtic, ja que després de fugir de la dictadura de Franco acabà assassinada el 1975 pels executors de la dictadura argentina del general Videla.

10. Un altre exili en part ja revisat és el relatiu als metges polítics. Entre els metges anarquistes, la figura de Fèlix Martí Ibáñez ha estat estudiada en els darrers anys i, recentment ha rebut també atenció la figura del metge Xavier Serrano Coello, sobre el qual cal fer un estudi aprofundit. D'altra banda, últimament s'ha prestat atenció a un metge polític, un home d'Esquerra Republicana al poder, el Dr. Josep Dencàs Puigdollers, exiliat a Tànger. I també al metge socialista Ramon Pla Armengol, exiliat a Mèxic.

11. I què dir de la repressió a l'interior!: hi ha tot un món de treballs per fer. Des de l'estudi de la nova Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona i el paper hegemònic de determinats metges, com ara el Dr. Agustí Pedro Pons, fins a l'estudi de determinades clíniques, com ara la Clínica Plató, i el paper d'acollida que donaren a un bon nombre d'aquells metges foragitats de la Universitat, tot passant per l'estudi dels fons arxivístics esmentats —tant els hospitalaris com els conservats a l'Arxiu Nacional de Catalunya i a la Biblioteca de Catalunya— i el de determinades empreses farmacèutiques, com ara els Laboratoris Esteve, i de certes mútues com ara Assistència Sanitària Collegial.

